

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Національний аерокосмічний університет ім. М. Є. Жуковського

«Харківський авіаційний інститут»

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

Навчальний посібник

Харків «ХАІ» 2017

УДК 321.01.(075.8)

I 90

Колектив авторів :

В. О. Копилов, І. І. Ковальова, Г. Ю. Каніщев, Л. В. Колотова,
Л. А. Лобанова, О. М. Мастіпан, О. В. Раздіна, В. Б. Селевко, С. Є. Чмихун,
В. П. Шевченко

Рецензенти : д-р філос. наук, проф. О. П. Проценко,

канд. філос. наук, доц. Я. М. Кунденко

Історія української політичної думки [Текст] : навч. посіб. /

I 50 В. О. Копилов, І. І. Ковальова, Г. Ю. Каніщев та ін. – Харків :
Нац. аерокосм. ун-т ім. М. Є. Жуковського «Харків. авіац. ін-т», 2017.
– 141 с.

Висвітлено еволюцію української політичної думки з IX до першої половини XX ст. включно. Проаналізовано політичні погляди широкого кола українських мислителів, державотворців починаючи з Іларіона, Нестора, Ярослава і до доктрин українського монархізму – В. Липинського, теорій національно-державницького напрямку – С. Дністрянського, В. Старосольського, О. Бочковського.

Для студентів денної, заочної й дистанційної форм навчання, які вивчають курс політології, історії, гуманітарні спецкурси. Може бути корисним для всіх, хто вивчає блок суспільних наук і цікавиться суспільно-політичною проблематикою, перш за все – питаннями української політичної історії.

Бібліогр. : 101 назва

УДК 321.01.(075.8)

© Колектив авторів, 2017

© Національний аерокосмічний
університет ім. М. Є. Жуковського
Харківський авіаційний інститут», 2017

ВСТУП

Для вивчення політичного розвитку України та її перспектив на майбутнє важливе значення має дослідження історії української політичної думки. Політична думка – це ідеї (проекти) розвитку політичної системи суспільства в конкретному національному (у цьому випадку, українському) вимірі. Політична система суспільства – це політичні відносини (в їхньому динамічному розвитку) у трикутнику: громадянське суспільство – держава – місцеве самоврядування. Саме ці три елементи є складовими політичної системи суспільства.

Українська політична думка, як і українське суспільство взагалі, пройшла складний, майже тисячолітній шлях розвитку від епохи Давньої («Київської») Русі до сучасності. Уважаємо за необхідне розділити його на два великі періоди: **домодерний** (XI – перша половина XIX ст.) і **модерний** (друга половина XIX – XX ст.).

Домодерний період розвитку української політичної думки стосується часів, які передують утворенню сучасної української нації і, відповідно, національної держави. Український народ у цю епоху фігурував в історичних джерелах під назвами «русини» (варіанти: «русичі», «рутени»), «черкаси», «малороси» або під регіональними назвами – «кияни», «сіверяни (сіверці)», «волиняни», «подоляни», «галичани», «поліщуки», «буковинці», «карпатороси», «слобожани», «запорожці» та ін. Вищезгадані спільноти входили до складу різних держав – Русі, Галицько-Волинського князівства (королівства), Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Османської держави, Російського царства (імперії), монархії Габсбургів тощо. Державні кордони час від часу змінювалися, особливо внаслідок воєн. Через це різні частини українського народу опинялися під впливом різних політичних систем у відповідних державах.

Головною рисою політики (і політичної думки) людства в цей період був їхній найтісніший зв'язок з релігією та Церквою. Він виявлявся у такому:

1. Єдиним джерелом будь-якої влади (як державної, так і недержавної) вважалася воля Бога. Усе суспільство (і держава як головний елемент його політичної системи) уважалося творінням Бога та проявом його волі на землі. У деяких державах домодерної доби, наприклад у Римській імперії (Візантії), Бог уважався єдиним справжнім володарем країни, а голова держави – імператор – трактувався як його намісник.

2. Закони (у розумінні їх як правил і рамок політики) поділялися на дві категорії. Першою був так званий «Вищий закон», тобто воля Бога, сформульована у священних книгах – Біблії, Корані та ін. Другу категорію становили земні закони (укази правителів тощо), які повинні були відповідати Святому письму.

3. Головною метою політики (управління державою) повинно було бути сприяння людям у їхньому житті за «Вищим законом». Відповідно,

порушення цього закону людьми було приводом для покарання з боку державної влади.

4. Для того щоб і суспільство і держава у своїй повсякденній діяльності відповідали «Вищому закону», влада (принаймні, у державах християнського світу) поділялася на церковну й світську (державну). Питання про їхню взаємодію було головним у політичній думці домодерної епохи приблизно до середини XVII століття. Адже реальні відносини між ними були різними у різних країнах. Так, у Візантії світська влада імператора переважала владу православної церкви, у той час як у Західній Європі католицька церква під проводом папи римського часто диктувала свою волю світським володарям.

5. Важливим елементом політики домодерного періоду був поділ населення держави на станові корпорації (у тому числі за конфесійною ознакою). Такий устрій був, наприклад, в Османській імперії. Ці корпорації мали різні права й обов'язки, які затверджувалися державними законами. До того ж, стани могли мати більш-менш чітку територіальну «прив'язку» до окремих регіонів усередині країни. Це часто перетворювало станово-територіальне самоврядування на «держави в державі». Сама ж держава, формально єдина, насправді була строкатим конгломератом етнічних, мовних, конфесійних та інших елементів, що жили своїм політичним життям.

Боротьба проти державної влади за збереження й збільшення станового самоврядування (часто під релігійними прапорами) була стимулом для розвитку політичної думки, особливо у другій половині XVII – XVIII ст., коли в Європі почалося формування так званих «регулярних держав». Володарі останніх намагалися постати над становими привілеями в інтересах усього населення країни. Це вже був переддень модерної епохи.

Таким чином, українські землі були тісно пов'язані з політикою і політичною думкою різних країн, у першу чергу тих, що володіли українськими територіями. Це зазвичай впливало на власне українську політичну думку. Вона ніколи не розвивалася «у вакуумі», сприймаючи і переробляючи відповідно до місцевих умов те, що надходило ззовні. Прослідкувати розвиток власне українських політичних ідей у зв'язку з розвитком політичної думки Європи і Євразії – важливе завдання нашого посібника.

Модерний період розвитку української політичної думки стосується формування та подальшого розвитку української нації та національної держави на тлі відповідних процесів у Європі та світі. Характерними рисами світової політичної думки цього періоду слід уважати такі:

1. Єдиним джерелом державної влади замість Бога стала вважатися нація як політична спільнота рівноправних громадян. Відповідно, держава як політичний інститут стала вважатися творінням не Бога, а людей, результатом еволюційного розвитку людської цивілізації. Такий погляд на

державу і суспільство отримав поширення внаслідок Великої французької революції 1789 – 1799 рр. Тоді ж почала масово поширюватися ідея про обов'язковість розподілу державної влади на законодавчу, виконавчу й судову.

2. Факторами об'єднання людей у націю в країнах Західної Європи та Північної Америки стали вважатися громадянство відповідної держави, юридична рівноправність громадян перед законом, права і свободи людини (зафіксовані у конституції та законодавстві країни).

У країнах Східної Європи в результаті загострення етномовних, а також конфесійних суперечностей чинники етнічності (належності до певного етносу), мови та конфесії ставали вирішальними при об'єднанні людей у націю.

3. Ключові елементи політики домодерного часу – монархія і церква (релігія) – поступово, шляхом гострих конфліктів, «вписалися» у модерний політичний розвиток. Церква, як і раніше, стала освячувати своїм авторитетом світську (державну) владу. Значною була і роль церкви та релігії у розгортанні національних рухів. Прикладом може слугувати розвиток національного руху на польських землях у складі Росії, Австрії та Прусії (з 1871 р. – Німецької імперії). Він постійно спирався на авторитет і допомогу католицької церкви, так що слово «католик» стало синонімом слова «поляк».

Монархія тепер стала не абсолютною, а конституційною (обмеженою конституцією та законами держави). Монарх є уособленням держави, часто позбавленим реальної влади. Типовим прикладом тут може слугувати британська монархія.

4. Конституційні монархії переважали у політичному устрої держав модерної доби приблизно до середини ХХ століття. Після Другої світової війни у сучасних державах став переважати республіканський лад.

5. Законодавство модерних держав перестало спиратися на релігію і набуло світського характеру. Конституція, яка у домодерний період мала значення указу правителя, тепер набула характеру основного закону держави, який приймався парламентом. Якщо у конституціях ХІХ ст. головним був розподіл влади між установами та посадовими особами держави, то конституції ХХ ст. стали приділяти основну увагу правам, свободам та обов'язкам людини і громадянина.

6. Держава модерного часу має національний характер, тобто об'єднує у своїх межах населення саме цієї («титульної») нації. Громадянам держави, які ідентифікують себе з іншими націями, надається статус національних меншин.

Важливим елементом політичного розвитку держав (і відповідно, їхньої політичної думки) стало прагнення до об'єднання у рамках державних кордонів усіх територій, населених титульною нацією держави. За зразком такої політики в Італії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. її стали називати іредентизмом.

7. Прагнення до об'єднання (в українському варіанті – соборності) націй у межах окремих національних держав призвело до домінування в їхньому територіальному устрої політичної ідеї унітаризму – централізованого управління за допомогою галузевих міністерств, розташованих у столиці. Для зручності такого управління впроваджувалася ідея поділу держави на відносно невеликі регіони з абсолютним домінуванням органів і посадових осіб державної влади над установами та посадовими особами місцевого самоврядування. Саме ж самоврядування втрачало свій становий характер, притаманний домодерним державам. Відповідно, воно також утратило значну частину свого політичного впливу. Політика стала вважатися прерогативою держави, «уповноваженої» на це нацією. Місцеве ж самоврядування набувало неполітичного характеру і займалося переважно комунальним господарством і місцевим благоустроєм. Це відображалось у так званій «господарській» теорії місцевого самоврядування. Прикладом тут слугує Франція як «зразкова» централізована унітарна держава. Такою вона стала внаслідок Великої Французької революції та правління Наполеона I Бонапарта.

Усі ці ідеї світової політичної думки, так само як і у домодерний період, впливали на розвиток політичної думки української нації і знайшли відображення у матеріалі даного навчального посібника.

А. ДОМОДЕРНОВИЙ ПЕРІОД

1. ПОЛІТИЧНІ ТА ПРАВОВІ ІДЕЇ СТАРОДАВНЬОЇ РУСИ

1.1. «Слово про закон і благодать».

1.2. «Руська Правда».

1.3. "Повчання" Володимира Мономаха.

1.4. "Слово о полку Ігоревім".

Виникнення політичної ідеології стародавньої Русі пов'язують з літописами, що з'явилися в першій половині XI століття. Однак не можна не погодитися з Д. І. Лихачовим, який писав: «Письменной истории Руси предшествовала ее устная история. Устная история Руси и впоследствии сопутствовала письменной, питая ее живительными соками. Своим расцветом летопись непосредственнее всего обязана этой неписаной истории Руси, хранителем которой был сам народ. В самом деле, первые русские летописцы, воссоздавая предшествующую им историю Руси, сумели собрать сведения о прошлом Русской земли за несколько столетий. Они пишут о походах и о договорах, об основании городов, дают живые характеристики князьям и рассказывают о расселении племен. Следовательно, у летописцев были какие-то устные материалы об

исторической жизни народа в течение многих поколений. Вглядываясь в состав тех сведений, которые сообщают летописцы, мы видим, что этим огромным историческим источником был для них фольклор. И это не случайно. Исторические песни, предания и легенды были той великой неписаной историей Русской земли, которая предшествовала летописанию» [12].

Хронологічно першими роботами, що дійшли до нас, стали «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона, «Повесть временных лет» і звід правових норм «Руська правда». Кожен з цих творів має відбиток своєї епохи, злободенність своїх проблем. Разом з тим вони дивно органічно доповнюють один одного, створюючи вражаюче за своєю змістовою наповненістю полотно життя російської землі раннього середньовіччя: історичний трактат, теологічна доповідь і збірник діючих законів і юридичних норм. Закономірності історичного розвитку, що є очевидними для сучасних істориків, інакше сприймалися людьми, які жили тоді. Саме це знайшло відображення в документальних джерелах, які дійшли до нас. Разом з тим патріотизм як ідейна основа практично всіх відомих нам літературних пам'яток є актуальним і затребуваним в соціумі ХХІ століття. Прийняття християнства, що спричинило інтеріоризацію відповідної системи цінностей і пов'язаних з ними морально-етичних норм, також істотно вплинуло на сприйняття і оцінювання подій і діючих осіб. Можна сказати, що християнство стало основою нашої цивілізації, залишається нею і понині, з чого випливає, що прийняті у нашому суспільстві критерії соціальної відповідальності перевірено століттями.

Тенденція поглиблення феодальної роздробленості, що визначилася до ХІІ ст., стала причиною тривоги прогресивних політиків тієї епохи. Літературні твори описують ситуації міжусобних конфліктів, створення короткострокових коаліцій і союзів з метою переділу володінь з позиції сили. Наприклад «Повчання» князя Володимира Мономаха своїм синам починається саме з епізоду спроби залучити його як союзника проти Ростиславичів, що особисто для нього було неприйнятно. Заслугою великого князя Володимира було об'єднання Київської Русі, подолання роздробленості, пом'якшення соціальних протиріч. Свій життєвий досвід, свою біографію, свою систему цінностей, своє розуміння цілей і завдань істинно мудрого правителя – все це відобразив князь у своєму «Повчанні». Головну опору для себе князь бачить в християнському вченні, його ж у цій якості він заповідає дітям. Видно, що Володимир не поділяє інституційну і нормативно-ціннісну складові релігії, вважає, що обидві частини є необхідними і приділяє увагу кожній з них. Милосердя правителів стосовно соціальних низів, дотримання заповідей як норма і внутрішній кодекс, правила ведення цивілізованої війни, самовдосконалення, необхідне для глави держави, цінність праці й освіти – актуальність тез Мономаха у його Повчанні в ХХІ столітті вражає уяву і такою ж мірою викликає жаль про те, що всі ці благі побажання все ще залишаються лише побажаннями.

Особливо слід зазначити значний вплив на становлення ідеології російської державності, який зробив твір «Слово о полку Ігоревім» як один з найвідоміших широкому загалу літературних пам'яток російського середньовіччя. У ньому, як і в Повчанні Володимира Мономаха, одним з найголовніших питань є особиста відповідальність вождя, лідера перед усією державою, всім населенням і майбутніми поколіннями.

Ці та інші пам'ятники слов'янської словесності, незважаючи на свою злободенність, гостру спрямованість на відображення проблем своєї епохи, не втратили своєї значущості й досі, попри часу вони багато в чому актуальні, а тому заслуговують на уважне вивчення.

1.1. «Слово про закон і благодать»

Аналізуючи події X століття, історики в першу чергу відзначають початок процесу об'єднання окремих слов'янських племен у спільну державу. Значущим також стало виділення Києва як адміністративного центру. У XI столітті ця тенденція збереглася, набираючи обороти і захоплюючи все більші простори і території. Централізація стала основою соціально-політичної та економічної трансформації, результатом якої стало створення єдиної держави.

У 988 році відбулося Хрещення Русі. Ця важлива подія справила величезний вплив на все, що відбувалося з народом у подальшому. Прийняття нової релігії, що має свою ідеологію, систему моральних норм і цінностей, стало каталізатором появи і впровадження в життєдіяльність суспільства нових типів соціальних відносин, нових соціальних акторів: так, церква і її служителі стали значущою політичною силою. Відбулися зміни в статусах вже існувавших раніше політичних фігур: князь тепер намісник Божий, з чого випливало, що в коло його турбот входять як політична діяльність, так і піклування про духовність і моральність свого народу.

Князі створюють дружини, функції яких поступово трансформуються і розширюються, перестаючи обмежуватися простою охороною. Сама дружина перестає бути гомогенною, вона розшаровується на вищу (бояри) і нижчу (отроки). Якраз тут відбувається зародження нових шарів суспільства, зокрема привілейованих верхів і соціальних низів, безправних і незаможних. На думку вчених, XI століття створило базу для формування феодального ладу на Русі завдяки розвитку економічних і торговельних відносин, а також соціального розшарування суспільства. Таким чином, у XII столітті функціонувало повноцінне феодальне суспільство, що в свою чергу вплинуло на розвиток політичної сфери, культури, освіти, мистецтва, архітектури і живопису. Безумовної значущості набуло хрещення Русі. Біблійні мотиви знайшли своє відображення в живопису, і перш за все – в російському іконопису. Цей період характерний повсюдним будівництвом церков, наприклад, тоді було споруджено Софійський собор у Києві. Слід

також зазначити активне будівництво шкіл, що сприяло поширенню грамотності на Русі.

Історики зазначали, що XI століття в цілому було цілком успішним для розвитку Русі. Курс на об'єднання руських земель було продовжено, отримала подальший розвиток система державного управління. Цікаво, що безперервні князівські міжусобиці в кінцевому підсумку зробили і позитивний вплив – почали розвиватися міста і волості, які прагнули отримати незалежність від Києва. Спостерігалось істотне економічне зростання. Прийняття християнства зіграло значну роль у процесі об'єднання жителів на базі загальної культури і духовності. Країна розвивається, формується як російська держава, так і етнічна спільність – російський народ.

«Слово про закон і благодать» (повна назва: «О Законе, через Моисея данном, и о Благодати и Истине через Иисуса Христа явленной, и как Закон отошел, (а) Благодать и Истина всю землю наполнили, и вера на все народы распространилась, и до нашего народа русского (дошла). И похвала князю нашему Владимиру, которым мы крещены были. И молитва к Богу от всей земли нашей») є одним з найдавніших пам'яток давньоруської літератури. Цей твір було створено значно раніше «Повести временных лет», більшість учених схиляються до хронологічного проміжку між 1037 і 1050 роками. Проте єдності у вирішенні цього питання досі не досягнуто.

Митрополит Іларіон був першим вітчизняним митрополитом, першим росіянином на цій посаді. Слід також зазначити той факт, що він був зведений у митрополити без санкції константинопольського патріарха рішенням князя Ярослава і собором єпископів. Знову-таки не випадково в самому «Слові про закон і благодать» Іларіон виводив ідею самовизначення молодих народів. Все це разом узятє однозначно свідчить про бажання Русі продемонструвати Константинополю свою незалежність.

Академік Дмитро Сергійович Лихачов так писав про «Слово»: «Тема «Слова» – тема равноправности народов, резко противостоящая средневековым теориям богоизбранничества лишь одного народа, теориям вселенской империи или вселенской церкви. Иларион указывает, что Евангелием и крещением Бог «все народы спас», прославляет русский народ среди народов всего мира и резко полемизирует с учением об исключительном праве на «богоизбранничество» только одного народа» [5].

Ми не тільки не маємо докладної біографії Київського митрополита Іларіона, а й достовірних фактів про його життя знаємо вкрай мало. З Енциклопедичного словника Ф. А. Брокгауза і І. А. Ефрона дізнаємося, що він був росіянином, у свій час був священником у князівському селі Берестове, рано присвятив себе чернечим подвигам. За своєю освітою і подвижницьким життям Іларіон скоро став відомим. З ім'ям Іларіона

пов'язано укладання церковного статуту (номоканона) князя Ярослава, що відноситься до останніх років правління цього князя. Мабуть, Іларіон недовго залишався митрополитом: вже з 1055 року в літописах згадується інший митрополит, Єрем. Час смерті Іларіона також невідомий. Митрополит Іларіон – один з найвідоміших письменників нашої початкової літератури. З творів Іларіона до нас дійшли: «Слово про закон і благодать», написаний ще до поставлення Іларіона в митрополити, «Исповедание веры», вимовлене, припускають, з нагоди його поставлення, «Поучение о пользе душевной ко всем христианам» (деякими дослідниками приписується, втім, Іларіону Великому) і «Слово к брату-столпнику», знайдене в одному сербському збірнику XIV – XV ст. [23].

Структуру «Слова про закон і благодать» відображено в самій назві (мова йде про повну версію заголовка): «О Законе, через Моисея данном, и о Благодати и Истине через Иисуса Христа явленной, и как Закон отошел, (а) Благодать и Истина всю землю наполнили, и вера на все народы распространилась, и до нашего народа русского (дошла). И похвала князю нашему Владимиру, которым мы крещены были. И молитва к Богу от всей земли нашей».

У першій частині Іларіон аналізує Старий і Новий заповіді, зіставляючи іудейство і християнство. А висновок він робить такий: «Закон ведь прежде был и несколько возвысился, но миновал. А вера христианская, явившаяся и последней, стала большей первого и распростёрлась во множество языков. И благодать Христова, объав всю землю, её покрыла, подобно водам моря» [3].

Друга частина присвячена вшануванню князя Володимира Святославовича, якого Іларіон ставить в один ряд з апостолами: «Хвалит же гласом хваления Римская страна Петра и Павла, коими приведена к вере в Иисуса Христа, Сына Божия; восхваляют Асия, Ефес и Патмос Иоанна Богослова, Индия – Фому, Египет – Марка. Все страны, грады и народы чтут и славят каждые своего учителя, коим научены православной вере. Восхвалим же и мы, – по немощи нашей хотя бы и малыми похвалами, – свершившего великие и досточудные деяния учителя и наставника нашего, великого князя земли нашей Владимира, внука старого Игоря и сына славного Святослава, которые, во дни свои властвуя, мужеством и храбростью известны были во многих странах и победы и могущество которых воспоминаются и прославляются и поныне. Ибо правили они не в безвестной и захудалой земле, но в земле Русской, что ведома во всех наслышанных о ней четырёх концах земли» [3].

Третя частина проповіді (молитва) має досить традиційний і широкий характер, тим цікавішими є конкретні прохання до Творця, озвучені в кінці: «Но яви кротость и милосердие Твое, ибо Тебе подобает миловать и спасать; не престань в милости Твоей к народу Твоему: врагов изгони, мир утверди, языки усмири, глады утоли, владык наших угрозой языков

сотвори, боляр умудри, грады распрости. Церковь Твою возрасти, достояние Твое соблюди, мужей и жен с младенцами спаси, пребывающих в рабстве, в пленении, в заточении, в пути, в плавании, в темницах, в алкании и жажде и нагоде – всех помилуй, всем утешение даруй, всех возрадуй, подавая им радость и телесную, и душевную!» [3]. Така молитва характеризує Іларіона не тільки як богослова, але й як політика, який мислив категоріями державного блага і був здатний чітко позначити «проблемні області» сучасного йому соціуму.

У цілому «Слово про закон і благодать» як твір ораторського мистецтва породжує відчуття найвищого професіоналізму, віртуозної майстерності її автора, цілісності й завершеності композиції, глибокого знання і детальної опрацьованості матеріалу (величезна кількість посилань на Святе письмо і т. д.).

1.2. «Руська Правда»

«Руська Правда» – пам'ятник законодавства XI – XII ст. На думку сучасних учених-істориків, він вважається найбільш раннім з відомих нам кодексів правових норм російського раннього середньовіччя. Необхідно мати на увазі, що категорія «правда», яка використовується в давньоруських джерелах, означає правові норми, на підставі яких чинився суд. Ймовірно, так з'явилися словосполучення «судить право» або «судить в правду», іншими словами – неупереджено, справедливо.

Як зазначено в Енциклопедичному словнику Брокгауза і Ефрона, «Руську Правду» було відкрито В. Н. Татищевим у 1738 р у списку Новгородського літопису, написаному в кінці XV ст. Татищев списав цей пам'ятник і подав його в Академію Наук, забезпечивши перекладом і примітками. Потім було відкрито ще цілий ряд списків «Руської Правди» в новгородських літописах, Кормчих книгах, юридичних збірниках та ін. Тепер їх відомо понад 50. Видано було «Руську Правду» вперше тільки в 1767 р. Августом Шлецером за рукописом Татищева під заголовком «Правда Російська, дана в XI ст. від великих князів Ярослава Володимировича і його сина Ізяслава Ярославича». Ще раніше, у 1756 р. Струбе-де-П'єрмонт видав дослідження про «Руську Правду» російською і французькою («Слово о начале и переменах российских законов» – «Discours sur l'origine et les changements des lois russiennes»). Списки «Руської Правди» розрізняються між собою не тільки пам'ятниками, в яких вони знаходяться, але й за часом написання рукопису (від XIII до XVII ст.). За назвами, за повнотою тексту і за порядком розміщення статей Калачов розділив списки «Руської Правди» на чотири прізвища за місцем їх знаходження, але тепер більш застосовується розподіл їх на три редакції: Коротку (найдавнішу), Велику і Скорочену (саму пізню). Перша склалася в XI ст., друга – в XII ст., третя – в XIII ст. [23].

Як юридичний пам'ятник «Руська Правда» є найважливішим джерелом для вивчення нашого древнього права. Учені про способи її

формування, про джерела, якими користувалися укладачі, про систему і загальний характер її змісту не знаходять єдиного рішення. Думки про джерела Правди також розходяться. Такі дослідники, як Струбе-де-П'єрмонт і Шльоцер, звернули увагу на схожість постанов Правди з нормами датського і шведського права. Звідси висновок про те, що зміст Правди запозичений з північних законів, які існували у варягів. Але Еверс довів, що збірники скандинавського права молодші Правди, отже, не могли бути джерелами останньої. Зі свого боку, Еверс уважав, також ґрунтуючись на виявлених ним подібностях, що джерелами Правди послужили варварські закони салічних і рипуарських франків. Нині ніхто цих поглядів не поділяє. Порівняльне вивчення права вказало на наявність подібних юридичних інститутів у таких народів, які вели абсолютно ізольоване життя і не могли нічого один у одного запозичити. Подібність юридичних інститутів знаходить своє пояснення в однакових умовах побуту, пережитих різними народами на відповідних стадіях розвитку. За загальноприйнятою думкою, «Руська Правда» виникла на ґрунті місцевих, національних джерел, хоча і не виключно. Першим за обсягом і важливістю джерелом є звичайне право. Такі інститути, як помста, викуп, суд послухів, холопство, усунення сестер від спадщини і т. п. у всіх народів виникають звичайним шляхом і не можуть бути запозичені або створені творчою діяльністю законодавця; це найдавніші інститути звичаєвого права. Іншим джерелом, але менш численним, були князівські статuti [23].

Перші 17 статей короткої редакції мають заголовок «Правда Роськая» і не містять ніяких вказівок на будь-якого князя. Потім іде заголовок: «Правда уставлена Руськой земли, егда ся совокупил Изяслав, Всеволод, Святослав». Але цей заголовок відноситься не більше як до трьох наступних за ним статей, оскільки в ст. 21 викладено статут одного Ізяслава, а в ст. 42 про судові мита сказано: «То ти урок Ярославль». Отже, у другій частині викладено різні статuti, і вона не є результатом спільного законодавства Ярославичів. Це підтверджується ще і тим, що до неї не увійшли постанови Ярославичів, відомі з широкої редакції. Укладач широкої редакції – чи була це одна людина, як припускають деякі вчені, або послідовно кілька, – безсумнівно, мав перед собою коротку редакцію, з якої дещо брав цілком, але частіше змінював і переробляв; так, усі казуїстичні норми тут узагальнені, подібні згруповані в одну і т. д. Головна праця полягала в доповненнях, що впливає із зіставлення 42 статей «Короткої Правди» зі 115 «Великої Правди».

«Велика Правда» є другою редакцію «Руської Правди», яка відображала специфіку розвиненого феодального суспільства. Час її створення визначається 20 – 30 роками XII в. Проте ж, існує гіпотеза, згідно з якою «Велика Правда» була складена на початку XIII ст., оскільки мала пряме відношення до новгородських повстань 1207 – 1208 рр. У своєму дослідженні Лев і Наталя Пушкарьови писали, що «Велика Правда» збереглася більш ніж в 100 списках у складі юридичних збірників.

Найраніший – Синодальний список «Великої Правди» – складено у Новгороді близько 1282 року, внесено в Кормчу книгу і являв собою зібрання візантійських і слов'янських законів. Інший ранній список – Троїцький, XIV в. – входить до складу Мірила праведного, також найдавнішого російського юридичного збірника. Велика частина списків «Великої Правди» з'явилася пізніше, у XV – XVII ст. Усе це багатство текстів «Великої Правди» об'єднується в три види (у джерелознавстві – ізводу): Синодально-Троїцький, Пушкінсько-Археографічний і Карамзінський. Загальним для всіх видів (або ізводів) є об'єднання тексту «Короткої Правди» з нормами княжого законодавства Святополка Ізяславича, який правив Києвом з 1093 по 1113 рр., а також Статутом Володимира Мономаха 1113 р. (статут визначав розміри відсотків, що стягуються за договірними позиками). За обсягом «Велика Правда» майже у п'ять разів більше Короткої (121 стаття з доповненнями). Статті 1 – 52 іменуються Судом Ярослава, статті 53 – 121 – Статутом Володимира Мономаха. Норми «Великої Правди» діяли до татаро-монгольського ярма на Русі та в перший його період [24].

Існує гіпотеза про те, що «Велика Правда» була пам'ятником новгородського цивільного законодавства, а пізніше наведені там норми поширились на російських землях. Залишаються відкритими питання офіційного статусу, а також ареалу розповсюдження і дії «Великої Правди».

На думку вчених-дослідників Пушкарьових, найбільш спірним пам'ятником давньоруського права є так звана «Скорочена Правда» – або третя редакція «Руської Правди», що виникла в XV в. Вона дійшла всього в двох списках XVII ст., уміщених у Кормчій книзі особливого складу. Уважається, що ця редакція виникла як скорочення тексту «Великої Правди» (звідси назва), була складена в Пермській землі і стала відома після її приєднання до Московського князівства. Інші вчені не виключають, що в основу цього тексту покладено раніший і невідомий пам'ятник другої половини XII ст. [24]. Серед учених до цих пір відсутня одноголосність у питаннях датування різних редакцій Правди.

1.3. «Повчання» Володимира Мономаха

Ось що пише про походження цього пам'ятника російської середньовічної літератури академік Д. С. Лихачов у своїй роботі «Великое наследие. Классические произведения литературы Древней Руси»: ««Поучение» дошло до нас совершенно случайно, в единственном списке, в составе Лаврентьевской летописи, которая рисковала сгореть вместе со списком «Слова о полку Игореве» в московском пожаре 1812 г. в собрании рукописей Мусина-Пушкина, но не сгорела только потому, что была взята из библиотеки Н. М. Карамзиным.

Можно быть совершенно уверенным, что если бы Лаврентьевская летопись сгорела, то «Поучение» Владимира Мономаха было бы

объявлено подделкой и защитить подлинность его было бы гораздо труднее, чем сейчас защищать подлинность «Слова о полку Игореве». «Поучение» никак не отразилось в последующей русской литературе, оно нигде не упоминается; текст «Поучения» разрывает связный, цельный текст Лаврентьевской летописи в рассказе о событиях 1096 г. — это, казалось бы, явная вставка; частное письмо и автобиография Мономаха, которые имеются в «Поучении», необычны для литературы XI – XII вв. Объяснить, зачем понадобилось в конце XVIII в. сочинять «Поучение» Мономаха, можно было бы так: Мономах — родоначальник московских государей, его шапка — символ монархической власти, и его «Поучение» оправдывало ее. Можно было привести и много других аргументов в защиту идеи поддельности «Поучения». По счастью, рукопись сочинений Мономаха сохранилась, и никаких подозрений она не вызывает» [12].

Князь Володимир Мономах (1053 – 1125, великий князь Київський з 1113) однозначно є однією з найбільш значущих постатей російського Середньовіччя. Його правління завершує епоху Київської Русі, після чого починається новий етап російської історії, який отримав назву удільного періоду, або, в радянській історіографії, періоду феодальної роздробленості. Слід зазначити, що саме Володимир Мономах зумів визначити принципи, що стали основою нового політичного устрою Русі.

Історики не перестають захоплюватися багатоплановістю фігури Володимира Мономаха: це державний діяч, полководець, письменник, мислитель, законодавець.

Біографія великого князя Володимира Всеволодовича Мономаха відома нам досить добре. По-перше, багато фактів його життя були відображені в літописі, а крім того, його власні твори (у першу чергу – «Повчання») багато в чому є автобіографічними.

В Енциклопедичному словнику Ф. А. Брокгауза і І. А. Ефрона подано детальний опис життєвого шляху Володимира Мономаха. «Владимир-Василий Всеволодович прозванием Мономах, великий князь киевский, сын В. Ярославича — самый замечательный из русских князей дотатарского периода нашей истории, оставивший по себе громкую славу и добрую память... Мономах служил и Святославу, и Изяславу как старейшим князьям: по поручению первого он помогал (1075) полякам против немецкого императора Генриха IV, на которого ходил через Богемию за г. Глогау, в нынешней Силезии; по приказанию второго он дважды ходил на полоцких князей (1077). Когда отец его Всеволод сел в Киеве, Мономах занял престол в Чернигове. Ему приходилось бороться с князьями полоцкими, с полудикими вятичами, с половцами и торками, с князьями-изгоями Ростиславичами.

В 1093 г. скончался Всеволод. Мономах не хотел воспользоваться своим положением и занять Киев: он пригласил на великокняжеский стол княжившего тогда в Турове двоюродного брата своего Святополка Изяславича, который был старше его летами и притом сын старшего

Ярославича. Почти все время княжения Святополка Мономах был верным его союзником. С этого времени Владимир Мономах становится непримиримым врагом половцев, нередко даже в ущерб своей репутации как князя благодушного и справедливого.

В 1097 г. на съезде в Любече собрались князья: Святополк, Мономах, Святославичи: Олег, Давид и Ярослав, князь волынский Давид Игоревич, червоноруссские князья Володарь и Василько Ростиславичи. Предметом совещания были меры, какие нужно принять для охраны русской земли от половцев. Душой этого совета был Мономах. Решено было оставить междоусобную вражду, каждому владеть своими волостями и всем преследовать нарушителей постановлений съезда.

В 1113 г. Святополк скончался, и киевляне на вече выбрали своим князем Владимира Мономаха и звали его к себе. Мономах медлил приходом. Киевляне вторично просили его поспешить, выставляя на вид, что в противном случае народ ограбит вдову Святополка, бояр и монастыри. Тогда Мономах сел на киевском престоле как избранник Киевской земли помимо старшего из князей, Олега Черниговского. Время великокняжения Владимира Мономаха было самым цветущим в истории киевской Руси. Половцы встречали дружный отпор; удельные князья смирились, а непокорным приходилось чувствовать на себе сильную руку великого князя.

Владимир Мономах известен в истории как законодатель. Здесь, в общей думе, положено было ограничить произвольное взимание рез (процентов), которое при Святополке доходило до больших злоупотреблений... При Владимире Мономахе установлено было различие между тем неоплатным купцом, который потерпит нечаянно от огня, воды или неприятеля, и тем, который испортит чужой товар, пропьет его или «пробьет», т. е. заведет драку, а потом должен будет заплатить виру, или «продажу». Точно так же от разных причин на Руси умножились бедняки, поступавшие в наемники к богатым. Это — так называемые «закупы». Закон Мономаха ограждал закупов от произвола хозяев, но угрожал им полным рабством, если они убегут, не исполнив условий» [23].

Будучи великим князем Київським з 1113 по 1125 рік, Володимир Мономах зумів утримати в своїх руках усю Російську землю і перетворити Київ в спадкове володіння свого роду. На жаль, його спадкоємці, так звані «Мономашичи», не виправдали покладених на них надій і не змогли стати гідними наступниками політичних ідей свого великого батька.

Час Мономаха було часом першого розквіту художньої та літературної діяльності. У Києві та інших містах будувалися церкви і прикрашалися живописом; сам Мономах побудував кілька церков. До часу правління Володимира Мономаха належить складання нашого початкового літопису, початок Печерського Патерика, складання за візантійськими зразками житія людей, що прославилися святістю життя, такі, як Антоній і Феодосій печерські, св. Ольга, рівноапостольний Володимир, Борис і Гліб та ін.

Ігумен Данило склав опис своєї подорожі до Єрусалиму, нарешті, сам Мономах написав «Повчання своїм дітям», чудовий літературний пам'ятник того часу ...

Літературну спадщину Володимира Мономаха слід аналізувати в контексті політичного балансу сил, що склався до кінця XI століття на Русі. Два головних ворога у Русі: внутрішній (чвари і міжусобиці) і зовнішній (половецька загроза). Важливим було усвідомлення того, наскільки ці дві загрози були тісно пов'язані між собою, пошук рішення і способу довести знання про це рішення до відома всіх потенційно відповідальних за мир на російській землі.

Формально «Повчання» Володимира Мономаха адресовано його синам. Але князь лукавить, адже він звертається і до іншої аудиторії, в першу чергу до всіх руських князів, яким випаде після нього управляти Руською землею і піклуватися про її благополуччя і спокій. На думку Лихачова, саме до князів звернені «Повчання» та інші «списання», що примикають до нього. Він навчає в своєму «Повчанні» князів і військовому мистецтву, і мистецтву управління землею, закликає їх відкласти образи, не порушувати хресного цілування, задовольнятися своєю долею, не довіряти тиунам і воєводам і т. д. Мономах постійно звертається до церковного авторитету, користується загальнохристиянськими моральними правилами, традиційними дидактичними прийомами, але тільки для єдиної, головної мети – закликати князів до суворого виконання нового політичного принципу [12].

Сучасні дослідники в першу чергу говорять про роль Володимира Мономаха як творця нової політичної системи Російської держави, яка базувалася на «отчиному» володінні землями. Але необхідно враховувати той факт, що, як писав Д. С. Лихачов, прихильники феодального дроблення феодального класу аж ніяк не були прихильниками княжих розбратів; навпаки, вони прагнули нейтралізувати невідгідні наслідки дроблення, відстоювали необхідність суворого виконання відносин васалітету-сюзеренітету, поваги до самостійності кожного князівства, постійно вдавалися до ідеологічної пропаганди проти порушення прав один одного, зверталися для цього до авторитету церкви і до церковної учительської і житійної літератури. Саме у відстоюванні прав кожного князівства на самостійне існування і у зв'язку з цим у протесті проти міжкнязівських зіткнень і посягань на землю сусіда і полягала ідеологія прихильників феодальної роздробленості... Громадська думка верхів феодального суспільства намагається виправдати принципи суверенного існування кожного князівства, на яких ґрунтувалося феодальне дроблення, і разом з тим не допустити розбрату. Захищаючи права феодалів на відокремлення, обґрунтовуючи необхідність суворого дотримання прав васалів і сюзеренів, виправдовуючи існування розбіжностей у феодальних відносинах, громадська думка феодалів намагалася одночасно і виправдати відокремлене існування кожного князівства, і утримати на

моральній основі єдність Руської землі, закликаючи князів до взаємної поваги прав і до суворого виконання звітів християнської церкви з метою припинення розбрату [12].

Необхідно зазначити, що все, про що Мономах писав у своєму «Повчанні», було ним реально пережито і відчуте. Насправді йдеться про його власний досвід. Ми можемо спиратися на абсолютно унікальне джерело – справжній лист князя Володимира Мономаха князю Олегу Чернігівському. Адресат цього послання був не тільки головним політичним противником і особистим ворогом, але й убивцею його сина. Цей лист датується 1097 роком, він був написаний у самий розпал війни між ними. Князь Володимир дарує прощення вбивці свого сина і, по суті, знімає з нього відповідальність за те, що трапилося, пропонуючи укласти мир і забути про непорозуміlostі. Він дає обіцянку повернути відібрані волості, але лише в тому випадку, якщо Олег виявить покірливість і зможе вгамувати гординю. У цьому листі відсутні політичні вимоги, що є унікальним випадком в історії воєн. Мова йде про категорії, надто далекі від політики: про моральність, про людяність, про співчуття, про християнський обов'язок. На думку автора, саме вони є неодмінними умовами встановлення міцного миру, без міжусобиць ... Д. С. Лихачов зазначав, що «письмо Мономаха поразительно. Я не знаю в мировой истории ничего похожего на это письмо Мономаха. Мономах прощает убийцу своего сына. Более того, он утешает его. Он предлагает ему вернуться в русскую землю и получить полагающиеся по наследству княжества, просит забыть обиды» [10].

Володимир Мономах помер 19 травня 1125 року і був похований у Києво-Софійському соборі.

Можливо, історію діянь Володимира Мономаха не кожен пам'ятає. Але абсолютно точно кожен чув цитату з Пушкінського «Бориса Годунова»: «Ох, тяжела ты, шапка Мономаха!» У Московському Кремлі, в Палаті зброї зберігаються так звана шапка Мономаха і ще деякі приналежності урочистого царського убору (скіпетр, держава і барми). Згідно з легендою їх надіслав у дар Володимир Мономаху його дід, візантійський імператор Костянтин Мономах. З тієї пори московські царі, проходячи обряд вінчання на царство, покладали на себе цю шапку.

1.4. «Слово о полку Ігоревім»

Говорячи про Київську Русь початку XII століття, можна констатувати, що це було досить благополучна і розвинена держава. Унаслідок економічного зростання на Русі почала складатися система поділу праці, стала ускладнюватися соціальна структура суспільства, що дало поштовх до розкриття інших сфер суспільного життя.

Однак розвиток економіки не змігло запобігти кризі в політичному житті держави. Її причиною стало ослаблення влади Києва і зростання незалежності окремих князівств – класичні ознаки роздробленості, коли

замість єдиного центру з'являються місцеві центри-міста, що об'єднують навколо себе невеликі території на різних кінцях держави.

Київ і крісло Київського князя все ще залишалися центром тяжіння для багатьох місцевих князів, що провокувало міжусобні конфлікти. Син Володимира Мономаха князь Мстислав Володимирович прикладав значні зусилля, щоб знову об'єднати Русь під владою Києва, проте ж, безуспішно. Уже до кінця XII століття новим політичним центром стало Володимиро-Суздальське князівство і місто Володимир. Однак, хоч і втративши лідируючу позицію, Київ все ще залишався важливим центром влади, а київський князь мав політичний вплив.

Характеризуючи внутрішню політику Русі в XII столітті, необхідно в першу чергу підкреслити посилення міжусобних конфліктів і боротьбу князів (і князівств) за владу. Політика, а пізніше і економіка перестали бути централізованими.

«Слово о полку Ігоревім», твір давньоруської поезії (XII ст.), мабуть, єдиний широко відомий літературний твір цього історичного періоду. В СРСР воно вивчалось в рамках середньої освіти і, як наслідок, навіть розійшлося на цитати.

Практично в усіх коментарях учені-дослідники пишуть про те, що рукопис «Слова» в 1795 році було виявлено в Спасо-Преображенському монастирі міста Ярославля, а її власником називають графа А. І. Мусіна-Пушкіна, причому законність придбання рукопису спочатку піддавалося сумніву. Установленим фактом є те, що оригінал рукопису Слова згорів під час московської пожежі 1812 року, що спричинило сумніви у достовірності твору. Завдяки зусиллям учених початковий текст був практично відновлений і детально прокоментований. Бібліографія робіт зі «Слова» налічує кілька тисяч досліджень.

«Слово о полку Ігоревім» різко виділяється на тлі інших літературних пам'яток російського середньовіччя. Можливо, у цьому криється причина як безлічі сумнівів дослідників в його автентичності, так і його широкої популярності. Д. С. Лихачов у своїй статті «Слово О Полку Игореве» и особенности русской средневековой литературы» писав: ««Слово о полку Игореве» исключительно для своей эпохи по своей поэтической высоте, но оно не противоречит своей эпохе. Оно не опровергает сложившиеся представления о домонгольской Руси. Оно лишь расширяет эти представления. В своей литературной природе оно несет черты, специфические для русского средневековья» [21].

Оповідання пов'язано з невдалим походом проти половців князя Ігоря Святославича, який він, разом із союзниками, здійснив у 1185 році. Інтригуючим є факт вибору для літописного викладу саме цього історичного епізоду. Використовувати не перемогу, а повний розгром як привід для відбиття в історії, – хід неординарний, а отже, не такий простий і однозначний, яким здається на перший погляд. І дійсно, якщо залишити історичну значущість цього творіння за дужками, то залишається те, за що

цінували цей твір можновладці останні два століття (з моменту виявлення і публікації в 1800 році): ідея патріотизму, соборності і єднання російської землі, яка залишається актуальною в усі часи. Подібну оцінку висловлював і Д. С. Лихачов. «Все «Слово»», – писав він, – «проникнуто єдиним патріотическим настроєнням и єдиной патріотической ідеєю – ідеєю єдинства Русской землі. Призивом к цьому єдинству и к твердой обороне Руси от «поганих», по существу, оно и является. Автор «Слова» и в этом явился человеком своего времени, глашатаєм мненія лучших своих современников. Он творит ідеї, потребность в которых живо ощущалась в его время» [22]. Логічно припустити, що початкова мета була схожою, отже, історична складова все ж вторинна, тому може бути не цілком об'єктивною і точною.

Цікавий та інформативний філологічний аналіз «Слова». На думку багатьох дослідників, невідомим автором, з приводу імені якого також досі не вщухає полеміка, було створено унікальний твір лірикоепічного жанру. Химерне змішання язичеських образів і християнських мотивів спантеличили багатьох учених. Слід зауважити, що часто висловлювалася думка про те, що «Слово», по суті, не має нічого спільного з давньоруською церковною словесністю. Але відносно недавно італійський славіст Р. Піккіо, детально розглянувши і розібравши текст «Слова» у зіставленні з біблійними книгами, висунув гіпотезу про те, що вся структура даної роботи підпорядкована висловом християнських релігійних мотивів. Італійський дослідник без найменших сумнівів зараховує «Слово» до жанру релігійної словесності. З його точки зору даний твір є не що іншим, як свого роду притчею про покарання і порятунок з волі Божої гордія, який зробив жорстоким своє серце, але потім покався [14]. Однак остаточне слово ще не сказано, оскільки на даний момент існує очевидний плюралізм думок.

Ідейною основою «Слова» є заклик автора до єднання руських князів, щоб, об'єднавшись, колективними зусиллями захистити Руську землю від зовнішніх зазіхань. У період активних міжусобиць, які неминує супроводжують феодальну роздробленість, автор висловлює свою мрію про союз руських князів і як природний центр Руської землі бачить Київ.

Згідно з поширеною гіпотезою сучасних учених-дослідників автор «Слова» був або прихильником, або членом «Олегова гнізда». Це істотно ускладнювало завдання автора, адже він мав віддати і хвалу князю, і хулу в одному і тому ж творі. Дійсно, завдання «здобути славу» має виключно особистий і егоцентричний характер, у той час як князю слід мислити іншими категоріями, орієнтуючись у першу чергу на загальноруські інтереси. Таким чином, частково знімаючи з себе відповідальність, автор виводить як мірило оцінювання вчинків князя образ Руської землі, тим самим роблячи її композиційним центром твору, виводячи її як основну ідею і тему.

Для автора «Слова» характерним є описання великих просторів Русі, він відчував батьківщину як єдине ціле. Її природа виникає перед читачами живою і одухотвореною, здатною переживати за долю своєї вітчизни. Крім того, у цьому творі сама історія є значущою частиною образу Руської землі. На самому початку автор говорить, що веде «повесть сию от старого Владимира до нынешнего Игоря». Він оповідає, «свивая славы оба полы сего времени» («свивая славу обеих половин его времени»), тобто зіставляючи стародавність подій, що недавно відбулися, звертаючись від минулого до його теперішнього часу. Завдяки цьому створюється такий грандіозний, барвистий, всеосяжний образ землі Руської. І, зазвичай, дружина Ігоря – це не просто воїни, це «русичі», як і їх великі пращури, готові пожертвувати своїм життям за «землю руську».

Це звичайне оцінювання цього твору. Дослідник російської літератури А. Чудаков писав: «Существование разных (и иногда противоположных) интерпретаций одного объекта филологии общеизвестно. Это есть и в других науках. Правда, в некоторых из них, например, в современном естествознании, это явление осознано более отчетливо – в виде принципа дополнительности, впервые сформулированного Нильсом Бором применительно к квантовой физике. Этот принцип гласит, что относительно одного объекта могут существовать две противоположные картины описания (модели), каждая из которых, исключая другую, находит, тем не менее, подтверждения в эксперименте (исключающие друг друга «корпускулярная» и «волновая» модели микромира). Они дополнительны в том смысле, что каждая в отдельности не может претендовать на достаточно полноценную картину описываемого объекта, – они исчерпывают его, лишь «взятые вместе» [19]. Щодо розвитку цієї теми висловлювалися думки про універсальність даного принципу і про можливість його використання в області психологічних досліджень, лінгвістиці тощо.

Очевидно, що борівський принцип може бути використаний в гуманітарному знанні досить активно, і сфера його застосування досить широка. У своїй роботі «Відкрите общество и його враги» К. Поппер писав про сполучуваність різних точок зору і навіть протилежних інтерпретацій одного предмета в історичному знанні [20]. З цієї точки зору видається цікавим розглянути альтернативне тлумачення даного твору, автор якого, С. Малевінський, у своїй статті «Піар по-древнеруськи. Про идеологию и прагматику «Слова о полку Игореве» стверджував, що саме особистість Ігоря перебувала в центрі уваги автора поеми. На думку пана Малевінського, «метою автора було не зображення історичної правди про діяння і помислах князя, а створення так званого ідеального образу безкорисливого патріота і безкомпромісного борця з половцями, ну, може бути, тільки зайве стурбованого пошуками особистої військової слави» [16]. Іншими словами, даний твір є рекомендованим PR-проектom, завданням якого було як просування особистості князя Ігоря, так і

виправдання його непорядних політичних зв'язків і дій. На перший погляд, таке тлумачення, як мінімум, віддає крамолою. Але варто тільки спробувати мислити сучасними категоріями, не впадаючи в пафос героїзму минулих століть, і відразу виявляється, що «створення позитивного політичного іміджу князя, виправдання його самовільних дій в очах громадської думки, щоб відвести можливі підозри щодо контактів Ігоря з тими самими половцями, на яких він наводив свої полки» [16] – цілком реальна стратегія, яка працює і донині. Сюди ідеально вписується загальний ідеологічний фон поеми: заклики російських князів до єднання у спільній боротьбі проти половців, який відповідає домінуючим настроям тієї епохи, а тому – безпрограшний. І завершує загальну картину спроба зганьбити політичних суперників князя Ігоря, яким інкримінувалося те, що вони погано борються з «поганими».

Безумовно, таке трактування є спірним і неоднозначним, але воно цікаве вже тим, що дозволяє поглянути на політиків вітчизняного середньовіччя як на живих людей, а не ідеальних героїв, чиє життя без залишку було присвячене служінню Батьківщині, і де не було місця інтригам, амбіціям, зраді на догоду особистим інтересам і цілям.

Контрольні запитання

1. У чому полягає унікальність фігури митрополита Іларіона?
2. Чому було присвячено твір, який називався «Руська Правда»?
3. Що стало приводом для написання «Повчання» Володимиром Мономахом?
4. Назвіть загальну ідею, що об'єднує такі твори, як «Слово о полку Ігоревім», «Повчання» Володимира Мономаха, «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона. Аргументуйте свою відповідь.

Література

1. Повесть временных лет / Подг. текста, перев., вступит. ст. и коммент. Д. С. Лихачева. – 2-е изд., испр. и доп. – СПб. : Наука, 1996. – 667 с.
2. Лихачев, Д. С. Литература Руси XI – начала XIII веков // Великая Русь: история и художественная культура X – XVII веков. – М. : Искусство, 1994. – С. 11 – 60.
3. Слово о Законе и Благодати [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://lib.pravmir.ru/library/readbook/1942>
4. Ужанков, А. Н. «Слово о Законе и Благодати» и другие творения митрополита Илариона Киевского. – М. : Академика, 2013. – 350 с.
5. Лихачёв, Д. С. «Слово о законе и благодати» митрополита Илариона. [Электронный ресурс] / Д. С. Лихачев. – Режим доступа: http://azbyka.ru/otechnik/Illarion_Kievskij/o_slove_ilariona/
6. Дьяконов, М. А. Русская Правда, памятник древнерусского права / М. А. Дьяконов, Е. А. Кивлицкий // Энциклопедический словарь Брокгауза и

Ефрона. – СПб. : Акционерное издательское общество Ф. А. Брокгауза – А. И. Ефрона, 1890 – 1907 гг.

7. Рогов, В. А. История государства и права России IX – начала XX вв. / В. А. Рогов. – М., 1994. – 256 с.

8. Тихомиров, М. Н. Исследование о Русской Правде / М. Н. Тихомиров. – М.; Л. : Изд-во Акад. наук СССР, 1941. – 254 с.

9. Зимин, А. А. Правда Русская. / А. А. Зимин. – М. : Древлехранилище, 1999. – 420 с.

10. Поучение Владимира Мономаха // Изборник: сб. произв. лит. Древней Руси / сост.: Д. С. Лихачев, Л. А. Дмитриев. – М. : Наука, 1969. – С. 146 – 171, 709 – 713.

11. Русская правда / [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.hrono.ru/dokum/1000dok/pravda72.php>

12. Лихачев, Д. С. Великое наследие. Классические произведения литературы Древней Руси / [Электронный ресурс] / Д. С. Лихачев. – Режим доступа: <http://druslit.ru/drl/great5.html>

13. Бобров, А. Г. Происхождение и судьба Мусин-Пушкинского сборника со «Словом о полку Игореве» / А. Г. Бобров // Тр. Отдела древнерус. лит. – СПб. : Рос. Акад. наук; Ин-т рус. лит. (Пушкинский Дом), 2014. – Т. 62. – С. 528 – 553.

14. Пиккио, Р. «Слово о полку Игореве» как памятник религиозной литературы Древней Руси // ТОДРЛ. — СПб., 1997. – 443 с.

15. Слово о плъку Игореве, Игоря сына Святъславля, внука Ольгова. Слово про Ігорів похід. Слово о полку Игореве. Слова аб палку Ігаравым : в 2 т. / ред. Л. М. Кирилец. – Киев : Дніпро, 1977. – Т. 1, 2.

16. Малевинский, С. Пиар по-древнерусски. Об идеологии и прагматике «Слова о полку Игореве» [Электронный ресурс] / С. Малевинский. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/voplit/2010/2/ma20.html>

17. Жуковский, В. А. Слово о полку Игореве [Электронный ресурс] / В. А. Жуковский. – Режим доступа: <http://ilibrary.ru/text/1375/p.1/index.html>

18. Бор, Н. Атомная физика и человеческое познание / Н. Бор. – М. : Знание, 1961. – 151 с.

19. Чудаков, А. П. Антиномии Льва Толстого // Слово – вещь – мир. От Пушкина до Толстого: Очерки поэтики русских классиков. – М.: Сов. писатель, 1992. – С. 133 – 146.

20. Поппер, К. Открытое общество и его враги. Т.2. Время лжепророков : Гегель, Маркс и другие оракулы : пер. с англ. под общ. ред. В. Н. Садовского [Электронный ресурс] / К. Поппер. – Режим доступа : http://krotov.info/lib_sec/16_p/pop/per_12.htm

21. Лихачев, Д. С. «Слово О Полку Игореве» и особенности русской средневековой литературы [Электронный ресурс] / Д. С. Лихачев. – Режим доступа : <http://feb-web.ru/feb/slovo/critics/s62/s62-300-.htm>

22. Лихачев, Д. С. «Слово о полку Игореве» и культура его времени : моногр. / Д. С. Лихачев. – Л. : Худ. лит., 1985. — 352 с. / [Електронний ресурс]. – Режим доступа : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Literat/lihach/slovop.pdf (143-84).

23. Брокгауз, Ф. А. Энциклопедический словарь / [Електронний ресурс] / Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – Режим доступа : <http://www.vehi.net/brokgauz>.

24. Пушкирев, Л. Н. Русская правда [Електронний ресурс] / Л. Н. Пушкирев, Н. Л. Пушкирева. – Режим доступа : http://www.krugosvet.ru/enc/istoriya/RUSSKAYA_PRAVDA.html

2. ПОЛІТИЧНА ДУМКА РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ (XVI – XVIII ст.)

2.1. Станіслав Оріховський.

2.2. Христофор Філалет.

2.3. Петро Могила.

З середини XVI ст. Україна втратила свою державність, усі землі України були захоплені сусідніми державами. Після Люблінської унії 1569 р. між Польщею і Литвою переважна частина українських земель опинилася під польським пануванням. Закарпатська Україна належала Угорщині, Буковина – Румунії, Чернігівщина перебувала у складі Московського царства. Кожна з держав перетворювала захоплені землі на свої провінції. Як це відбувалося: держава насаджувала там свій спосіб господарювання, свою культуру, свою мову, свою віру.

Уже з тих часів політико-правова ідея українського народу була спрямована на возз'єднання своїх земель, на відновлення державності. Це була головна суспільно-політична, економічна, правова думка України. Але ця боротьба була неоднорідною, проводилась різними політичними колами, виражала інтереси різних верств українського населення. Однак у кінцевому підсумку вона зводилась до одного – єднання народу в єдину державу.

На тодішніх землях України панував феодально-кріпосницький лад. Аграрна реформа 1557 р. закріпила селян за наділами, повністю позбавивши їх права на придбання землі. Юридично феодально-кріпосницьке право було затверджено Литовським статусом 1529 р., постановою сейму Речі Посполитої 1573 р., III Литовським статутом 1588 р.

У XVI ст. відбувся процес відокремлення ремесла від сільського господарства у феодальних маєтках, а також у містах, де особливо зростала кількість ремісників. Товарний обмін сприяв розширенню і зміцненню економічних зв'язків між українськими землями та іншими державами. Соціально-економічний процес в Україні зумовив подальший

розвиток культури та прогресивні зрушення в ідеології, сприяв розвитку політико-правової думки, зокрема поширенню ідей гуманізму. Розпочалося відродження національної самосвідомості народу.

Тривалий час в Україні не було ані вищих навчальних закладів, ані гуманістичних наукових, правових, політичних, культурних центрів. Бракувало освічених людей і вчених. Епоха західноєвропейського Відродження, яка у центр свого суспільного вчення поставила людину з її талантами і здібностями, давала змогу здібній українській молоді часто, незважаючи на соціальне положення і віросповідання, здобувати освіту у вищих навчальних закладах європейських країн.

Перед українським народом у той час постало історичне завдання: самозбереження за умов чужоземної експансії. Але щоб його розв'язати, треба було пройти шлях від захисту національної ментальності й історичного способу життя, через зростання освіченості та пробудження національної свідомості до здобуття власної державності. Розвиток української державності, вироблення політико-правових ідей нерозривно пов'язані з національно-культурним відродженням.

В історії нашої країни цей період означається оформленням і зміцненням такої важливої суспільної сили, якою є національна ідея. Формування української нації було загальноісторичним, об'єктивним явищем. І національна ідея відіграла в цьому процесі надзвичайно важливу роль.

Загалом у XVI–XVII ст. в Україні окреслилося значне відставання політичної теорії від рівня політичної свідомості народу, що засвідчила практична державотворча діяльність. Тогочасні богословські та світські мислителі приділяли увагу проблемам людини не як політичної особи, а як найвищого творіння Бога. Проблеми держави і права рідко потрапляли в їх поле зору, внаслідок чого національна державницька ідея протягом тривалого часу, навіть у період визвольної війни 1648–1654 рр., визрівала стихійно – від боротьби еліти за власні привілеї, “суверенітет” і особистої влади до гасел автономії або “незалежності” України обов'язково під чиїмось протекторатом. Практично ніхто з українських політичних провідників не ставив за мету досягнення справжніх суверенітету, самостійності.

Поступово у політичній думці України стали поширюватися популярні в ті часи у Західній Європі ідеї суспільного договору, природного права, конституціоналізму, що застосовувалися до місцевих умов. Історико-правова спадщина багата постатями відомих у світі мислителів, від суспільних діячів за права українців доби Речі Посполитої до вчених Києво-Могилянської академії, які стояли біля джерел гуманістичної культури прав і свобод людини.

2.1. Станіслав Оріховський

Одним з найбільш визначних українських політичних мислителів європейського масштабу є С. Оріховський-Роксолан (1516 – 1566). Український і польський публіцист, історик, філософ, перший вітчизняний політолог у сучасному розумінні цього слова, оригінальний мислитель, він у постановці багатьох соціально-політичних проблем не тільки стояв на рівні кращих діячів західноєвропейської культури, а й випереджав їх своїми ідеями і узагальненнями, які знайшли своє обґрунтування з позицій соціально-політичної і філософської думки Нового часу.

Народився С. Оріховський-Роксолан 1513 р. в селі Оріховці Перемишлянської округи Руського воєводства (сучасна Львівська обл.). Батько мислителя належав до шляхетного стану, а мати була дочкою православного священика. Початкову освіту отримав у Перемишлі. Навчався в університетах Краківському, Віденському, Віттенберзькому, Падуанському, Болонському, вдосконалював свої знання у Венеції, Римі, Лейпцигу. Учителями Станіслава Оріховського-Роксолана були О. Брасікап – австрійський гуманіст, професор Віденського університету, автор наукових праць і лавроносний поет; Р. Амадей – професор риторики в Болонському, Падуанському та Римському університетах; Л. Бонпадіффер – професор філософії Болонського університету; німецький гуманіст Меланхтон та реформатор М. Лютер, який поселив здібного юнака під час навчання у своєму будинку. Оріховський мав знайомства з видатними гуманістами і науковими діячами Західної Європи: Л. Кранахом-Старшим, Ульріхом фон Гуттенем, А. Дюрером, Г. Контаріні, Л. Бонаміно, А. Пасесром, визнаними державними та церковними діячами: кардиналом Ф. Коммендоні, О. Фарнезе та іншими. Після 17-річного перебування за кордоном повернувся до Перемишля, де брав активну участь у гуманістичному русі. Творчо використовував та пропагував античну спадщину: твори Гомера, Платона, Аристотеля, Демосфена, Аристофана, Цицерона. Підтримував стосунки з видатними гуманістами та культурно-освітніми діячами Західної Європи, де Оріховського-Роксолана називали "русинським (українським) Демосфеном", "сучасним Цицероном".

Найзначнішими творами С. Оріховського-Роксолана вважаються "Про турецьку загрозу"; "Про целібат"; "Відступництво Риму"; "Напучення Польському королеві Сигізмунду Августу"; "Хроніка", в якій виклав історію Польщі; "Промова на похоронах Сигізмунда I"; "Про природне право", з якої до нас дійшли лише окремі уривки, ряд листів, промов, памфлетів. Ці праці користувалися популярністю в Західній Європі, неодноразово перекладались.

С. Оріховський-Роксолан самоідентифікував себе з українським народом, пишався належністю до нього, постійно підкреслюючи, що він "русин" (українець). "Я русин, — писав він, — і цим пишаюся і охоче про це заявляю, пам'ятаючи про свій рід і руську кров, про місце, де народився і вирів". Немає жодного твору і листа, в яких Оріховський-Роксолан не

вважав би за потрібне нагадати про своє русинське походження, про те, що він представник руського народу польської держави, українець, а не поляк. Водночас з повагою він ставився до інших народів, називав дикунами, нікчемами, безсоромниками тих, хто намагався нацькувати українця на поляка, а поляка на рутинця. Цінив давньопольську мову як мову праслов'янську, спільну для слов'янських народів, що тривалий період була літературною мовою на українських землях. Однак при кожній нагоді С. Оріховський-Роксолан нагадував королеві про поневіряння рідного народу, переконував короля стати захисником Русі, дбати про прихильність українського народу, прислуховуватися до його прохань. Захищав багаті культурно-духовні традиції українського народу, його славне історичне минуле, до якого сам постійно звертався у своїй творчості.

Багатогранний таланти оратора, публіциста, історика, філософа С. Оріховський-Роксолан виявив у різних сферах гуманітарного знання, виступаючи з позицій ренесансного гуманізму та реформації. Насамперед він, як і більшість гуманістів того часу, розглядав історію не з погляду промислу Божого, а як дію реальних людей, де люди, беручи участь в історичному процесі, постають реальними творцями історії. Вважав, що як творець історії людина рівна з Богом і тільки в співдружності з розумними людськими істотами Бог може встановити справедливість на землі. З точки зору такого розуміння історії вона із служниці теології перетворювалася у світську науку, де основним матеріалом для неї, прикладом наслідування, ідеалом стає звернення до життя та діяльності античних героїв, видатних діячів. Звідси формування своєрідного стилю ідеалізуючого біографізму, який, відкидаючи віру в чудеса, головну увагу звертає саме на людину, особистість, переплетіння античних мотивів з місцевими реальними дійовими особами, пошуки яких підвищували інтерес до національного життя, національної історії. Від історії вимагав, щоб вона була "правдивою наукою", "справжньою мудрістю", яка, будучи пов'язана з освітою і пізнанням, демонструвала б і в житті знання та розум.

Історичний процес С. Оріховський-Роксолан пов'язував з розвитком науки і освіти, як і більшість гуманістів приділяв значну увагу їх популяризації з метою вдосконалення особи, розумових здібностей людини. Поняття Бога він виводив з античної науки, вважаючи, що ідеальне царство можна створити тільки поєднанням учення Христа з античною наукою. С. Оріховський-Роксолан постійно наголошував на ролі і значенні науки, стверджуючи, що людина, навіть талановита від природи, не зробить нічого видатного без відповідної освіти і знання. У своїх листах, "Напученні польському королеві...", інших працях переконував короля дбати про освіту, науку, виховання своїх підлеглих. Серед усіх наук виділяв філософію, яка із селянина робить мешканця міста, дикуна – сумирним, варвара – вченим, а самих людей – богами. Що ж стосується

самого Оріховського-Роксолана, то в галузі філософії його цікавили питання політики та етики.

С. Оріховського-Роксолана можна вважати прибічником концепції суспільного договору в походженні держави. На його думку, королівська влада походить не від Бога, а виникає внаслідок угоди між людьми, які слухаються короля добровільно. Причиною появи держави є насамперед уроджений недолік, який потребує взаємної допомоги, а потім уроджена схильність одного до одного, що немовби цілісність сполучає і "ніби вузлом в'яже". Усупереч Біблії і томізму (християнська філософія) С. Оріховський-Роксолан наголошує на виборності короля, завдання якого — дбати про державу, щоб вона була здоровою і життєздатною. Сам король є "сторож держави", залежить від громадян і вони служать йому не з примусу, а добровільно. Досягти цього можна за умов, якщо король під час правління буде дбати і думати про суспільний добробут та коли народ буде переконаний у тому, що король сильний, мужній, кращий від інших людей. Королі, які не дослуховуються голосу народу, не мають при собі сенату (парламенту), використовують державу в своїх цілях і потребах, є просто тирани, що дбають тільки про себе та своїх спільників. В обґрунтуванні своїх поглядів на походження і призначення держави С. Оріховський-Роксолан посилається на Платона, Аристотеля, інших античних авторів, однак не наслідує їхній авторитет, виробляє свою точку зору. Так, якщо в Аристотеля основою виникнення держави є вища необхідність і свобода волі, то в С. Оріховського такою постає залежність від умов життя, волі народу і вродженого інстинкту до суспільного життя. Вихідним принципом функціонування держави є у нього принцип спільного блага (блага народу), основними ідеями якого є патріотизм, служіння державі, суспільна активність, основані на підпорядкуванні інтересів громадян спільному благу. Задовго до Т. Гоббса, Д. Локка, а тим більше К. Гельвеція С. Оріховський-Роксолан, перефразовуючи Цицерона, розглядає державу як "зібрання громадян, поєднаних узгодженим правом і спільною користю", де "щастя народу є найвище право".

Усупереч Августина і Т. Аквінському, для яких держава є знаряддям реалізації моральних і релігійних цілей індивіда, С. Оріховський - Роксолан стверджує, що мета держави полягає в гарантуванні права і добробуту індивіда, перед яким держава має ряд обов'язків. У свою чергу, громадянин має ще більше обов'язків перед державою і його інтереси мають бути спрямовані на інтереси держави і суспільства. Це стосується не тільки громадян держави, а й короля. В своїх "Напученнях..." С. Оріховський подібно до Е. Роттердамського заявляє, що не держава призначена для короля, а король для держави, і він має дбати передусім про благо народу, яке є найвищим законом (на чому пізніше наголосить Т. Гоббс). Як представник свого часу найкращою формою державного правління вважав станову монархію, за якої влада короля обмежується законом, що найбільш прийнятно і відповідає Речі

Посполитій. Розглядаючи державу як човен, що пливе по бурхливому морю, попереджував короля, що він має бути охоронцем законів і їх дотримуватися, бо у противному разі монархія перетвориться в тиранію. Незважаючи на прогресивне мислення для С. Оріховського право — станова гарантія розвитку й існування держави. Закону підлягають королі, їх радники, шляхта. Він дбав про те, щоб "посполите право" Польщі однаково служило всім, щоб ніхто всупереч права не діяв, щоб усі громадяни були рівними перед законом. Суспільство поділяв на шість станів: короля, шляхту, ксьондзів, купців, ремісників і селян. Оріховський зазначав, що управління державою може належати тільки трьом першим станам, оскільки вони вільні громадяни, господарі, тоді як три останні стани, слуги, які приносять користь першим станам, наголошуючи при цьому на тому, що тільки злагода станів є умовою досягнення соціального миру. З цих позицій С. Оріховський виступав за зміцнення влади короля проти сепаратизму, магнатства, самоуправства шляхти.

Один з перших ідеологів освіченої монархії в Європі, він, як і Е. Роттердамський, був прихильником сильної, проте освіченої і гуманної монархічної влади, де в ідеалі король поставав як "філософ на троні" — мудрим, справедливим, мужнім і ласкавим, дослуховувався мудрих наставників, прагнув до науки, дбав про школи і вчителів. У той же час, дбаючи про міцну королівську владу, Оріховський заперечував перетворення її з виборної у спадкову, виступав за обмеження права монарха законом, який тільки і є верховною владою в державі, якій підкоряються всі, у тому числі й королі. Король підлягає закону і не може діяти всупереч йому.

Першоосновою права С. Оріховський-Роксолан уважав мораль, будучи твердо переконаний у тому, що без моралі право загалом існувати не може. Цим його погляди вигідно відрізнялися від багатьох ренесансних політико-правових концепцій, особливо М. Макіавеллі. Заперечуючи релігійний аскетизм як протиприродний, він проголошував право людини на всебічний розвиток, задоволення земних потреб, наслідування законів природи. У цьому відношенні С. Оріховський-Роксолан виступав як один з видатних західноєвропейських теоретиків природного права.

На його думку, природне право вище від людських законів, які за потреби можна змінювати, якщо вони суперечать природному законові та здоровому глузду людини. Жити у злагоді із законами природи означає дбати про мир, злагоду і спокій у державі. Саме до цього закликав С. Оріховський польського короля, наголошуючи, що мир, злагода і спокій у державі мають бути кінцевою метою. Той, хто діє всупереч природному праву, є гіршим від запеклого ворога. Це стосується і тих, хто порушує суспільний договір, якого треба неухильно дотримуватися. С. Оріховський вимагав суворого, проте справедливого покарання за вчинення злочину, а водночас і винагороди за порядний вчинок. Основою природного права вважав власність, утримання від зазіхання на чужу власність. Сенсом

існування держави вважав справедливість, яка полягає в тому, щоб кожний отримав те, що йому належить, а саме: спокій, свободу, можливість виконувати своє призначення з істиною та вірою. Відсутність або свідоме порушення сказаного є свідченням дикунства, варварства, деспотизму і суперечить природному праву. З цих положень С. Оріховський виступав не тільки з різкою критикою Туреччини, а й прямо звертався до короля з проханням розпочати з нею війну, оскільки вона не просто зазіхає на частину території, а зазіхає насамперед на свободу і життя громадян, перетворюючи їх на рабів. Задовго до Дж. Локка він писав, що всі люди мають дотримуватися закону природи, який є мірилом свободи і рабства, прав і обов'язків, надає людині можливості користуватися її правами в умовах безпеки як зовнішньої, так і внутрішньої. Дотримання закону — не обмеження, а запорука справжньої свободи, стримуючий механізм для свавільників, які вирішують судові справи на свій власний розсуд.

З проблемами природного права С. Оріховський-Роксолан тісно пов'язував такі етичні категорії, як доблесть, гідність, чесність, мужність. Цими категоріями він послуговувався при рекомендації королям для вибору свого оточення і порадників. Подібно до М. Макіавеллі С. Оріховський виходив з того, що вони є не просто люди, віддані королю, а ті, хто піклується про добробут народу і держави. Проте на відміну від М. Макіавеллі, який радив королю бути жорстоким і підступним при досягненні своєї мети, Оріховський радив досягати цього ласкою, прихильністю, дбати про прихильність, увагу і любов, без чого не може бути міцною королівська влада. Король повинен уникати мстивих, хитрих, підступних, базік, пліткарів, нашіптувачів, підлабузників і спиратися на людей мудрих, чесних, учених, тих, хто заслуговує на довіру, має сміливість критикувати короля за помилки, говорити йому правду у вічі.

С. Оріховський-Роксолан особливо обстоював почуття власної гідності людини, яке завжди має належати їй. Розглядаючи почуття власної гідності, заперечував його природжений характер, убачаючи критерій переваги одного члена суспільства над іншими у розумі, особистій чесності та добропорядності, де титул без чесноти втрачає своє значення. Виступав проти соціальної несправедливості, гноблення й жорстокості пануючих станів стосовно нижчих прошарків суспільства. Зазвичай, як представник свого часу і стану, він обстоював інтереси шляхти, проте часто виступав на захист підданих, дбаючи про них, радив, наприклад, так організувати військову службу, щоб їм зменшили податковий тягар.

С. Оріховський-Роксолан — один із перших українських полемістів, який розпочав наукову і публіцистичну діяльність з захисту православної церкви від католицизму. На докори католиків щодо православного походження його матері він зазначав, що це віра батьків, де кожна людина має право наслідувати її. Папські заборони, нав'язування людям віри силоміць розглядав як явище гірше, ніж турецька загроза, оскільки турки,

захоплюючи території, не забороняли сповідувати свою віру, тоді як римська церква у Польщі позбавляла мешканців цього права і поширювала найпідступніший обман. Положення про цілібат розцінював як такий, що суперечить природі людини, її праву на продовження свого роду.

У посланні до папи Юлія III Оріховський вимагав зняти з нього заборону на одруження, навіть погрожуючи, що всупереч забороні не залишить дружини. Що стосується подібних заборон, то папа втратив рештки поваги, які мав у Польщі. С. Оріховський-Роксолан вимагав покласти край втручанням папи у світські справи, називав його тираном, хижим звіром, ненависником науки і освіти. Негативної думки був він і про католицьких єпископів у Польщі, яких називав зрадниками країни, ворогами народу, папськими шпигунами. Зазначав, що майнове становище єпископів ні в якому разі не повинне дорівнювати королівській гідності, і тільки король має право призначати єпископів на провінцію, де добирати треба тих, хто має добру славу серед народу, оскільки деякі єпископи чинять насильство над громадянами і від цього свобода останніх перебуває у великій небезпеці. Тільки король має право виносити вирoki своїм підлеглим, позбавляти їх майна, а єпископи мають залишатися у межах своєї влади і виконувати тільки свої функції, дбати про духовне спасіння людини. У реформаторському дусі С. Оріховський ставив питання про виборність священнослужителів на вищі посади, зазначаючи, що при виборі не слід зважувати ні на рід, ні на прохання, ні на гроші, і навіть голос короля тут не має жодної переваги над іншими громадянами впливати на вибір.

2.2. Христофор Фіалет

Представник острозького культурно-освітнього центру Христофор Фіалет працював в оригінальному жанрі синтезу реформаційних ідей, що формувалися у цей час усередині православ'я, із свідомим переосмисленням тих чи інших концепцій протестантизму. На сьогодні відомо, що під цим іменем виступав український письменник-полеміст Х. Броневський (Бронський), автор відомого політико-полемічного твору "Апокрисис албо отповідь на книжки о соборе берестейском іменем людей староживної релегі грецької". Цей твір, написаний як відповідь на книгу польського єзуїта П. Скарги "Брестський собор" (1597), було видано у 1597 р. польською, у 1598 р. – староукраїнською мовою. У дусі реформаційних ідей у цьому творі ідеологічно обґрунтовано права українського народу, розкрито антинародну загарбницьку суть католицизму та уніатства, показано земне походження інституту римських пап.

Х. Фіалет рішуче виступав проти релігійного гноблення українського народу, вимагав рівних прав світських людей усіх станів у розв'язанні питань церковно-суспільного життя. Цитуючи теолога Августина та Ієроніма, він доводив, що всі християни рівні перед Богом, тому не тільки

єпископи, пресвітери, апостоли і пророки покликані до розбудови "тіла Христового", тобто церкви, а й світські особи. Вони мають бути залучені до духовних справ, брати участь у церковних соборах, контролювати діяльність пастирів, перевіряти церковнослужителів щодо відповідності їх тій посаді, яку вони займають. Х. Філалет визнавав право суду світськими людьми священнослужителів різного рангу аж до владик і митрополитів, а також право усунення тих ієрархів, які не виправдовують надій, покладених на них паствою.

Розглядаючи свободу совісті як вищу духовну цінність, він зазначав, що кожна людина має право на свою віру, право боротися за неї. Не відмовляючи ні митрополитам, ні іншим служителям культу права переходу до іншої віри як особисту справу їх совісті, категорично заперечував їх претензії на совість пастви, насильницьке примушення її до переходу в іншу віру. Розглядав останнє як порушення державного і Божого закону, що дає право на справедливий протест і вимогу покарання винуватців. Заперечував претензії духівництва на монопольність істини в питаннях віри, обстоював думку про можливість кожної світської, а не тільки духовної особи висловлювати судження з питань віри, до яких мають прислуховуватися і духовні ієрархи.

Рішучий протест проти деспотизму і гноблення Ватиканом і частиною православних ієрархів українського народу, звернення до реформаційних ідей дали змогу Х. Філалету в надрах теологічного світогляду сформулювати ряд ліберальних за змістом ідей громадянського права. Так, обстоюючи положення про те, що свобода совісті є не тільки вища духовна цінність віруючого, а й предмет його постійного піклування, він зазначав, що кожна людина православного віросповідання має право вимагати вільно сповідувати власну віру. Церква, а отже, і народ будуть шанувати державу, рішення влади, які ґарантують право і свободу кожного з народів, що населяють державу. Якщо цього немає, то піддані у доступній їм формі змушені боротися з несправедливістю, бо цього вимагає голос їх совісті, принципи відповідного способу життя.

Демонструючи притиснення, що чиняться у Речі Посполитій людям православного населення України унією з католицькою церквою, яка нав'язується українському народові, Х. Філалет засуджував дії світських володарів і духовних наставників, що порушують право християн або цілого народу на вільне сповідання, вимагав у держави ґарантії свободи совісті, заборони порушення "закону Божого". При цьому він попереджував, що український народ діє проти утисків скаргами і мирними протестами, виявляючи стриманість, добродетель з метою збереження суспільного спокою, сподіваючись на справедливе вирішення своїх проблем. Якщо представники влади не наведуть належного порядку, то український народ змушений буде вдаватися до інших форм боротьби за свої права.

«Апокрисис» є одним із найвидатніших творів кінця XVI ст. — першим трактатом, спрямованим проти Брестської унії 1596 р. і книги П. Скарги «Описание и оборона събору руского берестейского», анонімно виданої у 1597 р. «Апокрисис» був видатним явищем в українській полемічно-публіцистичній прозі кінця XVI ст.; трактат дав оперативну і обґрунтовану відповідь як на книгу П. Скарги, так і на його думку про незаконні рішення Брестського уніатського собору в цілому. Автор розкриває, як йому здавалося, причини Брестської унії, показуючи ті політичні й соціально-економічні вигоди, які мали Ватикан, король, магнати і шляхта і ті, хто мав намір вийти з православної віри: митрополит Київський М. Рогоза та його прибічники Іпатій Потій, К. Терлецький та інші уніати.

Подібно до Г. Смотрицького Х. Фіалет виступає проти насильницького запровадження папою римським нового календаря 1582 р., який було використано насамперед з метою затвердити владу римського папи. Викриваючи ганебну поведінку і злочинницькі дії багатьох римських пап на підставі свідчень багатовікової історії Ватикану полеміст переконливо доводить, що жодному папі римському і його лицемірним обіцянкам не можна вірити, як не слід вірити і єпископам-уніатам, яких він уважав зрадниками українського народу.

Х. Фіалет, талановитий полеміст і пристрасний публіцист, виступає з передовими для свого часу гуманістичними поглядами. Він виявляє риторичну майстерність, успішно поєднуючи дві поширені тоді в публіцистичному письменстві системи викладу: це вдале поєднання у риторично-патетичній, емоційно піднесеній, пристрасній мові автора, захисника народних інтересів і поборника справедливості, високого інтонаційного звучання з іронією, в'їдливою насмішкою над противником і гострою сатирою. Характерним для стилю «Апокрисиса» є широке використання риторичних запитань і енергійних звертань на адресу опонентів.

Захист свободи віросповідання, свободи сумління – одне з головних завдань Х. Фіалета. При цьому він вибудовує свою аргументацію, спираючись не тільки на питання церковної догматики, а й на положення політичної науки. Зазначаючи, що всі мешканці Речі Посполитої присягають королю і беруть на себе рівні зобов'язання перед ним і державою, полеміст робить висновок про те, що всі вони повинні бути рівними і в своїх правах, незалежно від конфесійної належності. Крім того, не лише піддані присягають королю, але й він при вступі на престол присягає народу, державі та її громадянам. Взаємна присяга є ніби своєрідним договором між королем як втіленням держави і її громадянами незалежно від того, до якої церкви вони належать. Таким чином, вибір віри є справою особистого сумління кожної людини в державі, а рівність громадян в правах зумовлюється рівністю їх обов'язків. На його думку, католицька церква прагне порушити рівновагу прав і обов'язків у польській

державі. Католицька церква намагається поставити світську владу Речі Посполитої під свій контроль, а та, у свою чергу, визнає фактично не лише духовну, а й світську вищість Папи римського. Коли ж король, визнавши верховенство папи, змушений буде надавати переваги одній із церковних конфесій, його держава може опинитись під загрозою внутрішнього конфлікту. За реальних умов того часу Х. Філалет у руслі реформаційних ідей прагнув дати ідеологічне обґрунтування прав українського народу. Він рішуче виступав проти релігійного гноблення українців, вимагав рівних прав світських людей усіх станів у вирішенні питань церковно-суспільного життя, показував земне походження інституту римських пап, спростовуючи тим самим правомірність їхніх зазіхань правити світом. «Апокрисис» Х. Філалета є надбанням не лише української, а й загальноєвропейської гуманістичної культурної спадщини.

2.3. Петро Могила

Петро Могила (1574 – 1647) народився в сім'ї молдавського господаря Сімеона. Навчався у Львівській школі. Вищу освіту отримав у Франції. Значну увагу вчений і політичний діяч приділяв соціально-політичним проблемам і вченням. Суспільно-політична, церковна, просвітницька діяльність П. Могили відбувалася за дуже складних обставин, а саме в умовах загострення соціальних, національних і релігійних процесів в Україні. У його політичних поглядах ключову увагу приділено питанням співвідношення церкви й держави. П. Могила був одним із перших тогочасних мислителів, яких турбувало питання про майбутню українську державність. Він пов'язував її створення з іншими державами, де православ'я було пануючою конфесією, а цей процес з національно-визвольною боротьбою українського народу.

Розглядаючи державу і суспільство, Петро Могила не відокремлює їх одне від одного. Держава виникає із необхідності забезпечення природних потреб людей на основі закону, організує господарську діяльність, захищає людей, піклується про виховання та розвиток духовних і фізичних сил. Розкриваючи ідею верховенства православної церкви, П. Могила зазначав, що хоча світська влада і важлива, але ще важливішою є влада церковна, оскільки це влада від Бога. П. Могила вважав, що вона дається від Бога, перед яким вона й підзвітна у своїх діях. Верховна державна влада згідно з концепцією П. Могили діє у трьох напрямках: політичному, мирському, духовному. Політичні та мирські справи мислитель ставив на перше місце. Сюди він відносив управління, суд, законодавство. Він уважав за необхідне разом із внутрішніми політичними проблемами вирішення питань зовнішньої політики, захисту суверенітету країни. Закон у політичному вченні Петра Могили – дар Божий. Відомі людству закони він поділяв на три групи; при цьому на перше місце він ставив „закон натури”, що мабуть слід розуміти як природний закон. П. Могила вважав, що законові мусять коритися всі, у тому числі й цар, який їх створює.

У полемічних, теолого-філософських творах Петро Могила обстоював ідею верховенства у суспільстві духовної влади православної церкви, що об'єктивно сприяло вмотивуванню незалежного від влади Папи Римського і польського короля існування Української православної церкви та збереження ідентичності українського народу. Інша позиція – в умовах, коли Україна не мала своєї державності, – означала б визнання легітимності влади польської корони на українських землях. П. Могила вважав головним для світської влади благо людей, а домінантою його гуманістичного кругозору була ідея людини, цінність якої визначалася не знатністю походження чи багатством, а її індивідуальною особистою відвагою, доблестю, благородством, великим творчим потенціалом обдарованих людей, створення навколо них буквально релігійного поклоніння. Акцентуючи увагу на добрих справах, утілених у земне життя талановитою, творчою особистістю, П. Могила усвідомлював самоцінність духовної спільності, яка б об'єднувала людей різних станів, статків і походження.

Погляди мислителя були скеровані на те, що верховна влада має діяти в трьох напрямках: політичному, світському і духовному. Закон відповідно до П. Могили – це дар Божий, який потрібно берегти. Закони мислитель поділяв на природні, людські та божественні. Людські, де мають утілюватися приписи природних законів, є обов'язковими для всіх, зокрема і для правителя. Ідеальним правителем П. Могила вважав православного володаря за конфесією, що одержує владу від Бога (тобто церкви) та відповідає перед ним. Правитель повинен бути носієм політичних і морально-духовних функцій, уособлювати чесність, правдивість, справедливість, піклуватися про благо підданих. Розвиваючи платонівську концепцію «філософа на троні», П. Могила мріє про той час, коли володарі-філософи будуть правити не через насилля, а через розум, освіченість, закон.

Отже, він розвинув ідею верховенства влади православної церкви (передмова до «Учительного Євангелія» 1637 р.), але й одночасно писав про ідеального володаря — сильного, могутнього. Цей православний володар отримує владу безпосередньо від Бога і про свої дії звітує тільки перед ним. Смысл царської влади П. Могила бачив у спільному добрі підданих, а для досягнення цього він рекомендував цареві радитися у справах з духовними та мудрими світськими радниками. Таким чином, церкві відводилась роль радника, а не джерела влади. П. Могила вважав головним для світської влади благо людей. Верховна влада, на його думку, діє в трьох напрямках: політичному, мирському і духовному. До політичних і мирських справ відносив управління, суд, законодавство. Рішення внутрішніх політичних проблем тісно пов'язував із зовнішньополітичними, захистом суверенітету країни.

П. Могила розробив концепцію ідеального володаря (керівника), як і європейські гуманісти, закликав володаря бути «батьком на троні, опікуном

підданих», який сам себе обмежує встановленими законами і доброчесністю. Мислитель уявляв, що володар повинен бути непримиренним до ворогів батьківщини, гуманним щодо підданих, був наділений мудрістю у керуванні зовнішньою і внутрішньою політикою держави. Володар сам створює закони і сам їх суворо дотримується, а також є взірцем виконання як громадських законів, так і моральних норм. Окрім таких важливих рис у володаря-царя як мужність, мудрість, освіченість він має зберігати історичну пам'ять народу. Ідеальний володар, за Петром Могилою, – це сильний православний цар, який відданий православ'ю, вірі в Бога, від якого одержав владу і якому підзвітний. Петро Могила рекомендував царю радітися з мудрими духовними наставниками, тобто церковними діячами. П. Могила звертався до історії Київської Русі, перш за все до діяльності князя Володимира.

Толерантність і свободу совісті П. Могила обстоював упродовж всього свого життя. Поняття совісті в тогочасній свідомості й моральних ученнях гуманістів було пов'язане з емансипацією індивіда, збагаченням його духовного світу. У цьому процесі використовувалися й ідеї раннього християнства. П. Могила звертав значну увагу на проблему совісті у контексті процесів людського самопізнання. Адже, на його думку, вона нагадує людині про те, що відповідає її природі як певної особистості, і як треба поводитися, тобто про те, що повинно бути. Вчення про совість – це наука про належне, тобто про обов'язковість, про те, що повинно бути відповідно до даного Богом природного закону, який за часів П. Могили сприймався як такий, що належить внутрішньому Я особистості й роду людському загалом. П. Могила розглядає совість як актуалізацію природного закону, як щабель самопізнання, необхідний для очищення душі та її спасіння. Вона є немовби осередком, що поєднує сенс життя людини, її моральність і раціональність. Водночас совість – це сторож, що охороняє людину від збочень на шляху піднесення до Бога.

Спираючись на ідеї важливості втілення гуманістичних і демократичних принципів християнства (рівність перед Богом, справедливість, свобода, братерство), Петро Могила у своїх численних філософсько-полемічних творах намагався вирішити проблеми співвідношення релігії і світського життя, влади духовної і світської, їхнього впливу на суспільну свідомість. Людина у християнському світі вже не залишена сам-на-сам із силами природи, вона відчуває опіку Бога-Отця і Бога-Сина і завжди може розраховувати на Божу любов, ласку, розуміння. Таке відчуття зумовлювало духовну працю над собою, людина відчувала себе особистістю, котра повинна духовно зростати, вдосконалювати свій духовний світ і розум як Божий дар, примножувати добрі справи на славу Бога.

Християнське вчення, по своїй суті, було звернено до вільного волевиявлення людини, відкривало їй шляхи до вдосконалення, усвідомлення значення свого вибору. Ідея свободи та відносної

індивідуалізації людини в християнській релігії заклала основи вчень про права людини. Висока оцінка людського розуму – дуже важливий момент у характеристиці людини, котра стає кращою, добрішою, гуманнішою. Ця оцінка вселяє віру у свої сили, а це, на думку мислителя, сприятиме вдосконаленню всього суспільства. У моральних настановах П. Могили у подальшому віддається пріоритет активному, громадянському життю, звучить чіткий мотив, що лише активне, діяльне життя може дарувати людині щастя. У П. Могили людина постає як вища у своїй реалізації особистість і «починає розуміти обмеженість відносин між нею та суспільством й усвідомлювати необхідність їх заміни іншими відносинами, що могли б врахувати веління природи й розуму людини, уособленням яких повинні стати держава, правитель, закон». Християнський світогляд вплинув на нове розуміння людини й її призначення. У свідомості українського суспільства початку XVII ст. укорінялися цінності вільного розвитку, людської гідності, поваги до особистості, демократичних принципів рівноправ'я та співжиття. У виборі людиною соціальних зв'язків велике значення надавалося міжособистісним стосункам. На початку XVII ст. в українській духовній культурі, філософсько-правовій думці почали формуватися нове розуміння людини та її призначення на Землі – людини активної, творчої, людини-громадянина, яка усвідомлює свій обов'язок перед рідними землею і народом.

На тлі тих соціально-економічних, духовно-культурних процесів, з якими пов'язана ціла епоха всесвітньої історії – Ренесансу та Відродження, а з діяльністю П. Могили – епоха українського Ренесансу, – ідея людини, звернення до людського життя, обстоювання гідності людської особистості, ствердження принципів рівності, братства, справедливості – є періодом зародження та становлення ідей прав людини. І хоча розуміння цих принципів мало теологічне забарвлення, бо наголошувалась, наприклад, рівність усіх перед Богом-Творцем, Спасителем, Опікуном, – це сприяло розвитку ідей рівності та прав людини у земному, реальному житті.

Одним з перших в Україні П. Могила захищав ідею відродження вітчизняної державності в союзі з іншими православними народами. Цю ідею розвивали і його учні — ректор Києво-Могилянської академії І. Гізель, її викладач Ф. Сафоновичта та ін. Вони відстоювали перспективу політичного союзу з Росією, єдності всіх слов'янських народів. Гізель обумовлював союз прийняттям таких російських законів, що відповідали б природному праву, закріплювали політичні свободи для пригнобленого українського народу, захищали автокефалію української церкви.

Він пов'язував долю української держави з іншими православними державами. Стосовно перспектив розвитку Української держави, можливої її самостійності він виклав концепцію ідеального володаря. Бачив його сильним, рішучим, добродішним і вірним православній вірі правителем.

В умовах, коли Україна не мала власної державності, а її населення владу польської адміністрації вважало чужою, державно-правові погляди Петра Могили відображали ідею верховенства в суспільстві духовної влади – влади православної церкви, що тоді переслідувалася.

Визначаючи співвідношення світської та духовної влади, мислитель наголошував на неприпустимості втручання держави у справи церкви. У своїх полемічних, філософських, церковно-теологічних творах («Новоканон», «Православне сповідання віри» та ін.) відстоював ідею верховенства в суспільстві духовної влади — православної церкви. Вирішувати це питання по-іншому в умовах, коли Україна не мала своєї державності, означало б визнання легітимності влади польської корони на українських землях. Виступав за примирення православних з католиками й уніатами.

Якщо узагальнити, то основні політико-правові погляди Петра Могили виглядають таким чином: протистояння католицизму, але мирним шляхом; захист православ'я; досягнення рівноправного статусу католицизму та православ'я; вирішення питання про співвідношення церковної влади і світської, коли церковна влада ставиться вище світської. Також П. Могила боровся за піднесення самосвідомості українського народу в умовах багатонаціональної Речі Посполитої. Дуже багато робив для збереження давньоруських святинь – Десятинної церкви, храму Спаса на Берестові, Софіївського собору. Захищав народну культуру, звичаї, обряди.

Контрольні запитання

1. У чому полягає суть державного устрою у полемічній літературі XVI – XVII ст.?
2. У чому полягає еволюція поглядів С. Оріховського стосовно політичної влади в країні?
3. Назвіть напрями літературної полеміки XVI – XVII ст.
4. Як розуміли полемісти ідею суспільного договору між монархом і народом?
5. У чому суть концепції освіченого абсолютизму Феофана Прокоповича?
6. Як Ви розумієте ідею «універсальної унії» Петра Могили?
7. Порівняйте суспільно-політичні погляди С. Оріховського із поглядами доби Відродження.
8. Яким чином в «Апокрисисі» Х. Філалета простежується думка про свободу як політичну цінність?
9. Яку роль відіграють суспільно-політичні погляди І. Вишенського для розуміння демократії у XVI – XVII ст.?

Література

1. Вирський, Д. Станіслав Оріховський-Роксолан як історик та політичний мислитель / Д. Вирський. – Київ; Кременчук : Вид-во КДПУ, 2001. — 217 с.
2. Гуренко, М. М. Зародження та становлення ідеї гарантій прав і свобод людини і громадянина у ліберальній теоретико-правовій думці : моногр. / М. М. Гуренко. – Київ : Логос, 2000. – 167 с.
3. Історія вчень про державу і право: підруч. / за ред. проф. Г. Г. Демиденка, проф. О. В. Петришина. – Х. : Право, 2009. – 256 с.
4. Огородник, І. В. Історія філософської думки в Україні / І. В. Огородник. – Режим доступу: http://pidruchniki.ws/10810806/filosofiya/stanislav_orihovskiy-roksolan
5. Кухта, Б. Л. З історії української політичної думки: навч. посіб. – Київ : Генеза, 1994 – 368 с.
6. Нічик, В. М. Петро Могила в духовній історії України / В. М. Нічик. – Київ : Укр. центр духовної культури, 1997. – 328 с.
7. Ямчук, П. М. Християнський консерватизм: дух, епоха, людина : моногр. / П. М. Ямчук. – Одеса : OIBC, 2001. – 320 с.

3. СТАНОВЛЕННЯ КОЗАЦЬКО-ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

3.1. Юрій Немирич.

3.2. Пилип Орлик.

3.3. Феофан Прокопович.

Основні етапи становлення козацько-гетьманської держави.

Важливе значення у зростанні суспільної ролі козацтва мав захист ним релігійних і національних прав українського народу. Особлива заслуга тут належить Петру Сагайдачному. Історична обставина українського життя привела до того, що в цей час національні інтереси, національна боротьба зосереджувалися на існуванні православної церкви. Обороняючи її, козаччина привернула до себе всі верстви, які відстоювали національні й релігійні інтереси українського народу. Саме ці стани виступили головною державотворчою силою в будівництві й функціонуванні козацько-гетьманської держави, очолили боротьбу українського народу за національне визволення.

У козацькому житті, особливо в його початковий період, було багато суперечностей між свавіллям і дисципліною, аскетизмом і розгулом: у бурхливому колі січового життя різні елементи змагалися між собою. Але ця непередбачуваність як первісна сила надавали Січі надзвичайного морального значення й висували її на провідне місце в організації України.

Демократичні засади запорозького козацтва стали основою формування християнської козацької республіки, що викликало

захоплення багатьох учених і політичних діячів. Наприклад, О. І. Герцен писав, що Україна була козацькою республікою, підвалинами якої стали демократичні й соціальні засади. Запорозька січ – це дивовижне явище плебеїв-витязів, лицарів-мучеників. Розвиток таких засад потребував гнучкого механізму втілення в життя демократичних принципів, високої політичної відповідальності за свої вчинки, глибокого розуміння державотворчих завдань. Водночас в умовах тривалої політичної нестабільності на терені українських земель з великими труднощами формувалася козацька старшина, коли централізація Української держави була ще тільки ідеєю, широкий демократизм містив чимало й негативного, чим уміло намагалися скористатися.

Міцно спираючись на традиції українського народу, використовуючи досвід козаччини, українська козацько-гетьманська держава посіла своє особливе місце в сузір'ї європейських держав XVII ст. Це означало, що народна ініціатива в один із найскладніших і переломних періодів історії створила життєздатний суспільний устрій.

3.1. Юрій Немирич

Особистість і характер Юрія Немирича (1612 – 1659) формувалися в умовах вільнодумства. Він одержав блискучу освіту. Спочатку навчався в Раківській академії, після закінчення академії Немирич разом з групою друзів (Андрієм Вишоватим, Олександром Чапличем, Петром Суходольським та ін.) у 1631 році вирушив за кордон для завершення освіти. Він навчався в кращих університетах Європи – у Лейдені, Оксфорді, Парижі, навчання тривало чотири роки. У 1635 році Юрій Немирич повертається в Україну, продовжує справу свого батька (який помер у 1630 році) і стає покровителем сочиніанитів.

У 1640 році Юрій Немирич одержав важливу посаду Київського підкоморія (урядник суду, що займався розглядом справ про межі земельних володінь). Посада була досить впливова і давала йому можливість підтримувати своїх одновірців. Немирич часто був послом на сеймах, виступав проти гонінь на антитринітаріїв, які в цей час посилюються з боку католицької церкви та польського уряду. Остаточний удар антитринітаріанству був нанесений під час Визвольної війни українського народу 1648 – 1654 рр. Сочиніанити разом з дворянами інших віросповідань рятувались утечею від наступаючого козацького війська. Козаки не відрізняли їх від поляків або ополячених шляхтичів. Змушений був утікати на Захід і Юрій Немирич, але вже восени 1648 року він повертається до свого маєтку. У цей час, виконуючи доручення Яна Казимира, він познайомився з Богданом Хмельницьким.

У жовтні 1648 року Юрій Немирич як довірена особа кандидата на польську корону королевича Яна Казимира прибув до похідного козацького табору під Замостям. Через нього, намагаючись знайти підтримку українських козаків, Ян Казимир засвідчував їм свою прихильність і

повідомляв, що інший претендент – його брат Король – непримиренний ворог повстанців. Як відомо, Богдан Хмельницький підтримав наміри Яна Казимира на польський трон, не став штурмувати Замостя і повернувся з військом.

Повернувшись у свої маєтки, Юрій Немирич очолив військовий загін шляхти, яка організувалась і виступила проти повстанців на захист своїх володінь. У 1649 році шляхта Київського воєводства зібралась на сейм, обрала Немирича керівником шляхетського ополчення проти козаків, а його передмістя Горошки (нині село Володарсько-Волинського району) призначила центром військових операцій. У 1652 році київська шляхта просила короля нагородити Немирича, який активно виступив на захист шляхетських маєтків і багато витратив на це своїх коштів. У 1651 – 1655 рр. Ю. Немирич неодноразово обирався послом на різні сейми, де відстоював інтереси місцевих поміщиків. Коли в 1655 році на Польщу напало шведське військо короля Карла X, Немирич, як і багато інших шляхтичів, перейшов на його бік. У нього як представника антитринітаріанства, проти яких католицьке духовенство організовувало жорстокі гоніння, не було мотивів захищати католицьку Польщу. Тому в 1656 році він разом з іншими магнатами (Конецпольським, Вишневецьким) був у таборі шведського короля. Однак інтереси шведів теж не збігалися з мріями Немирича, і наступного року він переходить на бік Богдана Хмельницького, який у той час був союзником шведського короля. Є свідчення ніжинського протопопа Максима Филімоновича про те, що Немирич вступив на козацьку службу тижнів за два-три до смерті Богдана Хмельницького.

Пізніше діяльність Юрія Немирича стала досить помітною і стривожила московський уряд, оскільки він не приймав присяги на вірність російському царю. Уряд звернувся до козацьких послів з запитом «Кто у них в войску лютор Юрий Немирич и для чего гетман подавал ему города Кременчук, Перевалочно, Кобеляки, Санжаров... и посланцы говорили есть-де у них в войску лютор Юрий Немирич, а пришел в войско еще при небожчике при прежнем гетмане Богдане Хмельницком, а нынешний гетман ему тех городов не давал». На це надійшла вказівка «гетьману того лютора в войску не держать... и чтобы он его из войска выслал» [1].

Безперечно, плідна діяльність Юрія Немирича стосується часів гетьмана І. Виговського. З переходом на сторону українського війська Немирич прийняв православну віру. Крім того, у 1658 році опублікував звернення до польських сочиніантів, де закликав їх повернутись у лоно православної церкви, поєднатись з вільним козацьким народом і стати добрими громадянами Великого Князівства Руського.

З Іваном Виговським Немирич був давно знайомий. Адже Вигів – маєток Виговських, подарований йому в 1554 році королем Сигізмундом, межував з маєтком Немирича. Історичні документи засвідчили навіть про їхню суперечку через село Лугини, що належало до володінь Немирича.

Роль Юрія Немирича в період гетьманства Виговського була досить впливовою. Вона зумовлювалась як дипломатичними талантами, так і військовою допомогою, оскільки Виговський, не маючи надійної опори серед козаків, змушений був певною мірою спиратись на наймані війська. Немирич командував Ніжинським і Чернігівським полками, які розташовувались у небезпечній для гетьмана Лівобережній Україні, стримували антигетьманські виступи місцевого населення, невдоволеного політикою Виговського. Крім того, Немирич, виходець з Київщини, мав значний вплив на місцеву шляхту. Важливу роль відігравала і його дипломатична діяльність. Його вважають основним автором Гадяцького договору. На допиті, в Москві, Юрій та Ілля Виговські називали Гадяцькі статті «договором Немирича». Гадяцький договір був наслідком тих процесів, які розгорнулись в Україні після Переяславської угоди з Росією 1654 року та після смерті Б. Хмельницького. Уже Б. Хмельницький не був задоволений укладеною угодою і вів пошук нових союзників, зокрема в особі шведського короля Карла X і семиградського князя Юрія Ракоція. Не підтримала цієї угоди і значна частина козацької старшини.

Крім того, в Україні відбуваються бурхливі процеси майнової диференціації. Населення розділилось на посполитих (селян), що повернулись до землеробських занять, та козаків (військовий стан). У середовищі козаків теж виникло два прошарки: простих козаків, яких аристократія називала козацькою черню, та значних, тобто старшину з багатих козаків і шляхтичів, що пристали до козацтва. До цієї групи належали освічені інтелегентні люди козацького середовища, вище православне духовенство і багаті міщани, їх політичним ідеалом було збереження і розвиток автономії краю, для цього визнавалась необхідність об'єднання України з Польщею на федеративних правах зі збереженням повного внутрішнього самоврядування і цілковитої рівноправності з іншими землями Речі Посполитої. Для їх поглядів характерними були симпатії до польських шляхетських порядків і бажання, всупереч волі народу, утворити в Україні стан шляхти за зразком польського з усіма його правами та привілеями. Найбільш відомим представником цієї групи і був Юрій Немирич. Ще під час навчання в Голландії, Франції, Англії він перейняв тамтешні республіканські погляди, виробив ідеал федеративного союзу республік і бажав застосувати його до свого краю. Це і знайшло відображення в пунктах Гадяцького договору. Переговори з Польщею розпочались у 1657 році. Головними діячами при цьому були – Немирич з боку України та Казимир Беньовський з боку Польщі. К. Беньовський довгий час жив в Україні, розумів козаків і доклав багато зусиль для успішного ведення переговорів.

Гадяцький договір передбачав перебудову Речі Посполитої в федерацію трьох самостійних держав: Польщі, Литви й України. Україна в межах Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств стає вільною державою під назвою Великого Князівства Руського. Найвища законодавча

влада належала національним зборам депутатів усіх земель Великого Князівства Руського. Виконавча влада належала гетьманові, якого обирали довічно. Велике Князівство Руське мало власний судовий трибунал з діловодством українською мовою, власні фінанси, свою монету й армію. Унія скасовувалась, православна віра зрівнювалась в правах з католицькою. В Україні мали бути засновані два університети, дозволялось організовувати колегії, гімназії з латинською та грецькою мовами навчання, школи, друкарні. Проголошувалась повна свобода друку, слова. Договір був підписаний 16 вересня 1658 року в м. Гадячі і повинен був бути ратифікований сеймом, що скликався в червні 1659 році у Варшаві.

Виговський відправив на цей сейм значну делегацію козаків на чолі з Немиричем. Він виступив з промовою перед королем і сенатом, яка із захопленням була зустрінута. Однак, коли сенатори ознайомились з умовами Гадяцького договору, на основі якого здійснювалось об'єднання України та Польщі, радість змінилась обуренням. Консервативні члени сейму відмовлялись прийняти ці умови. Справу залагодив Казимир Беньовський. Запропонував компроміс: оскільки Польща перебуває в тяжкому стані через війну зі шведами, погодитися на Гадяцькі умови, а потім все хотіли повернути. Беньовський розраховував на те, щоб надати козакам їх номінальні права, а після того нехай самі їх захищають. На пропозицію Беньовського король і сенатори дали урочисту клятву Гадяцькій угоді. На клопотання І. Виговського король видав Немиричу привілеї на посаду канцлера Великого Князівства Руського.

Гадяцький договір ураховував інтереси лише частини козацької старшини пропольської орієнтації. Заключивши його і розраховуючи на татарську і польську допомогу, Виговський вирішив остаточно розірвати зв'язки з Москвою. Військові дії проти московських військ відбувалися з серпня 1658 року, коли війська Данила Виговського намагались прогнати з Києва гарнізон воєводи Шереметьєва. Основна битва відбулась 8 липня 1659 року під Конотопом, коли І. Виговський розгромив російські війська під проводом князів Трубецького, Ромаданівського й Пожарського. Активним учасником Конотопської битви був і Юрій Немирич.

І. Виговський не зміг скористатись результатами своєї перемоги. Проти нього виступила опозиція, яка була невдоволена діями гетьмана та статтями Гадяцького договору. Прихильник Москви, Максим Филімонов почав підбурювати народ проти Виговського. До нього приєднався Василь Золотаренко, який мріяв сам стати гетьманом, та Тиміш Цецюра, що теж підтримував тісні зв'язки з московськими воєводами. Цецюра послав своїх козаків до Ніжина і ті 1 вересня 1659 року зненацька напали на Немирича і розбили його загін. Сам Немирич спробував утікти, але його схопили під с. Свидовець і стратили. Політика Виговського, який не знайшов народної підтримки, зазнала краху.

Юрій Немирич був типовим представником української шляхти того часу. Уся його діяльність була спрямована на захист інтересів заможних землевласників і не враховувала інтересів широких народних мас. Народ не зрозумів козацької верхівки і її діяльності, зокрема проекту Великого Князівства Руського, відображеному в Гадяцькому договорі, та не мав практичних результатів.

Відсутність єдності в суспільстві, неузгодженість дій козацької старшини, коли в умовах надлишку демократії кожен з них тягнувся до гетьманської булави, нехтуючи інтересами держави, були вдало використано московським урядом. Результати державотворчої діяльності Б. Хмельницького та І. Виговського було зведено нанівець. В історії України починався етап, який пізніше назвали «Руїною».

3.2. Пилип Орлик

Пилип Орлик (1672 – 1742) є автором першої української конституції «Пакти та конституції законів та вольностей Війська Запорозького...» (1710), яка є історичною пам'яткою політично-правової думки України початку XVIII ст., що регламентувала основні питання державного будівництва в Україні. На жаль, діяльність Пилипа Орлика досі вивчена недостатньо. Давня історія родини Орликів відома лише з генеалогічної довідки, укладеної сином гетьмана, генералом французької армії Григором Орликом у 1747 році.

Пилип Орлик народився 11 (22) жовтня 1672 року в селі Косути Ошманського повіту Віленського воєводства Великого Князівства Литовського в шляхетській чесько-білорусько-литовській родині. Нині це територія сучасної Білорусі. На сьогодні мала батьківщина відомого українського гетьмана — невеличке село Віленського району Мінської області. Початкову освіту він здобув у єзуїтській Віленській академії. Батько майбутнього гетьмана, 51-річний Стефан Орлик, героїчно воював і загинув у складі польсько-литовської армії під час битви з турками поблизу Хотинської фортеці. Малого Пилипа виховувала мати — Ірина Малаховська, яка походила з православного білоруського шляхетського роду.

На початку 90-х років XVII століття мати Орлика продала свої маєтності у Білорусії й переїхала з сином до Києва. Після того як сім'я переселилась до України, Пилип вступив до Києво-Могилянської академії і закінчив її в 1694 році. Також відомо те, що він навчався у філософському класі. За роки навчання Орлик набув глибоких знань у латинській, грецькій, польській та інших мовах, ознайомився з піїтикою (мистецтвом віршування) і риторикою (мистецтвом грамотно вести дискусію). Завдяки цьому він у 20 років став консисторським писарем Київської митрополії.

23 листопада 1698 р. у житті Орлика сталася важлива подія, яка назавжди поєднала його з українською політичною старшиною. Того дня він обвінчався з донькою польського полковника Павла Герцика та Ірини

Яблонської – Ганною. Павло Герцик був євреєм за національністю — на той час тільки два євреї, Герцик і Крижанівський, дослужилися до полковників, хоч серед козацького офіцерства їх служило чимало, — але він щиро підтримував Мазепу і до України був настроєний патріотично. Спираючись на підтримку тестя, П. Орлик поступово наближався до кола гетьманських сподвижників.

Після одруження, 6 листопада 1699 року в Орликів народилася перша дитина – донька Анастасія. На хрестини було запрошено багато старшини, це свідчило про широкі зв'язки у вищих колах української шляхти. І вже хрещеним батьком першого сина Орлика — Григорія, що народився 1702 р., став Іван Мазепа.

Пилип Орлик як інтелектуал, знавець п'ятьох іноземних мов створив позитивне враження на гетьманське оточення та на самого гетьмана Мазепу, який зіграв вирішальну роль і в його кар'єрі, і в його житті. Справа в тому, що гетьман України, котрий для здійснення своєї державної програми шукав здібних співробітників і помічників, яким можна було б довіритися, не міг не помітити Пилипа Орлика з його розумною головою, доброю освітою, літературними здібностями, шляхетною душею, ентузіазмом і неймовірною працездатністю.

У 1702 році Пилипа Орлика призначили в уряді генеральним писарем, який був найвпливовішим у Раді правлячої генеральної старшини, своєрідному кабінеті міністрів при гетьмані. Уряд генерального писаря за його значенням і функціями можна прирівняти до міністерства внутрішніх справ і зовнішніх відносин. За Богдана Хмельницького уряд генерального писаря очолював Іван Виговський, який став наступником великого гетьмана. А попередником Пилипа Орлика на посаді генерального писаря за гетьманства Мазепи довгі роки був один із найбагатших і найвпливовіших старшин Василь Кочубей.

І. Мазепа мав до П. Орлика настільки велику довіру, що він майже єдиний був у курсі всіх таємних зв'язків літнього гетьмана з його друзями в Речі Посполитій ще з 1705 року. Виконуючи Мазепові доручення, Орлик заглиблювався в суть складних міжнародних проблем, відгадував хитросплетіння інтриг вінценосних учасників Північної війни, яка виснажувала Україну, Швецію та Польщу.

Орлик залучався до участі в усіх нарадах Мазепи і був посвячений у таємницю генеральної старшини. У своєму листі він стверджує, що саме старшина штовхала гетьмана до рішучого розриву з царем.

Пилип Орлик заради втілення в життя великої ідеї Мазепи про незалежну самостійну Українську державу поставив на карту все. Більше того, ризикуючи своїм життям, родиною, він залишався вірний цій ідеї й зберігав відданість гетьману під час найтяжчих випробувань і найтрагічніших подій, коли однодумці й прибічники Мазепи кидали його і просили милості та вибачення у московського уряду.

Коли Мазепа розпочинав таємне листування з поляками та шведами з приводу відокремлення України від Росії, Орлик не тільки знав про це, а й активно сприяв таким контактам.

На початку квітня 1710 року на Козацькій Раді, скликаній у Бендерах, цінуючи дипломатичність, освіченість Пилипа Орлика, не раз виявлену ним мужність, його було обрано гетьманом України. Орлик не домагався гетьманської булави. По смерті Мазепи – у вересні 1709 року – готовий був поступитися нею племінникові гетьмана Андрію Войнаровському. Але Войнаровський зрікся цієї честі, вважаючи, що бути гетьманом у вигнанні – не варте клопоту. Єдине, що його по-справжньому цікавило, – це гроші гетьмана, ті скарби, що Мазепі пощастило вивезти з собою і що мали, за уявленнями Орлика, бути витрачені на спільну українську справу. Того ж дня було прийнято документ (вступ і 16 статей) «Конституція прав і свобод Запорозького Війська». Слід зазначити, що насправді під словом «Військо» малась на увазі Україна. Тоді, 5 квітня 1710 року, перед усім світом було проголошено першу в історії України Конституцію держави, причому держави козацької.

Безперечно, створюючи Конституцію, Орлик спирався на минулі зразки, які заклали основи державності, такі, як Гадяцька угода 1658 року, «Універсал» Івана Виговського, в якому відображалися ідеї європейських держав. Його новаторські ідеї – це поділ трьох гілок влади, парламентаризм.

У вступі до документа було подано стислий виклад історії, чому Україна розірвала стосунки з Московією і прийняла протекторат Швеції; проголошувалося, що Україна обох сторін Дніпра має бути вільною на вічні часи від чужого панування; Україна визначалася республікою. Влада гетьмана обмежувалась; гарантувалися права і привілеї запорожців; державною релігією проголошувалося православ'я, а Київська метрополія мала вийти з підпорядкування Московського патріарха.

Документ містить цілу низку привілеїв, які надавалися як певним соціальним групам, так і окремим містам. Таким чином, намагалися повернути на свою сторону впливові міста та соціальні верстви, які не підтримали свого часу Івана Мазепу та генеральну старшину в боротьбі за власну державу під час Полтавської битви. Так, розділ XI Пактів говорить: «вдови козаків, їхні дружини та діти-сироти, козацькі господарства і (господарства) жінок, чоловіки яких перебувають на війні, або на якихось військових службах, не притягатимуться до жодних обов'язкових для простого люду загальних повинностей і не будуть обтяжені сплатою податків», розділом XIII ухвалювалося, «що столичне місто Русі Київ та інші міста України зберігали недоторканими й непорушними всі свої справедливо отримані закони та привілеї».

10 травня 1710 року Карл XII як протектор України згідно з попереднім договором 1708 року з Мазепою затвердив обрання Орлика гетьманом, вихваливши при цьому його мужність і вірність. Того ж дня було укладено

новий договір між Україною і Швецією, в якому підтверджувались Гарантії незалежності й самостійності України. Так, підтримка короля Швеції дала змогу П. Орликові негайно розпочати переговори з представниками турецького султана, короля Франції, з послом кримського хана Девгет-Гірея.

Незаперечним успіхом цієї дипломатії було створення в січні 1711 року українсько-татарського союзу, за умовами якого хан визначав Україну незалежною державою і зобов'язувався не підписувати жодних договорів з Росією без згоди на те уряду гетьмана. Пилип Орлик прагнув висунути українське питання на міжнародний форум й організувати антимосковську коаліцію. Він щиро і красномовно переконував українську старшину стати заодно з ним проти Московії для того, щоб звільнити Україну з-під ненависного ярма й створити вільну, ні від кого незалежну громадянську республіку.

Почались бойові дії 1711 – 1714 рр. Спочатку вони проходили успішно, але на наступному етапі війни удача зрадила українців. Через зрадницьку політику турецького уряду і звірячу поведінку кримських татар стосовно українського населення всі завоювання були втрачені зовсім. Козаки і близькі покинули Пилипа Орлика...

З 1714 року і до останніх днів свого життя Пилип Орлик був змушений емігрувати за кордон до Європи. Діяльність П. Орлика навіть у Європі завдала багато клопоту російському урядові. За наказом Петра I російські агенти намагалися впіймати й заарештувати непокірного гетьмана. Рятуючись від переслідувань, П. Орлик був змушений постійно переїжджати з однієї країни в іншу. Перебуваючи то в Стокгольмі (Швеція), то в Ганновері (Германія), то в Польщі, гетьман у вигнанні намагався ужити всіх дипломатичних заходів, щоб іще раз створити антиросійську коаліцію і в такий спосіб визволити Україну. Проте доля від нього відвернулась, у 1721 році Швеція підписала мир з Росією, Польща теж потрапила під вплив Росії, а до того ж російська таємна служба розпочала справжнє полювання на гетьмана. Так він і залишився гетьманом в еміграції.

Також слід зазначити, що активна тридцятирічна політична діяльність Орлика в еміграції не давала практично ніяких плодів, хоча в певні історичні моменти здійснення його планів щодо відновлення соборної самостійної України здавалося цілком реальним. Орлик неодноразово зустрічався з багатьма європейськими монархами, він шукав підтримки в Австрії, Англії, Італії, Голландії, Данії, Польщі, Пруссії та Франції, але усі зусилля виявилися марними. Конституція ніколи не діяла в Україні і втратила свою силу як юридичний акт навіть в еміграційних колах.

З точки зору тогочасних духовних цінностей «Конституція» Орлика була сповнена духу просвітництва і добрих намірів, визнавала права старшини, запорожців і простого люду. Цей документ засуджував абсолютистські прояви в діяльності гетьмана та урядову корупцію,

стверджував принцип виборності старшини, проводив чітку межу між державною та приватною сферами, наголошував на готовності старшини боротися зі зловживаннями в суспільстві.

Однак текст «Конституції» породжував одночас і певний скептицизм – багато задекларованого в ній позбавлено реального підґрунтя: гетьман перебував у вигнанні; старшина була позбавлена права розпоряджатися долею своїх селян; Пониззя Дніпра не могло бути передано запорожцям, оскільки перебувало під владою Російської імперії. Хоча наміри мазепинців і були гідні похвали, більшість з них так і лишилася на папері.

Помер Пилип Орлик 24 травня (ці дані не є точними) 1742 року в Ясах у Молдовії. Мудрий державний діяч, дипломат і воїн, творець першої української конституції провів залишок життя в такій жорстокій убогості, що молдавський господар був змушений поховати його за власний кошт.

Він був останнім гетьманом періоду Гетьманщини, який відкрито поставив питання про створення незалежної держави. Але його син Григорій Орлик не дав зникнути мріям батька та хрещеного І. Мазепи, він далі боровся, створюючи загальноєвропейську коаліцію проти Російської імперії та, на жаль, це стало марним, бо уже в 1757 р. його не стало.

Проте в історію П. Орлик увійшов насамперед як автор першої, нехай і нереальної на практиці, української Конституції. Вона була написана на 66 років раніше за американську «Декларацію незалежності» і майже на 80 років – за французьку «Декларацію про права людини і громадянина», цілком відбивши новітні для того часу зрушення суспільної думки (пов'язані з ідеями поділу влади, гарантій прав особистості тощо), які в Західній Європі пов'язують з іменами Дж. Локка та Ш. Монтеск'є.

3.3. Феофан Прокопович

Зіткнення прогресивних кіл дворянства та буржуазії, що народжувалася, які виступали за проведення реформ, і реакційних груп феодалів, які захищали старі порядки, виявилось в ідеологічній боротьбі. Зламати опір прихильників старовини, захисників застою, які боялися нового, провести в життя реформи можна було тільки за умови консолідації прогресивних сил, сміливого і швидкого висунення найбільш талановитих представників як із дворянства, так і з відданих йому вихідців з інших станів.

Феофан Прокопович (1681 – 1736) народився в Києві в українській купецькій сім'ї. Невдовзі після народження сина помер його батько, а коли хлопчикові виповнилося сім років, померла й мати. клопоти щодо виховання Феофана взяв на себе дядько, брат матері, професор, ректор Києво-Могилянської колегії. У будинку дядька Феофан, схильний до книжкової премудрості й усамітнених роздумів, змалку увійшов у коло найосвіченіших людей міста. Закінчивши Києво-Могилянську духовну академію, він продовжив навчання в навчальних закладах Польщі, Рима

та Німеччини. Повернувшись на батьківщину, Прокопович став викладачем Києво-Могилянської академії.

З 1706 по 1711 роки мислитель декілька разів зустрічався з Петром I. У жовтні 1716 року, отримавши від Петра I запрошення з'явитися до двору, Прокопович вирушив до північної столиці, де став першим радником царя з питань реорганізації церкви, освіти та багатьох інших політичних реформ.

Йому належала низка творів, написаних на політичні та релігійні теми, зокрема: «Слово про владу і честь царську», «Духовний регламент», «Правда волі монаршої».

У своїх «роздумах» Прокопович зумів поєднати природно-правову теорію з догмами богослов'я, приєднуючи до доказів «від природних законів і природного розуму» «непорушне Слово Боже». Мислитель спирався на тих теоретиків природного права, які вбачали в абсолютизмі найдоцільнішу форму держави.

Спираючись на тогочасні теорії держави і права та враховуючи давні традиції Московського царства, Прокопович створив та обґрунтував концепцію російського освіченого абсолютизму, що був закладений Петром I, зміцнів за часів Єлизавети й набув розвитку в роки правління Катерини II. Ця концепція стала ідейним підґрунтям державної системи Російської імперії, і не провина Прокоповича, що не всі російські монархи були справді освіченими та гідними вінця й скіпетра.

Освічений абсолютизм у перші століття нового часу був явищем загальноєвропейським. Без нього просвітити і реорганізувати Московське царство, прищепити йому ази західної освіченості у військово-політичному та культурному плані, вивести його на рівень передових європейських країн було б неможливо.

«Правда волі монаршої» – найзначніший політичний твір часів Петра I, присвячений питанням держави і права. Цей трактат став ідейним обґрунтуванням освіченого абсолютизму в Росії.

Основою теоретичних побудов про державу і право, на думку мислителя, слід визнати здоровий природний розум. Держава існувала не завжди, до неї люди жили в природному середовищі, який Прокопович характеризував як епоху війни і кровопролиття. До природних законів мислитель відносив ті, що випливали з інстинктивного прагнення до взаємного збереження життя, продовження людського роду. Серед джерел природного права, до яких він зараховував інстинкти, на перше місце мислитель ставив людський розум і волю. Людський розум підказав людям, як уникнути постійних війн, і спонукав їх до укладення договору про утворення держави. На думку Прокоповича, сама державна влада, закони необхідні для того, щоб не порушувався природний закон, щоб охороняти людське співжиття.

Мислитель був упевнений, що становлення верховної влади пов'язано з договором, через який народ, відрікшись від своєї волі,

передавав її одній особі – монархові, але тут же підкреслив, що зробив це народ не без допомоги Бога. А оскільки волю народу було визначено згідно з божественними приписами, вона є непорушною і не підлягає перегляду. Народ не може будь-яким чином обмежити владу монарха або розірвати з ним договір навіть тоді, коли він порушує його. Отже, на відміну від Пуфендорфа, але у згоді з Гоббсом договір у Прокоповича мав суворо односторонній характер. Народ у державно-правовій теорії мислителя був лише як суб'єкт обов'язків і підкорення.

Прокопович думав, що народ, утворюючи державу, мав право обирати собі будь-яку форму правління: монархію, аристократію, демократію або змішаний склад (змішану форму). При цьому всі симпатії мислителя були на боці монархії, бо в аристократіях своєкорислива боротьба партій розорює країну, а в демократіях часто виникають заворушення. До того ж республіки придатні лише для малого за кількістю народу, який живе на невеликій території.

Визнавши монархію як найкращу форму організації влади, Прокопович, однак, розрізняв монархію обмежену й абсолютну. В обмеженій монархії правитель (государ) зв'язаний певними обов'язками, за порушення яких він може бути позбавлений влади, що загрожує негативними наслідками для країни та її народу. Для такої великої держави, як Росія, найкращою була б абсолютна монархія. Тільки вона, вважав мислитель, здатна забезпечити народові «безтурботність» і «блаженство».

Водночас Прокопович розрізняв монархію спадкову і виборну. Він надавав перевагу спадковій монархії, вважаючи її найбільш природною формою правління. Вона, на його думку, є найстійкішою та найвірнішою формою держави, бо в ній престол ані дня не залишається вільним. Спадкоємець, знаючи, що він неодмінно царюватиме, завчасно готує себе до управління країною, а правлячий монарх прагнучиме до того, щоб залишити після себе державу – для сина – квітучою та міцною.

Однак і спадкова монархія, вважав Прокопович, має суттєвий гандж: це – перехід престолу за спадковістю до старшого сина навіть у випадку його явної непридатності до управління державою. У творі «Правда волі монаршої» мислитель обґрунтовував право монарха самому – за життя – вибирати собі гідного наступника на троні незалежно від ступеня родинного зв'язку, що було встановлено петровським Указом про престолоспадкування у 1723 році.

Значне місце у працях Прокоповича відведено обґрунтуванню необмеженої влади самодержавця та розкриттю її змісту. Відстоюючи законність у всіх сферах державного життя, мислитель усе ж таки вважав, що влада самодержавця не зв'язана ніякими законами, навіть виданими ним самим. Самодержавець видає накази, які підлягають беззаперечному виконанню. У державі немає і не може бути ніякої іншої влади, яка могла б зупинити чи скасувати веління монарха. Він же є і вищим суддею.

У визначенні обов'язків монарха Прокопович виходив із того ж принципу загальнонародної користі, загального блага, що й західноєвропейські мислителі. Але монарх мислителя - це освічений государ, який повинен турбуватися не тільки про загальне благо, а й про захист державної безпеки, миру, внутрішнього порядку, правосуддя, народної освіти, науки, а також про розвиток виробництва і добре управління країною. Визначення того, в чому полягає це народне благо, є прерогативою монарха, оскільки народ, уважав мислитель, сам не розуміє своєї ж користі й підлягає всебічній опіці. Підданим залишається безмовне та беззаперечне підкорення велінням монарха. Монарх регламентує всі аспекти життя підданих. Він дарує своєму народові обряди громадянські й церковні, зміни звичаїв і навіть передбачає для нього використання одягу, будинків та ін.

Учення про просвітницько-абсолютистську державу направлено не тільки проти обмеження царської влади князями та боярами, але й проти існування самостійної та незалежної влади церкви. У своїх теоретичних працях і практичній діяльності мислитель відстоював підпорядкування церкви світській державі. Він був цілком на боці Петра I в його протистоянні з відсталою старомосковською боярсько-церковною опозицією. На кшталт протестантських країн цар хотів закріпити владу держави над церквою і планував заснування безпосередньо підпорядкованого їй священного синоду. Тому цар-реформатор відчував гостру потребу в цій освіченій, широко мислячій людині, обізнаній зі звичаями держав Європи.

З 1719 по 1720 рр. Прокопович працював над «Духовним регламентом», де обґрунтовував нову для Росії (за зразком протестантських країн) систему управління церквою на чолі з підпорядкованим царю священним Синодом замість патріарха. Завершивши роботу над «Духовним регламентом», сам мислитель сказав: «Нарешті я написав для головної церковної колегії, чи консисторії, постанову чи регламент, де я вказав на причини, через які постійне синодальне управління доречніше, ніж управління церкви однією особою, тобто патріархом». «Духовний регламент» – філософсько-публіцистична праця, в якій обґрунтовано необхідність і завдання церковної реформи на теоретичній базі у вигляді перероблених на монархічний манер положень, затверджених в Європі того часу понять природного права. Положення про підпорядкування церкви державі, розроблене Прокоповичем за участі Петра I, набуло сили закону.

Сказане свідчить про те, що Ф. Прокопович – високоосвічена й талановита людина свого часу – вирізнявся рідкісною палітрою обдаровань і колосальною працездатністю. Його внесок у розвиток просвітництва спершу України, а потім і Росії – незаперечний, ідеї просвітництва, обстоювані ним, були підхоплені плеядою мислителів-просвітителів другої половини XVIII ст.

Феофан Прокопович свої правові й політичні погляди виклав у полемічних творах і трактатах, написаних російською мовою у 1704 – 1730 рр.: «Епінікіон», «Правда волі монаршої», «Розшук історичний», «Слово про царську подорож за кордон», «Слово про владу і честь царську» та ін.

Політично-правові та політико-філософські ідеї мислителів XVI – XVII ст. сприяли розвитку людської гідності і політичної свідомості народу України.

Контрольні запитання

1. Які фактори стали базовими у формуванні козацько-гетьманської держави?
2. Чому політичні погляди Ю. Немирича були відірвані від реалій тогочасного життя?
3. Які верстви населення підтримували І. Виговського? Чому?
4. Чому Конституція Пилипа Орлика не була втілена в життя?
5. Назвіть головні політичні погляди Феофана Прокоповича.

Література

1. Видатні постаті в історії України IX – XIX ст. [Текст] : короткі біогр. нариси : історія та художні портрети / В. І. Гусев, В. П. Дрожжин, Ю. О. Калінцев та ін. – Київ : Вища шк., 2002. – 359 с.
2. Андрусак, Т. Г. Історія політичних і правових вчень: лекції [Текст] / Т. Г. Андрусак. – Київ : Юрінком Інтер, 1999. – 304 с.
3. Грушевський, М. Ілюстрована історія України [Текст] / М. Грушевський. – Донецьк : БАО, 2006. – 734 с.
4. Довідник з історії України (А-Я) [Текст] : посіб. для серед. загальноосвіт. навч. закл. / за заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – 2-ге вид., доопрац. і доп. – Київ : Генеза, 2001. – 1135 с.
5. Мельничук, Г. 1000 незабутніх імен України [Текст] / Г. Мельничук. – Київ: Школа, 2005. – 284 с.
6. Реєнт, О. П. Усі гетьмани України [Текст] : легенди, міфи, біогр. / О. П. Реєнт. – Харків : Фоліо, 2008. – 415 с.
7. Українська козацька держава [Текст] : ілюстр. історія укр. козацтва у 5175 фото-світлинах / В. Немяк. – Київ : ЕММА, 2004. – 1216 с.
8. Яріш, Ярослав. Конституція, яка не відбулася / Ярослав Яріш // Однокласник. – 2011. – № 8. – С. 22–23.

4. УКРАЇНЬСЬКА ПОЛІТИЧНА ДУМКА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.

4.1. Становий конституціоналізм XVIII ст. і Україна.

4.2. Український становий конституціоналізм: Григорій Полетика.

4.3. «Конституція» Катерини II і «малоросійська» автономія.

4.4. «Конституція» Катерини II і «добре впорядкована держава»: Слобідська Україна.

4.1. Становий конституціоналізм XVIII ст. і Україна

Зазначений період посідає особливе місце в історії української політичної думки. Відгриміли військові й політичні потрясіння, пов'язані з козацтвом: Хмельниччина, «Руїна», мазепинська доба та ін. Протягом другої половини XVIII століття всі українські етнічні території були поглинені новими модерними державами-імперіями: Росією та Австрією.

Такою є в загальних рисах характеристика тих адміністративно-політичних змін, що відбулися на землях сучасної України у цей час. Вищезгадані політичні процеси, зміни державних і адміністративних кордонів, упровадження нового, імперського законодавства та інші фактори не могли не позначитись на стані української політичної думки у цей період. Відбиваючи тодішні політичні реалії і менталітет населення, вона, як і у попередні й наступні епохи, шукала відповіді на актуальні питання політичного розвитку українського суспільства. І, незважаючи на відсутність незалежної, або хоча б автономної української державності, піднімалася на новий щабель свого розвитку.

Отже, нашим завданням у цьому розділі посібника є висвітлення основних напрямків української політичної думки на тлі епохи, охоплюючи при цьому не тільки власне українські землі, а й Російську імперію, що безумовно впливала на політичний розвиток України. А головне, ми прагнемо показати розвиток української політичної думки на фоні політичної думки Європи як великої цивілізації, що власне й поклала початок раціональному осмисленню політики.

Характеризуючи українську політичну думку другої половини XVIII – першої половини XIX ст., перш за все зазначимо таку рису тодішнього українського (і не лише українського) суспільства, як становість. Розуміємо під нею не просто належність людини до певної суспільної групи – стану, а й відповідний менталітет, обумовлений наявністю набору станових прав та обов'язків. Саме становість визначала місце тодішньої людини у політичній системі суспільства і держави, а отже, не могла не впливати на зміст політичної думки.

Українська політична думка зазначеного вище періоду була продовжувачем традицій становості українського суспільства «козацької» епохи XVII – XVIII століть. Тоді козацький стан відігравав провідну роль у житті українців, формуючи їхні уявлення про політичний устрій, притаманний козацтву, як ідеал для інших станів, насамперед селянства. Невпинна деградація козацтва як стану під тиском як внутрішніх, так і зовнішніх факторів протягом XVIII століття призвела до появи на його руїнах інших станів: шляхти (дворянства), міщан і державних селян. Отже, руйнація козацтва та притаманного йому політичного устрою не привела до руйнації станового менталітету тодішнього українського суспільства. Він

продовжував існувати, тільки вже у нових умовах. Умовах, як вже йшлося вище, політичної та соціально-економічної системи нових імперських держав, які встановили свій контроль на українських землях. Насамперед це стосувалося Російської імперії – країни, до складу якої на початок XIX ст. увійшло близько двох третин тодішньої української етнічної території. І якщо говорити про нові, «імперські» умови існування станового менталітету тодішнього українства, то слід зазначити, що він успадкував від попередньої, козацької, епохи центральну ідею української становості – ідею боротьби за станові права. Тільки у XVII – XVIII століттях це була боротьба за права козацького стану і, відповідно, за козацьку державність (як політичну надбудову над становою структурою українського суспільства). У нових умовах, що настали для українських станів у другій половині XVIII століття, вирішальною стала ідея захисту прав нових станів перед російським імперським урядом. Отже, українське суспільство і, відповідно, українська політична думка «імперської» доби мали чітку спадкоємність із суспільством та суспільно-політичною думкою попереднього, «козацького» періоду. А оскільки розвиватися їй доводилося вже в нових умовах російської імперської державності, то, перш ніж говорити про власне українську політичну думку, вважаємо за необхідне окреслити головні особливості політичного розвитку російського суспільства і держави. Тут нашою метою є показати зв'язок ідеї захисту станових прав, що була характерною для українців, з аналогічними ідеями в Росії.

Для розкриття зв'язку української та російської політичної думки необхідно пояснити політичну ситуацію в Російській державі протягом XVIII століття. Її найголовнішою рисою була криза російської державності внаслідок політики Петра I (1682 – 1725). Незважаючи на великі успіхи у розвитку буквально всіх сфер суспільного життя – економіки, освіти, військової справи та державного управління, що вивели Росію у ряд великих європейських держав – петровський абсолютизм (необмежена влада монарха) наприкінці правління царя призвів до глибокої соціально-економічної, а згодом і до політичної кризи через посилення бюрократизації держави та збільшення податкового тиску на народ [1, с. 275]. Якщо до цього додати відірваність абсолютної монархії навіть від своєї соціальної опори – дворянства та бюрократії, всевладдя царських фаворитів, корупцію, то зрозумілою стає картина глибокого невдоволення російського суспільства існуючими в країні порядками й прагнення їх змінити. Ця тенденція знайшла своє відображення у численних спробах обмежити самодержавство. Так, у 1730 р. група найвищих сановників імперії на чолі з князем Д. М. Голіциним спробувала, скориставшись смертю царя Петра II, нав'язати новій імператриці Анні Іоанівні умови («Кондиції»), які суттєво обмежували її владу [18, с. 102 – 103]. Незважаючи на крах цієї спроби (імператриця та її прихильники скористалися розбратом у лавах противників абсолютизму) ідея

обмеження самодержавства законом на користь насамперед дворян, а також інших верств населення – міщан, купецтва – продовжувала залишатися актуальною в Росії протягом усього XVIII століття. У другій його половині вона «проросла» новими конституційними проектами. Вони передбачали, зокрема, прийняття нового законодавства на заміну вже застарілого «Уложения» царя Олексія Михайловича 1649 р. з попереднім обговоренням нових законів представниками станів. Для цього необхідно було офіційно створити як у столиці – Санкт-Петербурзі – так і на місцях – у губерніях, повітах, містах – нові органи публічної влади з виборних представників станів – дворян, купецтва, міщан і державних (особисто вільних) селян [17]. Маючи законодорадчу функцію і формально зберігаючи статус царя як ініціатора законодавства, зазначені вище установи фактично зводили б законодавчу функцію монарха лише до затвердження законів, попередньо обговорених і схвалених громадськістю, в першу чергу, дворянством. Призначені монархом намісники – губернатори та воєводи – формально керуючи ввіреними їм територіями від імені царя, на практиці опинилися б у залежності від місцевих виборних представників станів. Отже, представники української політичної думки (про них мова піде далі), що прагнули зберегти станові права української (у тодішній термінології «малоросійської») шляхти, козацтва, купецтва і міщан на відповідних територіях (насамперед, у Гетьманщині), знаходили сприятливий ґрунт для цього у самій Росії.

Тенденція до обмеження російського абсолютизму органами станового представництва, а головне, офіційного законодавчого підтвердження станових прав була, у свою чергу, відлунням аналогічних процесів у Європі. Саме тут протягом XVII – XVIII століть склалася ціла низка абсолютистських режимів: Людовика XIV у Франції, Карла XII у Швеції, Августа II у Речі Посполитій та ін. Наслідки їхнього панування для окремо взятих країн були приблизно такими самими, як і в Росії. З одного боку, військова могутність і зовнішній блиск, а з іншого, зубожіння народу, корупція і, зрештою, військові поразки й падіння міжнародного авторитету держави або, принаймні, явне послаблення її позицій на міжнародній арені.

Явним наслідком кризи абсолютизму у різних європейських державах була внутрішньополітична боротьба і прагнення прихильників обмеження монархії закріпити цей процес законодавчими гарантіями для станів і посиленням влади тих публічних інституцій, що стояли на варті станових прав і привілеїв. Розглянемо цей процес на французькому прикладі.

Франція була країною, де станові привілеї (і їхнє підтвердження у законодавстві) були одними із найрозвиненіших у Європі. Однак унаслідок формування вже з кінця XVI і особливо у XVII столітті абсолютної монархії вони виявилися суттєво обмеженими королівською владою та її бюрократичним апаратом у столиці й провінціях. Найвищого розвитку цей процес досягнув за правління «короля-сонця» Людовика XIV (1643 – 1715).

Поки французький абсолютизм забезпечував країні внутрішню стабільність, успішний соціально-економічний розвиток та зовнішню могутність, стани, насамперед дворянство, мирилися з такою ситуацією. Але коли наприкінці правління Людовика XIV його політика призвела Францію до занепаду, а згодом і до військових поразок, почався опозиційний рух за відновлення давніх станових привілеїв і обмеження влади короля. Особливо великих масштабів він набув у другій половині XVIII століття. Виразниками станової опозиції абсолютизму стали парламенти.

Зараз термін «парламент» означає виборний законодавчий орган народного представництва на загальнодержавному рівні. Але у Франції XIII – XVIII століть цей термін мав зовсім інше значення. Парламентами тоді називалися верховні судові палати французького королівства, що мали також і деякі адміністративні функції [2]. У середині XVIII ст. у Франції нараховувалося п'ятнадцять парламентів у Парижі і провінціях. Найдавнішим і наймогутнішим серед них за своїм політичним впливом був парламент Парижа, судовий округ якого охоплював третину території країни.

Парламенти засновувалися королівською владою як органи королівського правосуддя. До них могли апелювати всі незгодні з рішеннями судів нижчих інстанцій, у першу чергу, місцевих феодальних судів. Однак згодом, у XVII і особливо XVIII століттях парламенти все частіше ставали знаряддям політичної боротьби, а головне, станової опозиції абсолютизму [2]. До такої ситуації призвели дві речі. По-перше, право парламентів на «ремонстрації», тобто заперечення нових королівських указів (і відмову реєструвати їх як закони) у випадках їхнього протиріччя вже існуючому законодавству. Таким чином, парламенти перетворювалися на захисників станових інтересів перед королівською владою [2]. По-друге, корпус судових чиновників у середині XVIII століття став практично незалежним від монархії через офіційний дозвіл останньої на купівлю-продаж парламентських посад. Такий незвичайний захід було запроваджено за правління короля Генріха IV (1589 – 1610) для виведення країни із жорстокої кризи після релігійних воєн між католиками та протестантами (гугенотами). Розрахунок полягав у тому, що люди, які вклали гроші у державу через купівлю посад в її публічних інституціях, не будуть проти цієї держави виступати. Унаслідок цього склалася ціла каста фактично незалежних від монархії чиновників (оскільки посади, зокрема й парламентські, можна було передавати у спадок, лише сплативши державі відповідний податок) [2].

Саме тому у середині XVIII століття парламенти стали осередком антиурядової опозиції, яка не тільки наполягала на збереженні станових, особливо дворянських, привілеїв, а й активно чинила (через ремонстрації) опір будь-яким ініціативам уряду, що йшли у розріз з інтересами станів [2]. Зауважимо, що таке «розгойдування човна» французької монархічної

держави зрештою призвело до Великої французької революції 1789 – 1799 рр.

Ми зупинилися докладно на діяльності парламентів тому, що вона давала явний поштовх французькій політичній думці, зокрема ідеям

Ш. Монтеск'є (1689 – 1755). У своєму фундаментальному творі «Про дух законів» він, як відомо, виступав з критикою абсолютистських порядків, вважаючи їх деспотією, тобто абсолютно неприйнятною для суспільства і держави формою правління. Водночас філософ не дуже довіряв республіці, вважаючи такий політичний устрій притаманним, по-перше, минулому (античності, середньовіччю), а по-друге, придатним лише для малих за територією й населенням держав. Що ж до великих країн, таких, як Франція, то тут Ш. Монтеск'є був прихильником монархії, але монархії, обмеженої законом. Під останнім він розумів і станові привілеї, зокрема для дворянського стану, до якого належав сам. Причому охоронцями зазначених станових прав в умовах королівського абсолютизму Монтеск'є вважав саме парламенти [16].

Ідеї видатного філософа-просвітника, поширюючись у Європі, зокрема в Росії і на підвладних їй українських землях, утворювали політичну течію, яку можна охарактеризувати як становий конституціоналізм. Під ним ми розуміємо **політичний рух за збереження і збільшення станових привілеїв (насамперед, дворянських) перед загрозою наступу абсолютизму, офіційне затвердження їх у законодавстві, а також реформування державного управління з метою вираження станових інтересів перед монархічною владою**. Саме становий конституціоналізм був змістом української політичної думки другої половини XVIII – першої половини XIX ст., і зараз настала черга охарактеризувати ці погляди на українському ґрунті.

4.2. Український становий конституціоналізм:

Григорій Полетика

Найвидатнішим представником українського станового конституціоналізму був, вважаємо, Григорій Андрійович Полетика (Политика) (1725 – 1784). Він належав до відомого у Гетьманщині козацько-старшинського, а з другої половини XVIII століття – дворянського роду. Останній, за сімейною легендою, вів своє походження від Івана Полетики, що жив у першій половині XVII ст. й був шляхтичем Кременецького повіту на Волині [15]. Так Полетики намагалися історично обґрунтувати своє дворянство. Декілька поколінь представників цієї сім'ї обіймали важливі посади у Гетьманщині. Так, батько Григорія Полетики Андрій Павлович був війтом (міським суддею) у м. Ромни, а згодом – бунчуковим товаришем [15]. Сам Г. А. Полетика народився у Ромнах. У 1745 р. закінчив Києво-Могилянську академію і потім вісімнадцять років працював перекладачем з німецької і латини у Петербурзі: спочатку в Академії наук, а потім – у Найсвятішому Синоді Російської православної

церкви. У 1764 – 1773 рр. Г. А. Полетика – головний інспектор Морського шляхетського корпусу. Згодом повернувався в Україну, ставши одним з найбагатших землевласників колишньої Гетьманщини. У численних справах продовжував бувати й жити у Петербурзі, де помер і був похований [14].

Політичне кредо Г. А. Полетики полягало у захисті станових прав української шляхти перед російським урядом і через них – у збереженні автономії Гетьманщини у складі Росії. Саме цьому питанню Г. А. Полетика присвятив свої твори. Так, в одному з них, без назви, датованому 1767 роком, він по пунктах викладає свої погляди на це питання: «1. Завойованою Мала Росія (Гетьманщина й Запорізька Січ – Авт.) ніколи не була і бути не могла... В той же час все військо і народ малоросійський лишився при російському боці...

2. Анархії в Малій Росії, за правами, ніколи бути не може. Була за гетьманів тиранія, всупереч правам дозволена, від чого виникали численні нелади і чвари. ... 4. Не знаю, щоб хтось з благонамірених і права свої знаючих малоросійських шляхтичів побажав колись мати гетьмана; бо всім відомо, що вони (гетьмани – Авт.) всю владу і права шляхетства собі привласнили, ... а якби гетьмани були в усіх своїх межах утримувані, про що часто було від чиновників малоросійських прохано (російського царя й урядовців – Авт.), то вони б Росії ніколи шкідливі, а Малій Росії ніколи б обтяжливі не були. Гетьман Малій Росії і влада його ніколи непотрібні, але непотрібен же й інший ніхто, який владу мав би, від якого одного залежали всі військові, цивільні і камеральні справи і які б, за своїми примхами, що хотіли – робили» [3].

Коментуючи цей текст, зазначимо таке. Г. А. Полетика постає послідовним противником одноосібної узурпації влади («деспотії і тиранії» у дусі Ш. Монтеск'є) всупереч давнім становим правам. Саме такі права, вважає він, були здавна притаманні Малоросії (Гетьманщині). А отже, були і є її надійним захистом від анархії та беззаконня. Саме на підставі згаданих «прав і вольностей» малоросійський народ (під яким автор розумів насамперед шляхту, дворянство) приєднався свого часу до Росії добровільно. Головний сенс цієї добровільності полягає, на думку Г. А. Полетики, в тому, що Малу Росію аж ніяк не можна вважати країною, завойованою росіянами, і, відповідно, обмежувати її населення у правах (як це робилося із завойованими землями).

Утім, обмеження у правах місцевого народу (шляхти) все ж таки відбулося. Але винна у цьому, на думку автора, не російська влада, а козацькі гетьмани, які своїми зловживаннями чинили беззаконня, порушували давні права шляхти й інших станів і тим самим провокували російський уряд обмежувати малоросійську автономію. Головна думка Г. А. Полетики така: автономія Малої Росії (України) згідно з її давніми правами повинна безумовно й далі існувати в Російській державі (оскільки за це свого часу висловився сам «малоросійський народ»). Але це

повинна бути автономія без гетьманів (і без будь-кого іншого, хто одноосібно узурпує владу), зате з повним набором станово-корпоративних прав та їхньою законодавчою гарантією російським урядом. Отже, перед нами, вважаємо, типовий приклад нового етапу розвитку української політичної думки в умовах інтеграції українських земель у соціально-економічну й політичну систему імперії.

Для переконливості такі твердження потребували ще й історичного обґрунтування. Це Г. А. Полетика зробив у своєму наступному творі. У сучасному українському перекладі цей твір називається так: «Історична звістка, на яких підставах Мала Росія була під державою Польською, і на яких угодах віддалася російським государям, і патріотичне розмірковування, яким чином можна б її нині опорядити, щоб вона корисною могла бути Російській державі без порушення прав і вольностей» [13].

Документ складається з двох частин. Перша з них має назву: «Про те, на яких умовах Мала Росія була під державою Польською». Тут

Г. А. Полетика викладає історію давньоруських земель у складі Великого Князівства Литовського та Королівства Польського у XIV – першій половині XVII ст. Увагу читача автор зосереджує на трьох моментах. По-перше, він наголошує на тому, що Русь (Україна та Білорусія – Авт.) не була завойована литовцями та поляками, а приєдналася до них добровільно на умовах: «...Відтоді Мала Росія зосталася при Великому Князівстві Литовському на всіх тих правах і привілеях, які мали мешканці цього Князівства (Київського – Авт.); це доводиться вживаним відтоді і донині в Малій Росії правом, званим Статут Великого Князівства Литовського, в якому точно пояснюється, що він складений для Великого Князівства Литовського і належних йому земель, між якими і Русь згадується.

Невдовзі після того згаданий король (Казимир III Великий (1333 – 1370) – Авт.)), скликавши сейм, дозволив всім русинам вільною відправою віри і всіма тими правами користуватися, якими користуються поляки, і всі порядки в Русі влаштував як у Польщі, розділивши її на воєводства і повіти...» [13, с. 277]. Звертаємо увагу на виділення Г. А. Полетикою того факту, що руські (українські) землі мали ту ж управлінську систему й законодавство, що й «корінні» польські та литовські території. Це мало б, на думку автора, означати відсутність політичної дискримінації русинів у польській та литовській державах, а отже, підтверджувати головну тезу: про рівноправність об'єднання Русі з Литвою і Польщею.

Другий момент, який зазначає Г. А. Полетика, – це становий характер руської (української) автономії у вищезгаданих країнах, які 1569 року об'єдналися в одну державу – Річ Посполиту. Цитуючи історичні документи, Г. А. Полетика наводить багатий фактичний матеріал щодо змісту автономії кожного стану. До спільних елементів цих станових автономій належали, зокрема, податкові пільги, право судитися у місцевих

судах згідно зі становими привілеями, право брати участь у діяльності органів станового самоврядування – сеймиків (для шляхти), магістратів (для міщан), рад (для козацтва), а також обиратися на посади урядовців, які керували справами людей відповідного стану, та ін. [13, с. 278 – 280].

Третій момент у творі Г. А. Полетики – це «прив'язка» вищезгаданої станової автономії до певної території. Так, територіальним утіленням шляхетської автономії були воєводства й повіти, міщанської – міста, козацької – землі у Середньому Подніпров'ї, даровані королем Стефаном Баторієм 1578 року реєстровому козацькому війську [13, с. 278 – 280].

Усі станово-територіальні автономії, за Г. А. Полетикою, становлять ієрархічну систему. Ця система є політичною основою держави. Остання, таким чином, не є однорідним соціальним і відповідно політичним монолітом. Навпаки, держава у Г. А. Полетики є багатоскладовою, тобто складається з декількох елементів, згрупованих у стани, кожен зі своїми правами та привілеями. Мало того, на прикладі висвітлення змісту автономії реєстрового козацького війська, утвореного за ініціативою польського уряду, можна стверджувати, що держава не лише визнає вже існуючі станово-територіальні корпорації, а й сама створює їх (зазвичай, у власних інтересах). Однак, судячи з подальшої історії України (наприклад, часів Хмельниччини), ці автономії здатні у перспективі вийти з-під контролю держави, захищаючи свої інтереси.

Саме ситуації, коли стани, захищаючи свої привілеї, виходять з-під контролю держави, що колись визнавала й навіть сама створила їх, присвячено другу частину твору Г. А. Полетики: «На яких угодах Мала Росія піддалася Російській імперії?». Зазначаючи, що головною причиною розриву українців з Річчю Посполитою було порушення Польсько-Литовською державою їхніх станових прав, особливо щодо рівності православної віри з католицькою, автор знову ж таки зазначає, що входження України до Російської держави відбулося не через завоювання, а через укладання угод, «яких найголовніший зміст і сила полягали в тому, щоб усякому чину з малоросійського народу залишатися на всіх тих правах і вольностях, на яких вони були під Польщею. Виходячи з тих договорів і прохань, дано було кожному чину особливі привілеї, а саме: 1. Шляхетству; 2. Гетьманові з Військом (козацтву – Авт.); 3. Митрополиту Київському та іншим духовним владикам; 4. Міщанам...» [13, с. 285]. Перелік станів тодішнього українського суспільства тут дається Г. А. Полетикою недаремно. Адже саме з цього матеріалу, на думку автора, видно, що козацтво на чолі з виборними гетьманами становило лише частину «малоросійського народу». Так авторові значно легше довести до читача свою таку думку: всі подальші політичні негаразди й міжусобиці серед українців були спричинені тим, що гетьмани просто узурпували (або намагалися узурпувати) владу, що належала іншим станам, насамперед шляхетству, згідно із законом. Мало того, за Г. А. Полетикою, «з такою безмежною і знагла викраденою владою,

викрали вони (гетьмани – Авт.) й ті переваги і користі, які належали і належать государям», тобто посягнули не тільки на «права й вольності» інших станів, а й на право держави (в особі монарха) бути джерелом і гарантом дотримання станових прав [13, с. 287]. Звідси зрозуміло, що ліквідація гетьманства на Лівобережній Україні Катериною II у 1764 р. не тільки не розглядалась Г. А. Полетикою та його однодумцями як ліквідація автономії «Малої Росії» у Російській державі, а навпаки, була кроком для відновлення цієї автономії, як вже зазначалося вище, без гетьманів, але з усім комплексом станових прав і привілеїв. І така автономія, на думку автора, зовсім не протистояла державі, як гетьмансько-козацьке «самоуправство», а органічно вписувалася у державний механізм імперії. А імперська влада як гарант станових привілеїв «малоросів» на заселеній ними території набувала у їхніх очах тієї легітимності, яку й повинна мати держава для своїх підданих. У цьому, власне, й полягало винесене у заголовок твору «патріотичне розмірковування» Г. А. Полетики «... яким чином можна б її (Україну – Авт.) нині опорядити, щоб вона корисною могла бути Російській державі без порушення прав і вольностей».

4.3. «Конституція» Катерини II і «малоросійська» автономія

Висвітлюючи зміст ідей станового конституціоналізму, необхідно, на наш погляд, розкрити й питання щодо втілення в життя вищезгаданих ідей. Тут слід почати з крилатого виразу: «права не дають, права беруть». Він означає, що будь-які політичні ідеї, які декларують права суспільства перед державною владою, не можуть бути втіленими без політичної боротьби, яка іноді набуває жорстокого, кривавого характеру (оскільки владу ніхто і ніколи добровільно не віддає і навіть не ділиться нею). Так, захист станових прав у Франції, про що йшла мова вище, відбувався через жорстку конфронтацію парламентів з королівським урядом. А коли король Людовик XV (1715 – 1774), роздратований антиурядовими діями парламентів, у 1771 р. розпустив їх, це спричинило відкритий спротив станів, аж до погроз скинути короля з престолу і проголосити новим монархом герцога Орлеанського, представника побічної гілки династії Бурбонів [2, с. 54]. Те, що у Франції залишилось на рівні погроз, стало реальністю у Швеції. Тут король Густав III, що намагався керувати країною самодержавно, всупереч інтересам станів, загинув у 1792 р. внаслідок замаху противників абсолютизму.

Усі ці особливості політичної боротьби у країнах Європи були добре відомі російській імператриці Катерині II (1762 – 1796). Німкеня за походженням, вона була добре знайома як з політичними ідеями, так і з політичною ситуацією в європейських країнах. Крім того, вона сама стала російською імператрицею внаслідок державного перевороту 1762 р. й убивства свого чоловіка, імператора Петра III. Усвідомлюючи загрозу для своєї влади через невирішеність у Російській імперії (і на підвладних їй українських землях) питання про станові, точніше, станово-територіальні

права і привілеї, імператриця намагалася «зіграти на випередження», не допустити широкомасштабних антиурядових виступів, аналогічних тим, про які згадувалось вище. Для цього Катерина II та її радники (серед яких, до речі, був і вихідець із Гетьманщини, професор права Московського університету С. Ю. Десницький) розпочали широке реформування Російської держави з урахуванням вимог станів, насамперед дворянства (репрезентованого в українських землях імперії колишньою козацькою старшиною).

Першим кроком урядової реформи стало скликання Законодавчої комісії 1767 – 1768 рр. («Комиссии для составления проекта нового Уложения») [19]. Мова йшла про новий звід законів імперії, який, як вже зазначалося, повинен був замінити застаріле «Уложение» царя Олексія Михайловича 1649 р. з урахуванням станових вимог. Йшлося насамперед про гарантії особистих і майнових прав і недоторканість особи перед владою. Крім того, гостро поставало питання реформування імперського управління, насамперед на місцевому рівні [19]. І хоча комісія не прийняла остаточних рішень з цих питань, її багатющий матеріал (насамперед вимоги депутатів від станів) був використаний імператрицею для подальших реформ.

Зміст реформ було розкрито у таких законодавчих актах імперії – «Учреждение для управления губерниями Всероссийской империи» 1775 р.; «Устав благочиния или полицейский» 1782 р., «Грамота на права, вольности и преимущества благородного российского дворянства» 1785 р. та «Грамота на права и выгоды городам Российской империи» 1785 р. Разом вони склали своєрідну імперську конституцію, що діяла в цілому до «великих реформ» другої половини XIX століття, а окремі положення – до революції 1917 року [21].

Тут слід зауважити, що слово «конституція» мало у вищезгадану епоху значення, що відрізняється від пізнішої епохи XIX – XX століть, коли воно стало означати Основний закон держави. У XVIII столітті (і раніше) конституція – це державний устрій як такий. Він фіксувався не одним, а цілою серією законодавчих актів, що приймались у різний час. Зараз саме такий вигляд має конституція Великобританії. Джерелом таких конституцій (як і законодавства в цілому) була воля монарха, яка повинна була обов'язково враховувати думку суспільства. Отже, конституція Катерини II – це одне з багатьох аналогічних явищ, що існували тоді у всій Європі й були найближчими попередниками так званих «октройованих», тобто жалуваних монархом, конституцій XIX – початку XX століть (Франції 1814 р., Бельгії 1831 р., Прусії 1850 р., Австрії 1867 р., Японії 1889 р., Росії 1906 р. та ін.) [12].

Основний зміст і значення «конституції» Катерини II полягає у визнанні й гарантуванні державою станових прав і привілеїв та виробленні механізму участі станів (за винятком селян – кріпаків) у державному управлінні, особливо на місцевому рівні, тобто там, де влада найтісніше

контактує з населенням. Так, станові корпорації (наприклад, дворянські товариства у губерніях – «дворянские общества») визнавалися юридичними особами, що мали право на автономне фінансування своїх потреб через внески своїх членів, виборні органи станового самоврядування, право презентувати свої інтереси перед органами державної влади всіх рівнів аж до голови держави включно та ін. Важливим моментом станової автономії була розгалужена система виборних станових судів, судді й засідателі яких обиралися станами й затверджувалися представниками держави на місцях – генерал-губернаторами («намісниками»). Деякі з цих установ – нижчий земський суд у повіті та міський магістрат у місті – крім судових виконували ще й адміністративні функції органів публічної влади на відповідній території [21].

Одним з найважливіших ознак станово-територіальної автономії окремих частин імперії була децентралізація державної влади з перенесенням її найважливіших функцій зі столиці на місця – в губернії, повіти, міста. Систему місцевих владних установ і посадових осіб становили як призначені монархом чиновники, так і виборні особи від станів, особливо від дворянства. Таким чином, здійснення державного управління на місцях значною мірою переходило до виборних станових представників, з якими змушена була рахуватись державна влада в особі намісника і коронних чиновників [21].

Так були втілені в життя ідеї Г. А. Полетики (який, до речі, був депутатом у Законодавчій комісії 1767 – 1768 рр. від шляхти Лубенського полку) та інших прихильників станового конституціоналізму. Враховуючи те, що імперський державний апарат на місцях опинився в руках місцевого дворянства і меншою мірою міщан та державних селян (нащадків козацтва) можна стверджувати, що автономія українських земель у складі Росії продовжувала існувати й після ліквідації у другій половині XVIII століття козацького адміністративно-політичного устрою. Зазвичай ця автономія, як стверджував Г. А. Полетика, була адаптована до нових, «імперських» умов. У зв'язку з цим її можна назвати автономією не українською, а скоріше малоросійською. Адже її носії не вважали себе відмінною від росіян нацією. Навпаки, за духом вони були «малоросами», тобто частиною російського народу і держави.

Утім, саме малоросійство в ті часи зіграло роль хранителя української національної політичної традиції в умовах імперського панування й неможливості відновити козацько-гетьманську державу у найближчому майбутньому. Ця роль політичного малоросійства виявилася насамперед у збереженні української історичної пам'яті, у тому числі й стосовно державного управління («політики» у вузькому значенні цього слова). Найяскравішим прикладом такої ролі «малоросів» в історії України є твір під назвою **«Історія Русів»** [5].

Ім'я автора твору залишається невідомим. Час написання: межа XVIII – XIX століть. Стосовно цих моментів висувались різні версії. Головною, однак, вважаємо ідейну направленість твору – обґрунтування й захист української («малоросійської») автономії в рамках Росії. Це завдання автор виконує за допомогою такого прийому: історія для нього є лише своєрідним «фоном» для пропаганди політичних ідей. Характерним для твору є промови видатних історичних діячів України – Б. Хмельницького, П. Полуботка, І. Мазепи та ін. Промови, як правило, вигадані, складені самим автором твору, який таким чином укладає в уста політикам минулого свої власні ідеї.

Ідеї ці є досить цікавими для розуміння українського станового конституціоналізму. Перша з них – ідея освіченого монарха, що керує державою відповідно до інтересів своїх підданих. В «Історії...» вона відображена у вигляді промови наказного гетьмана П. Полуботка перед Петром I таким чином: «Правота та лагідність, суд і милість суть єдине добро всіх монархів світу сього, і закони, що кермують усім взагалі людством і охороняють його від усякого лиха, є точне зеркало (орієнтир – Авт.) царям і володарям на їхнє становище і поведінку, і вони перші наглядачі та охоронці їм бути повинні.

...Ми просили і просимо іменем народу свого про милість до Отчизни нашої, ...просимо поновити права наші і привілеї, урочистими договорами затверджені, що їх і ти, государю, декілька разів підтверджував. Народ наш, будучи одноплемінний і одновірний твоєму народові, підсилив його і звеличив царство твоє добровільною злукою своєю... Урядники московські, що панують над нами, ...відають тільки те, що їм вільно робити усе, не займаючи лише душі наші. Отож, бувши ми оточені звідусіль переслідуваннями й напастями, до кого іншого вдаватися маємо з воанням своїм, як до тебе, августіший монарху? Ти добродій наш і споручитель за благо наше. ...Поневолювати народи і володіти рабами та невольниками є справа азіатського тирана, а не християнського монарха, який мусить славиться і на правду бути верховним батьком народів» [5, с. 288 – 289].

Тут відображено ідеал функціонування держави, що складається зі станово-територіальних автономій. Народ відповідної території – це піддані держави на особливих правах і привілеях, наданих монархом – головою держави – у спеціальних договорах (як правило, при входженні тієї чи іншої території до складу країни). Монарх керує автономною територією згідно з місцевими правами і привілеями через призначених ним урядовців – намісників з широкими повноваженнями і безпосередньо у місцеве управління не втручається. У випадку ж порушення місцевих прав цими урядовцями він є найвищою апеляційною інстанцією для скарг щодо їхніх дій і зобов'язаний припинити їхні зловживання.

Виникає питання: а якщо правитель є тираном, який не звертає уваги на скарги своїх підданих щодо неякісного управління ними і не є для них

«верховним батьком народів»? Автор «Історії...» відповідає на це своєю ідеєю про право такого народу на подальше політичне самовизначення у випадку, якщо держава порушує його права. Ця ідея вложена в уста гетьмана І. Мазепи у вигляді його промови перед козацькою старшиною: «Ми стоїмо тепер, братіє, між двома проваллями, готовими нас пожерти, коли не виберемо шляху для себе надійного, щоб їх обминути. Воюючи між собою монархи (російський цар Петро I і шведський король Карл XII – Авт.) ...до того розлючені один на одного, що підвладні їм народи терплять уже і ще перетерплять безодню лиха незмірну, а ми між ними є точка, або ціль... Обидва вони, через свавільство своє і привласнення необмеженої влади, подобляться найстрашнішим деспотам, яких вся Азія і Африка навряд чи колись породжувала. ...Отже, застається нам, братіє, з видимих зол, які нас спіткали, вибрати менше» [5, с. 263 – 264].

І нарешті третя ідея невідомого автора – якщо держава чинить препони народів автономній території у здійсненні його самостійного вибору, то такий народ може відстоювати свої права шляхом повстання проти держави. Ця ідея пропагується автором через промову Б. Хмельницького перед козаками: «Ми підняли зброю не задля користолюбства якого або марнославства, а єдино на оборону Вітчизни нашої... Всі народи, що живуть на світі, завжди боронили і боронитимуть вічно життя своє, свободу і власність; ...і природа з волі Творця всіх і Господа дала їм різне для того знаряддя... Пощо ж нам, браття ...волочити тяжкі кайдани рабства в дрімоті й ганебному невільництві ще й на власній землі своїй?» [5, с. 135].

До висвітлення цих основних ідей «Історії Русів» залишається додати таке. «Історія Русів» з'явилася у середовищі, яке сучасні українські науковці позначають як «Новгород-Сіверський гурток». Це група діячів патріотично-автономістського спрямування у Новгород-Сіверському намісництві (губернії) у 1790-х роках [11]. Однією з найважливіших умов виникнення гуртка стало утворення самого намісництва, урочисто відкритого у січні 1782 р. згідно з «Учреждением для управления губерниями Всероссийской империи» Катерини II [11, с. 446]. Управлінську еліту намісництва склали нащадки колишньої української козацької старшини, які, отримавши російське дворянство, обійняли посади у місцевих управлінських установах [10, с. 446]. Таким самим було становище і в інших регіонах, утворених на території колишньої Гетьманщини – намісництвах Київському і Чернігівському. Отже, малоросійська автономія, яка, як уже зазначалось вище, існувала у формі губерній (намісництв) Російської імперії на українських землях, підживлювалася попередньою українською козацькою традицією, була нерозривно пов'язана з нею. А «Історію Русів», що виникла саме у цьому середовищі, можна вважати ідеологічним маніфестом прихильників цієї автономії.

Діячі, що належали до Новгород-Сіверського гуртка, – А. Гудович,

В. Шишацький, Т. Калинський, В. Капніст та інші – активно займалися збиранням історичних, етнографічних і статистичних матеріалів, що відображали місцеву специфіку, а також висували численні проекти щодо поліпшення управління цією територією, наприклад, проект

В. Капніста про відновлення козацьких («карабінерних») полків, або проект І. Халанського про заснування у Новгород-Сіверському університету [11, с. 447]. І хоч ці проекти й не були втілені в життя, вся діяльність Новгород-Сіверського гуртка, як і поява «Історії Русів», є свідченням того, що російський уряд не міг ретельно контролювати гігантську імперію, в окремих частинах якої продовжував зберігатись дух автономізму з опорою на попередню політичну традицію. А «конституція» Катерини II сприяла збереженню цього автономізму через широку децентралізацію управління й залучення до нього представників місцевих станових корпорацій, яким держава гарантувала їхні права і привілеї.

4.4. «Конституція» Катерини II і «добре впорядкована держава»: Слобідська Україна

Розкриваючи роль «конституції» Катерини II для політичного розвитку українських земель у складі Російської імперії і для розвитку української політичної думки, слід зазначити ще одну її («конституції» – Авт.) особливість, а саме, ідею «добре впорядкованої», «регулярної» держави [19; 21]. Остання полягала у погляді на державу як на знаряддя впорядкування суспільства з метою поліпшення морального і матеріального добробуту кожного її підданого незалежно від стану [19]. Оскільки відразу ж виникало питання про сумісність такої держави із станово-територіальними привілеями, про які так багато йшлося вище, то тут слід зазначити таке. Станово-територіальні спільноти (у першу чергу губернії, як найбільші з них за територією і населенням) повинні були стати каналами запровадження в життя державної політики. Отже, широка автономія, надана катерининською «конституцією» місцевій владі, повинна була, за задумом імператриці, слугувати не опозиційною, а конструктивною (стосовно держави) політичною силою. Ця сила мала взяти на себе втілення урядових реформ відповідно до місцевих умов життя конкретної губернії та її складових (повітів, міст, слобід тощо). Саме для цього уряд Катерини II і проводив широку децентралізацію державного управління з переданням основних державних функцій призначеним імператрицею намісникам і виборним становим губернським урядовцям.

Успіх утілення ідеалу «добре впорядкованої держави» багато в чому залежав від особливостей місцевого політичного розвитку та історичних традицій тієї чи іншої території. Найбільший шанс вищезгадана ідея мала там, де між державою та регіоном (губернією) не було розбіжностей, які б могли завадити втіленню в життя урядової політики. Одним з таких регіонів Російської імперії була Слобожанщина (Слобідська Україна). Особливості формування цієї території і менталітету її населення добре розкриті в

історичному нарисі видатного письменника і громадського діяча Г. Ф. Квітки-Основ'яненка «Украинцы» (1841 р.): «Народы, населившие нынешнюю Харьковскую губернию (Слобожанщину – Авт.), большею частью были украинцы и имели с малороссиянами один язык и одни обычаи, но со времени своего здесь поселения значительно отклонились от них до заметной разности по нескольким причинам. Быв подчинены одному со внутренними местами России правительству, одним и тем же законам, они более слились с общею массою русского народа, нежели малороссияне, которые долго имели своего гетмана и до сих дней особое судное право. Со времени занятия здесь жилищ слободскими полками поселились среди них и на той же земле многие великороссияне: это еще более облегчило и ускорило сношения сего края со внутренними губерниями (Росії – Авт.). ...Все сии причины, смешав все поселившиеся здесь различные нации, произвели один особенный характер народа. Слобожанин опрятен, гостеприимен, чистосердечно вежлив. ...Без власти и начальства не может пробыть, ждет распоряжений и исполняет их без уклончивости. Замечательных уголовных преступлений, нарушения важнейших правил религии и верноподданнической обязанности между слобожанами с самого начала их здесь поселения до сих дней никогда даже и слышно не было, и ни один из жителей сей губернии ни в армии, ни вне губернии или отечества, нигде и ни в каком случае не забыл обязанности своей к престолу и не навлек пятна здешней губернии, всегда верной и преданной власти» [8, с. 84 – 85].

Коментуючи цей текст, уважаємо за необхідне зазначити таке. По-перше, розтлумачимо територіальну термінологію, якою користувався автор твору. Тут «малороссияне» – мешканці Лівобережної України (Гетьманщини), «великороссияне» – росіяни, а «украинцы» і «слобожане» – мешканці Слобідської України, які за автором, є своєрідною «сумішшю» звичаїв і мов різних народів і тому «произвели один особенный характер народа», тобто є особливим, порівняно і з росіянами і з українцями, народом. Така термінологія – доказ незавершеності формування української нації в цю епоху. По-друге, хоча Г. Ф. Квітка-Основ'яненко певною мірою ідеалізує слобожан, вважаючи їх носіями різноманітних чеснот (зокрема, вірності й відданості Російській державі), слід зазначити, що його твердження про тісний зв'язок Слобожанщини з Росією є, на нашу думку, правдивим. Адже Слобідська Україна не була частиною української козацької держави XVII – XVIII ст. (Гетьманщини) і підпорядковувалася безпосередньо російській владі. Відповідно, автономія слобідських козацьких полків, про які згадує автор «Украинцев», мала порівняно з Гетьманщиною значно більш обмежений характер. Утворення Слобідсько-Української (згодом – Харківської) губернії 1765 року мало за мету не стільки зберегти залишки місцевої української автономії, як в Гетьманщині, скільки утворити новий регіон для втілення в життя ідеї «добре впорядкованої держави». На доказ цього твердження наведемо витяг з

указу Катерини II від 28 липня 1765 року щодо скасування козацького устрою на Слобожанщині і об'єднання земель колишніх слобідських полків в губернію: «...Мы, желая изъять материнское наше к народу тамошнему милосердие, ...за нужно рассудили: в правлении ...гражданском, на равном других губерний положении, но без нарушения указами неотменных привилегий, учредить надлежащий порядок, и тем, следовательно, не токмо утвердить общее всех тамошних жителей благосостояние, но вывести их сим средством из прежнего закоснения и дать им способ истинными нам и отечеству заслугами приобрести себе равное с другими верноподданными нашими удовольствие чинами и жалованием, ...от нас всемилостивейше определенным» [10, с. 187].

Виходячи з вищезгаданих особливостей регіонального політичного розвитку й розвивалася українська політична думка в її місцевому, слобожанському варіанті. Її формуванню суттєво сприяло заснування у Харкові у 1805 р. університету за ініціативою відомого громадського діяча В. Н. Каразіна. Одне з його відділень (факультетів) мало назву «відділення моральних і політичних наук». При цьому під моральними і політичними науками розуміли державне право (поєднання конституційного, адміністративного і муніципального права). Така назва і зміст «політичних наук» у тодішньому розумінні символізували ідею епохи Просвітництва щодо «добрих законів» як основи «доброго управління», а відповідно, і «добре організованої держави».

Саме з проблемою «добрих законів» та їх ретельного і повсюдного виконання тісно пов'язана слобідсько-українська політична думка. Наведемо два приклади політичних творів на цю тематику. Перший з них – стаття Іллі Воронова в журналі «Украинский вестник» за 1818 рік (журнал видавався друкарнею Харківського університету і є прикладом діяльності місцевої ліберальної інтелігенції). У сучасному українському перекладі стаття має таку назву: «Про необхідність законів у кожному політичному суспільстві» [4]. На жаль, не маємо жодних біографічних відомостей про автора статті. Але у цьому випадку важливими є його ідеї, у першу чергу, ідея про значення законів для «політично організованого суспільства», тобто для держави. Причому під останньою розуміють усю сукупність її мешканців, а не лише державних урядовців.

Значення законів для державно-організованого суспільства сформульовано так: «Законои і вся система правління винайдені для допомоги нашому інтелекту, який майже завжди виявляється безсилим проти сильних потрясінь пристрастей» [4, с. 148]. Отже, закони (видані державою) є засобом проти «пристрастей» людини. Враховуючи те, що стаття написана невдовзі після Великої французької революції та наполеонівських воєн з їхніми грандіозними політичними потрясіннями, можна сказати, що це твердження автора є не просто формальною даниною законодавству як одній з державних функцій. Це, на нашу думку, констатація того, що нехтування «добрими законами» з боку суспільства є

прямим шляхом до політичних потрясінь, воєн і, відповідно, до народного зубожіння й занепаду держав. На доказ цього нашого твердження наведемо зі статті ще таку цитату: «...завжди залишатиметься непорушною та істина, що пристрасті є вічними ворогами суспільного порядку; що вони завжди ведуть кожного до того, аби він бачив і відчував тільки особисту користь. ...Уважно переглядаючи історію людства, ми бачимо, що від нестачі мудрих законів і неточного їх розуміння народилися всі анархічні безладдя у древніх і нових республіках, де громадяни, мало відчуваючи тягар законів і право влади, ставали неспокійними та бунтівливими, за недостатністю та обмеженістю розуму змішуючи свободу з самовправством і вседозволеністю, прискорювали цим падіння цих націй» [4, с. 150].

Тут настала черга пояснити, які саме закони автор вважає добрими для державно-організованого суспільства. Це ті, які «визначають ...коло обов'язків кожного громадянина в суспільстві; співміряють права сильної людини з правами слабкої, багатой з бідною, освіченої з правами неосвіченої; через них відчувається зв'язок підданого з правителем, а правителя з підданим; виконання законів є єдиним надійним засобом для приведення всіх пристрастей і обдаровань до спільної мети – суспільного благоустрою» [4, с. 149]. Отже, «добрі закони» є регулятором відносин у суспільстві, особливо враховуючи його соціальну неоднорідність.

Важливою є й думка автора про те, що «добрі закони» як запорука ефективного управління державою, є притаманними будь-якому політично організованому суспільству незалежно від особливостей місцевої історії і звичаїв. І. Воронов пише: «...умови життя всіх народів, що мають відмінні звичаї, характери, побут і релігії, були засновані тільки на однаковій основі, тобто на загальному благополуччі. Різниця полягає у тому, що вони (народи, організовані у держави – Авт.) для наближення до бажаної мети обирали різні шляхи і ними керували різні лідери» [4, с. 149]. Думка щодо «різних шляхів» для наближення до загального благополуччя видається нам надзвичайно цікавою і актуальною як для характеристики політичного розвитку людства в минулому, так і для сьогодення і, головне, майбутнього. Адже вона свідчить про те, що немає (і не може бути в принципі) однакового для різних держав і народів «рецепту» ефективного управління й розвитку суспільства. А отже, кожен народ і утворена цим народом держава не тільки вправі, а й зобов'язані обирати для свого успішного розвитку свій особливий шлях.

Розвиваючи цю думку, автор далі пише: «...сукупність націй представляє нам різнобарвну картину різноманітності людських думок у досягненні одного і того ж предмета. Тут вся маса суспільних сил довірена одній особі, уповноваженій народним рішенням; там найкращі за ...власними достоїнствами чи за достоїнствами своїх предків володіють як законодавчою, так і виконавчою владою; в іншому місці ...кожен член суспільства, хоч і з різним впливом, має право на суспільне законодавство.

Хоч якими відмінними є способи правління, але зрештою, ставлення кожного громадянина до суспільства скрізь однакове: всюди громадянин приходить до усвідомлення того, що він зв'язаний законами того суспільства, якого він, як одиниця цілого, є частиною» [4, с. 149].

Ця частина твору І. Воронова, на нашу думку, є найважливішою. Висновок, який слід зробити із сказаного вище, такий: суспільне благополуччя і процвітання народу і, відповідно, держави у загальному підсумку зовсім не залежать від якоїсь конкретної форми правління. Вони залежать від того, чи дотримуються законів у політичній системі, що існує в цій країні, а отже, увагу треба приділяти не тільки визначенню державного устрою країни. Адже сам по собі він не є запорукою ефективного управління державою. Потрібно ще й виховувати її громадян незалежно від станової належності, у повазі до законів.

Саме цій проблемі присвячено твір видатного письменника і громадського діяча Григорія Федоровича Квітки-Основ'яненка (1778 – 1843) «Листи до любезних земляків» (так в оригіналі – Авт.) [7]. Він є другим прикладом слобідсько-української політичної думки, який ми вважаємо за необхідне тут навести.

Г. Ф. Квітка-Основ'яненко походив з відомого слобожанського козацько-старшинського (згодом дворянського) роду [6]. Отримавши типову для дворянських родин домашню освіту, спочатку збирався присвятити себе релігії (був послушником Курязького монастиря). Згодом, однак, повернувся до світського життя. Його твори «Сватання на Гончарівці», «Шельменко-денщик», «Маруся», «Пан Халявський» та інші увійшли до золотого фонду української літератури, стали класичними.

Набагато менш відомий Г. Ф. Квітка-Основ'яненко як громадсько-політичний діяч Слобожанщини. Так, у різні роки він був комісаром з питань провіанту народного ополчення, утвореного в губернії для боротьби з наполеонівською армією, секретарем дворянських зборів, повітовим предводителем дворянства, губернським совісним суддею і зрештою головою губернської палати кримінального суду [6]. Все це були виборні станові дворянські посади, засновані відповідно до «конституції» Катерини II. І діяльність Г. Ф. Квітки-Основ'яненка на цих посадах – приклад функціонування механізму «добре впорядкованої», «регулярної» держави, про яку йшлося вище.

Біографію Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, як і життя тодішніх слобожан взагалі, відобразив вищезгаданий твір. «Листи до любезних земляків» вийшли друком 1839 року у вигляді брошури. Мету їх написання виклав сам автор у своєрідному «рекламному оголошенні» у «Прибавлениях к «Харьковским губернским ведомостям» за 1840 рік:

О новой книге

Простой народ наш любит и склонен к учению. В селении, где есть церковь, а следовательно есть пан дьяк, безошибочно можно положить на

500 душ пять письменных. Выучив псалтырь до последнего стиха, он (грамотный селянин – Авт.) старается постигнуть премудрость и гражданской печати. ...Знавши все это, ...решился я приняться беседовать с ними о предметах, необходимых для них, но еще не ясно ими понятых; об обязанностях их к начальствам, властям, семействам и благосостоянию своему. Писать к ним книжным языком не было бы никакой пользы. ...Потому я принялся говорить им их языком и объяснять по их понятиям. Первую брошюрку под названием «Листи до любезних земляків» предлагаю через «Губернские ведомости» (офіційне видання харківського губернського правління – Авт.) г.г. управляющим казенными крестьянами, г.г. помещикам как здешней, так и других губерний, где понятно малороссийское наречие. Пусть прикажут испытать: приняты ли будут сельскими грамотеями эти листы и поняты ли будут слушающими их?...» [9].

Отже, перед нами твір, цілеспрямовано написаний для простого народу, тобто для людей нижчих станів – нащадків рядового козацтва, перетворених унаслідок його ліквідації на державних і меншою мірою поміщицьких селян.

Основна ідея твору – засоби збереження порядку й стабільності в суспільстві, тобто питання, що завжди є в центрі уваги людей і, відповідно, політичної думки. Питання це Г. Ф. Квітка-Основ'яненко ставить у першому ж «листі» у такій формі: «...Царство наше (Російська імперія – Авт.) таке велике, що й нема його більшого. Треба ж їм порядок дати, треба кожного захистити» [7, с. 173]. Отже, постає запитання: як забезпечити порядок у державі, враховуючи її величезну територію і різноманітність населення? Г. Ф. Квітка-Основ'яненко відповідає на нього так: «Ось для сього і є губернії, от як наша Харківська...» [7, с. 173]. Тобто губернія є не просто територіальною одиницею держави, а й засобом забезпечення порядку і стабільності в ній.

Яким же чином губернія (у цьому випадку Харківська) може виконувати це завдання? Відповідь автора така: «...усяка губернія розписана на уїзди, а що люди по уїздам у слободах живуть, так ті розписані по своєму сорту, і усе особе. Войскові обивателі, економічеські, казені крестяни, ...поміщичі і льготні. Отставні солдати і усякий є народ, усі розписані по своєму чину, ...у усякому селі і слободі є свої начальники, а над ними судящі і командири у уїздному городі, а над тими уїздними є у губернському городі, а над всіми їми є губернатор, та ще й генерал-губернатор.

От так йде все гаразд. Нема ніякої замішки: усяк над своїми розпоряджа, і усе йде справно, і нікому не тяжко, і ніхто не зобиджен. Усі нарівно, для порядку, по різних спискам йдуть і, щоб не замішатися, так різно зовуться» [7, с. 173 – 174].

Таким чином, перед нами картина «добре впорядкованої» держави. Її основа – станово-територіальні корпорації, побудовані в ієрархічному порядку.

Вінчає цю владну піраміду монарх – голова держави: «...А усьому сьому народові ...одна голова, один начальник, один государ наш, імператор Николай Павлович. ...Як отець милосердний! ...Як батько у сім'ї вбивається за усіх, доглядає за усіма, ...так він, його імператорськеє величество, ніч і день трудиться, над усіма догляда, начальників поставля усюди і якомога повеліва і укази посила, щоб усюди була правда, щоб ніхто не смів нікого і нічим ізобидити, а коли є зобиджений, оборонити його, зашити; і усюди-усюди повеліва доглядати, щоб усе було по порядку» [7, с. 174].

Тут звертаємо увагу на функції монарха у викладенні Г. Ф. Квітки-Основ'яненка. Він, насамперед, ініціатор прийняття управлінських рішень, а для цього розставляє місцеві управлінські кадри і контролює їх. У цій якості він є вищою апеляційною інстанцією на дії місцевих начальників для всіх «зобиджених».

Усе це і є «політика», тобто управління державою, в уявленні тодішніх людей. Але що є рушійною силою цього, як бачимо, надзвичайно складного управлінського механізму? У другому «листі» автор відповідає на це запитання так: «Треба усякому те робить, що закон повеліва. Не буде ніхто нічого робити (згідно із законами –Авт.), ні у чим помагати, що з того буде? Замішательство, непорядки. ...Треба усякому своє діло робить» [7, с. 175]. Отже, основа «добре впорядкованої» держави – законність, дотримуватись якої повинні всі, незважаючи на своє місце у суспільно-державній ієрархії. Результат нехтування принципом законності – повстання проти влади, злам ієрархії (необхідної для визначення місця кожного підданого у механізмі держави) і кінець кінцем крах держави з настанням повної анархії. Ось яку думку намагається довести до «любезних земляків» Г. Ф. Квітка-Основ'яненко.

Таким чином, основними ідеями вищезгаданого твору є, на нашу думку, дві ідеї. По-перше, це ідея «добре впорядкованої», ієрархічно організованої «регулярної» держави. Її (держави) основою є станово-територіальні корпорації різних рівнів, найвищий з яких – губернія. Саме через згадані корпорації держава управляє своїми підданими з метою суспільного прогресу. По-друге, це ідея законності як двигуна, що приводить у дію весь складний управлінський механізм держави і гарантує його від збоїв.

Зміст творів І. Воронова та Г. Ф. Квітки-Основ'яненка відображав особливості розвитку Слобожанщини як окремого регіону. Цими особливостями були: а) розселення у XVII ст. «малоросів» (українців) на землях, що юридично належали Російській державі, та їхнє життя – із самого початку існування Слобожанщини – за російським законодавством, яке гарантувало поселенцям їхню станово-територіальну (козацьку)

автономію; б) трансформація протягом XVII – першої половини XIX ст. новопоселених «малоросів» (українців) через взаємодію з Російською державою взагалі і місцевими росіянами зокрема у новий народ – слобожан як політичну спільноту.

Політичною основою слобожанського народу була станово-територіальна (у межах Слобідсько-Української (Харківської) губернії)) автономія дворянства, міщан і державних селян – нових станів, що утворилися після ліквідації козацтва. Головним серед них було дворянство – переважно нащадки колишньої козацької старшини слобідських полків. Воно власне й цементувало єдність слобожан як народу, посідаючи провідне місце у громадсько-політичному та культурному житті краю. Рисами слобожанського народу як політичної спільноти були: а) власна, офіційно затверджена територія для здійснення політичної влади: Слобідсько-Українська (з 1835 р. – Харківська) губернія та її складові – повіти, слободи, міста. Найбільшим серед них у XIX ст. став Харків – адміністративний, економічний та культурний (університетський) центр, перша і єдина столиця для усього Слобожанського краю; б) ієрархічно організована «двоєдина» політична влада (діархія), що складалася з двох складових – державного управління та місцевого станового самоврядування – з виборними і призначеними урядовцями з місцевого населення; в) законність як головний принцип здійснення політичної влади і гарантія збереження стабільності, порядку та відсутності політичних потрясінь. Недаремно саме у час написання вищезгаданих творів, за царювання імператора Миколи I (1825 – 1855), було підготовлено й видано «Звід законів Російської імперії» (1833 рік). Ця подія розглядалась сучасниками, в першу чергу самим монархом, як найкраща гарантія ефективного управління державою на підставі точно визначених законодавчих норм. Наприклад, у статті 47 тому I «Зводу...» говорилося: «Империя Российская управляется на твердых основаниях положительных законов, уставов и учреждений, от самодержавной власти исходящих» [20]. Так верховна влада прагнула запровадити у державне управління і життя людей принцип законності. Отже, основні ідеї політичних мислителів Слобожанщини знайшли у тодішньому імперському законодавстві та політиці своє достойне відображення.

Контрольні запитання

1. Які ідеї пов'язували українську політичну думку другої половини XVIII – першої половини XIX ст. із попереднім, «козацьким» періодом її розвитку у середині XVII – XVIII ст.?

2. Як українська політична думка цього періоду була пов'язана з політичними ідеями Росії та Європи?

3. Порівняйте модель станово-територіальної (багатоскладової) держави Г. А. Полетики та Г. Ф. Квітки-Основ'яненка. Що слугувало її історичним обґрунтуванням у творах обох авторів?

4. Яке місце займало поняття «законність» у політичній думці України?

Література

1. Анисимов, Е. В. Время петровских реформ / Е. В. Анисимов. – Л. : Лениздат, 1989. – 496 с.
2. Берго, И. Б. Парламенты и политическая борьба во Франции накануне Великой французской революции – [www. istmat. info](http://www.istmat.info) / Проект «Исторические материалы» (Заголовок с экрана).
3. Із паперів Григорія Андрійовича Полетики. 1767 р. // Тисячу років української суспільно-політичної думки: у 9 т. – Київ : Дніпро, 2001. – Т. 4, кн. 2. – С. 270.
4. Воронов, Ілля. Про необхідність законів у кожному політичному суспільстві / Ілля Воронов // Тисячу років української суспільно-політичної думки: у 9 т. – Київ : Дніпро, 2001. – Т. 5, кн. 1. – С. 147 – 151.
5. Історія русів : укр. пер. І. Драча. – 2-ге вид. – Київ : Веселка, 2003. – 366 с.
6. Квітка-Основ'яненко Григорій Федорович (29. XI. 1778 – 20. VIII. 1843) // Енциклопедія історії України. – Київ : Наук. думка, 2007. – Т. 4. – С. 165.
7. Квітка-Основ'яненко, Г. Ф. Листи до любезних земляків / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко // Тисячу років української суспільно-політичної думки: у 9 т. – Київ : Дніпро, 2001. – Т. 5, кн. 1. – С. 172 – 188.
8. Квітка-Основ'яненко, Г. Ф. Украинцы: збір. творів у 7 т. // Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. – Київ : Наук. думка, 1981. – Т. 7. – С. 84 – 89.
9. Квітка-Основ'яненко, Г. Ф. О новой книге: збір. творів у 7 т. // Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. – Київ : Наук. думка, 1981. – Т. 7. – С. 530.
10. Квитка-Основьяненко, Г. Ф. Харьков и уездные города / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. – Харьков : Мачулин, 2005. – 192 с.
11. Новгород-Сіверський гурток // Енциклопедія історії України. – Київ : Наук. думка, 2010. – Т. 7. – С. 446 – 447.
12. Шляхтун, П. П. Октройована конституція / П. П. Шляхтун // Конституційне право: словник термінів. – Київ : Юрінком Інтер, 2006. – С. 234.
13. Полетика, Григорій. Історична звістка «На яких підставах Мала Росія була під державою Польською» / Григорій Полетика // Тисячу років української суспільно-політичної думки: у 9 т. – Київ : Дніпро, 2001. – Т. 4, кн. 2. – С. 276 – 289.
14. Политика (Полетика) Григорій Андрійович (1725 – 27. XI. 1784) // Енциклопедія історії України. – Київ : Наук. думка, 2011. – Т. 8. – С. 324.
15. Политики (Політики, Полетики) // Енциклопедія історії України. – Київ: Наук. думка, 2011. – Т. 8. – С. 324 – 325.

16. Польской, С. В. Дворянский конституционализм в России XVIII – начала XIX вв. и его западноевропейские источники / С. В. Польской. – www.perspectiva.net. (заголовок с экрана).
17. Польской, С. В. Русский конституционализм XVIII – начала XIX вв. / С. В. Польской. – www.perspektivy.info. (заголовок с экрана).
18. Пронкин, С. В. Политические намерения Верховного тайного совета в 1730 г. / С. В. Пронкин // Вестн. Моск. ун-та. – 2011. – № 3. Сер. 21 : Управление (государство и общество). – С. 89 – 105.
19. Русская историческая библиотека. Уложенная комиссия 1767 – 1768 гг. – www.rushist.com. (заголовок с экрана).
20. Свод законов Российской империи. – www.ru.wikisource.org. (заголовок с экрана).
21. Учреждение для управления губерний. – www.constitution.garant.ru. (заголовок с экрана).

Б. МОДЕРНОВИЙ ПЕРІОД

5. КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКЕ ТОВАРИСТВО

- 5.1. Тарас Шевченко.**
- 5.2. Пантелеймон Куліш.**
- 5.3. Іван Франко.**
- 5.4. Георгій Андрузький.**
- 5.5. Микола Костомаров.**
- 5.6. Михайло Драгоманов.**

Наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. українська духовна культура розвивалася під впливом романтизму, що сприяв піднесенню національної самосвідомості європейських і слов'янських народів, формуванню нового стиля мислення. Романтизм охопив різні галузі вітчизняної та європейської культури, сформувався як реакція на обмеженість класицизму і «бездушної розсудливості» раціоналістичного Просвітництва. Відомі українські вчені І. В. Огородник, В. В. Огородник, аналізуючи цей літературний напрямок, зазначають, що він виступав за романтичну свободу від правил, звернення до живих конкретних людей, право кожного вірити в те, у що він вірить, бути щасливим на свій лад. Метою романтизму була «свобода духу», а ідеалом – свобода особистості (людини, народу, людства).

Реалії українського життя на початку XIX ст. полягали в тому, що в Україні не було своєї державності, «єдиного середовища». І романтизм знайшов сприятливий ґрунт в Україні, оскільки він пробуджував національну свідомість, впливав з її соціокультурного буття. У результаті трьох розділів Польщі, російсько-турецьких війн, ліквідації Гетьманщини і

Запорізької Січі на початку XIX століття українські землі виявилися під владою Російської та Австрійської імперій. Українські землі (за винятком Буковини, Галичини, Закарпаття, що були включені до Австро-Угорщини) були об'єднані. Це об'єднання відбулося в Російській імперії, до складу якої відійшли також Польша і Литва за рішенням Віденського конгресу 1814 р. Після приєднання українських земель до Російської імперії на них було поширено загальноімперський адміністративний устрій.

Елітні стани України отримали «Жалувану грамоту дворянства». З козацької старшини, українського панства вони перетворювалися на російських дворян. Повсякденне життя народу, його мова, звичаї і рідна культура відійшли на другий план. Подібні тенденції домінували й на інших українських землях, які відійшли до Австро-Угорщини, зокрема в Галичині. Тут загальна полонізація, а потім і влада Австро-Угорщини породжували в українців зневіру у власних силах, здатність протистояти процесам національного збайдужіння. Культура, література на українських землях ставали двомовними: у Росії – російсько-українськими, в Галичині – німецько- та польсько-українськими. Такими були передумови формування романтизму в Україні, представники якого навіть не потребували орієнтування на романтичні теорії, бо вони були наявні у народній творчості, а романтична література активно входила в народну свідомість, сформувавши основну проблематику національного руху – народ та історія.

З іншого боку, має значення і те, що українська політична думка XIX ст. також розвивалася в соціальному середовищі, в якому зникали давні спадково-майнові ознаки, поступово руйнувався сільський традиційний спосіб життя і замість аграрного поставало масове індустріальне суспільство.

Як зазначає сучасний український історик М. Ф. Юрій, перебуваючи впродовж XIX – XX ст. в російській сфері впливу, українська політична думка згаданого періоду зазнавала впливів таких російських інтелектуально-політичних течій, як декабризм, панславізм, народництво, більшовизм. Він також підкреслює, що західноєвропейські течії, зокрема лібералізм, консерватизм, націоналізм тощо, впливали на процеси становлення аутентичної української думки лише опосередковано. З огляду на розмаїття ідей розвиток української політичної думки XIX ст. не був суцільним потоком, а являв собою кілька паралельних і окремих, хоча взаємозв'язаних і взаємозалежних напрямів, а саме: демократичне народництво (український соціалізм); лібералізм; націонал-демократія (демократичний, або державницький, націоналізм); консерватизм; націонал-комунізм; інтегральний націоналізм.

Новітній етап розвитку української політичної думки пов'язаний з підняттям могутньої хвилі українського національного відродження на початку XIX ст. Вагомий внесок у розвиток політичних поглядів зробили представники різних сфер інтелектуальної діяльності: історики

М. Костомаров, М. Драгоманов, М. Грушевський, юристи О. Терлецький, А. Кистяківський, письменники Т. Шевченко, І. Франко, Леся Українка та інші.

Вершиною розвитку української політичної думки першої половини XIX ст. стала політична думка Кирило-Мефодіївського товариства. Його ідейним керівником став тоді історик-початківець Микола Костомаров (1818 – 1883). У Києві М. Костомаров познайомився з неформальним дискусійним гуртком, куди входили молоді інтелігенти: чиновник канцелярії київського генерал-губернатора Микола Гулак, студенти Василь Белозерський, Опанас Маркович. Ідея про створення таємного товариства виникла під час бесіди М. Костомарова, М. Гулака і В. Белозерського в кінці 1845 року. Суспільство вирішили назвати Кирило-Мефодіївським товариством на честь слов'янських просвітників і творців слов'янської писемності Кирила і Мефодія (IX століття). Товариство задумувалося М. Костомаровим та його однодумцями як просвітницька організація. Вона не ставила на меті безпосередню революційну діяльність. М. Костомаров був настільки упевнений, що вони не здійснюють нічого протизаконного, що говорив про існування суспільства навіть у бесідах з київським цивільним губернатором І. Фундуклеєм. Кирило-Мефодіївське товариство стає початком історії українського національного політичного руху. Але, як і будь-який національний рух, ідеологічно воно було результатом інтернаціональних впливів. Кінцевою метою Товариства було створення федерації вільних слов'янських народів. Головним програмним документом Кирило-Мефодіївського товариства стала «Книга буття українського народу», яка була написана М. Костомаровим після перероблення «Книги народу польського і польського пілігримства» Адама Міцкевича. Для А. Міцкевича народом, покликаним врятувати і об'єднати слов'ян, були поляки, для М. Костомарова – українці. Сучасна Вікіпедія показує, що Кирило-Мефодіївське братство ставило своїм головним завданням побудову майбутнього суспільства на засадах християнської моралі шляхом здійснення ряду реформ; створення демократичної конфедерації слов'янських народів, очолюваної Україною, на принципах рівності й суверенності; знищення царизму і скасування кріпосного права і станів; установлення демократичних прав і свобод для громадян; зрівняння у правах усіх слов'янських народів щодо їх національної мови, культури й освіти. Кирило-мефодіївці розглядали слов'ян як єдиний народ, відводячи українському суспільству ключову роль у створенні слов'янської конфедерації (зв'язки з братством підтримували 100 осіб з Польщі, Литви, Чехії, Білорусі, Росії, України). М. Костомаров уважав цілком можливим формування монархічної федерації у складі України та Росії. Про незалежність України розмови не було. Василь Белозерський вважав, що, оскільки Україна оточена сильнішими сусідами – Польщею і Росією, – «її окреме існування неможливе», вихід – тільки у федерації, яка уріже хижацькі домагання сусідів.

Кирило-Мефодіївське товариство проіснувало до березня 1847 р. Найважливіші програмні документи: «Книги буття українського народу», відомі під назвою «Закон божий», «Статут слов'янського товариства» і звернення до найбільших слов'янських народів – росіян, українців, поляків. В. Скуратівський, оцінюючи ці документи, особливо «Книги буття...», не без підстав зазначав, що це вже були не «Конституція» Пилипа Орлика, не спадкові й доволі станово-егоцентричні «діаріуші» автономістичної старшини, навіть не «Історія Русів», а перший могутній крик народження нації.

5.1. Тарас Шевченко

Доля кирило-мефодіївців відома: у 1847 р. членів товариства було заарештовано і покарано. Але вони справили великий вплив на подальший розвиток визвольного процесу в Україні. І одним з джерел духовно-ідеологічних засад цього процесу став видатний син українського народу Тарас Шевченко (1814 – 1861). Як зазначає І. Лисяк-Рудницький, «національна свідомість обіймає не тільки систему ідей більш-менш раціоналістичної, пізнавальної природи, але також емоційне захоплення, що його стимулюють радше поети й письменники, ніж учені. Це не випадок, що репрезентованим героєм України у ХІХ ст. був не муж або воїн, а поет – Тарас Шевченко. Його історичного значення не можна окреслити чисто літературними мірилами. Українська громадськість бачила і продовжує бачити в його особі пророка, який своїм натхненним словом зачіпає і перетворює серця свого народу. Найголовнішою ознакою політико-правових поглядів Т. Шевченка є глибоке несприйняття й різке засудження самодержавства. Виходець з кріпаків-селян, який зазнав усіх утисків і зневаги підневільного існування, Т. Шевченко через своє соціальне становище ненавидів кріпосницький лад. Кріпацтво і самодержавство він уважав головною причиною соціальних і економічних проблем в Російській імперії. Упродовж усього свого життя він був непримиренним супротивником царизму, національного і соціального пригноблення, рішуче відстоював почуття національної гідності, боровся за національну свободу. Поет високо цінував волелюбний дух українського народу, уособленням якого вважав Запорізьку Січ. Ідея свободи – центральна в його творчості. Світогляд Т. Шевченка формувался і розвивався в період, коли в Україні сталася криза феодально-кріпосницької системи господарства, посилювався процес формування капіталістичних відносин. Його революційні погляди вперше відображені в «Кобзарі» і поемі «Гайдамаки». Безкомпромісно осуджуючи феодально-кріпосницьку систему і самодержавство, він закликав народ до боротьби за свободу. Перебуваючи в Петербурзі, встановлює тісні зв'язки з прогресивними діячами Росії, з колишніми декабристами Федором Толстим – віце-президентом

Академії мистецтв, з українським істориком, етнографом, поетом Миколою Маркевичем, дружив з Кіндратом Рилєєвим та ін. Але сьогодні, на думку сучасних українських вчених О. Скаун і Н. Крестовської, також важливо розуміти, що «у шевченківській спадщині можна знайти багато різних, деколи досить суперечливих думок з різних питань, у тому числі й з державно-правових. Важливо при цьому пам'ятати, що актуальність порушених Шевченком проблем не повинна провокувати модернізацію його позиції», оскільки «політичні та правові аспекти творчості Т. Г. Шевченка жодною мірою не можна розглядати як розгорнуту політико-правову доктрину, тобто як цілісне науково сформульоване вчення про державу і право. Перед Шевченком стояли інші, ніж власне юридичні, творчі завдання. Тому не слід дивуватися ні формі викладення його поглядів – вона є художньою, а не науковою або навіть публіцистичною, – ні суперечностям у них, адже вони є, скоріше, емоційною, а не раціональною оцінкою державної і правової реальності».

5.2. Пантелеймон Куліш

На початку XIX ст. культурні діячі Слобідської України активно сприяли українському відродженню, пожвавленню національного руху. У Харкові створюється громада літераторів, публіцистів, істориків, етнографів: П. П. Гулак-Артемовський, Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, І. І. Срезневський, О. Рославський-Петровський, О. А. Лук'янович, А. Л. Метлинський, Я. Г. Кухаренко, О. О. Корсун та інші. Вирішенню проблем національного відродження тоді сприяла діяльність учених Харківського, а згодом і Київського університетів. Тоді визначне місце в середовищі інтелігенції займає Пантелеймон Куліш (1819 – 1897). Талановита проте багато в чому суперечлива постать українського культурного процесу XIX ст. Обдарований письменник, критик, публіцист і науковець, він тривалий час залишався незрозумілим для сучасників, зазнавав гострої критики. М. Зеров зазначав: «Непримиренність його громадсько-культурної позиції раз у раз зачіпала українське громадянство... Кулішеві треба віддати заслужене: з нього був великий майстер дратувати українську громадську думку».

Можна виділити три основні періоди у процесі еволюції історико-політичних поглядів П. Куліша. Перший період – це 1830 – 1850-ті роки. У цей час П. Куліш перебував під впливом романтичного світогляду та християнської моралі, для яких характерними були надмірне захоплення козацьким минулим, національний патріотизм, бажання змінити соціальне та політичне становище України на краще. Апогеєм цього періоду стала діяльність П. Куліша разом з М. Костомаровим, Т. Шевченком. Вони були об'єднані спільними ідеями: створення федерації слов'янських республік, скасування кріпосного права, рівність усіх слов'янських народів у правах на розвиток національної мови, культури й освіти. Проте засоби

досягнення мети були різними. Якщо Т. Шевченко закликав до революційних методів боротьби, то П. Куліш був прихильником ліберально-поміркового реформізму. Слід пам'ятати, що він ніколи не був революціонером, проте завжди залишався «культурником».

Уже в цей період сформувалася консервативна програма творчості П. Куліша, яка висувала як найбільш ціннісний фактор української історії її цивілізаційно-культурницький аспект. Саме тому вже в «Чорній Раді» ми бачимо протиставлення «козака-кармазинника» – носія культури і цивілізованості низам козацтва, яке втілювало в собі анархію і руїничність.

Другий період охоплює 1860-ті – першу половину 1870-х рр., коли у П. Куліша почали змінюватися погляди на певні історичні події. Він постійно звертався до національно свідомої інтелігенції з закликами переглянути історичне минуле, відмовитися від існуючих стереотипів у поглядах на козацькі й селянські повстання як на фактор відновлення української державності. Переконавав суспільство, що свобода некультурної людини, сваволя темної озброєної маси – найстрашніше зло. Боротися за свої права П. Куліш закликав мирними, ненасильницькими методами.

Третій період – це середина 1870-х – 1890-ті рр., коли у П. Куліша остаточно сформувалися погляди на козачину як деструктивну силу, нове бачення вирішення проблем української культури в минулому та теперішньому. Від кінця 1860-х рр. і до середини 1870-х рр. історичні погляди П. Куліша суттєво змінюються й остаточно еволюціонують у бік консерватизму. Він працює в архівах і ретельно вивчає праці польських, українських і єврейських літописців, мемуаристів та істориків. Як результат, П. Куліш виходить від протилежного і повністю переглядає свої погляди на історію України та українське козацтво.

Переломною історичною працею, яка показала суспільству «нового» П. Куліша, стала тритомна студія «История воссоединения Руси», яка виходила в Санкт-Петербурзі та Москві протягом 1874 – 1877 рр. Ідеї та положення цього дослідження активно перегукуються з іншим історичним твором автора «Отпадение Малороссии от Польши (1340 – 1654)». Специфічним консерватизмом, який межує із запереченням позитивного змісту національно-визвольної боротьби, пронизані белетризований трактат «Мальована гайдамаччина» (1876), стаття «Казаци по отношению к государству и обществу» (1877), публіцистична праця «Крашанка» (1882), поетичні збірки «Хуторна поезія» (1882) та «Дзвін» (1893). У цих творах автор негативно оцінив козацькі та селянські повстання як такі, що руйнували культуру, початки української державності, засудив народних і літературних співців козащини та гайдамаччини (зокрема Т. Шевченка, М. Костомарова).

Пізній П. Куліш уважав, що ідеальним для українського суспільства є не заанархізований демократизм, який має свої витoki у козащині, республіканізм і суспільна рівновага, а культурництво і тверда

законодавча і виконавча влада. П. Куліш одним із перших відчув слабкі місця в ідеології народників, які заперечували креативну роль панівних верств українського суспільства та надмірно захоплювалися селянськими масами, закриваючи очі на руйнівний фактор козацько-селянських повстань. Він цілком слушно зауважував, що для культурного та політичного життя кожного цивілізованого суспільства необхідна участь панівної верстви населення.

5.3. Іван Франко

Відміна кріпацтва у другій половині XIX ст., розвиток капіталістичних відносин не тільки не знизили наявних суспільних суперечностей в Україні, а навпаки, ще більше посилили їх, призвівши до загострення соціально-економічної і політичної кризи. Це значною мірою вплинуло на політичне життя України. Національно-визвольна боротьба перейшла на новий рівень. Всеросійська боротьба проти царизму і самодержавства, утвердження демократичних засад у країні актуалізували необхідність пошуку способів вирішення і національного питання. Особливе місце в українському національному русі, розвитку української культури, соціально-політичній і філософській думці належить Івану Франку (1856 – 1916). Іван Франко належав до «Молодої України» – суспільно-культурного й просвітницького руху XIX – XX століть.

«Усебічно обдарований, енциклопедично освічений, надзвичайно працьовитий, Франко виявив себе на багатьох ділянках української культури. Був поетом, прозаїком, драматургом, критиком й істориком літератури, перекладачем, видавцем. Сюжети для творів Франко черпав з життя і боротьби рідного народу, з першоджерел людської культури – зі Сходу, античної доби, Ренесансу. Був «золотим мостом» між українською і світовими літературами». Так пише сучасна Вікіпедія. Він пройшов у своєму ідейному розвитку в середині 1890-х років два значних етапи, пережив глибоку еволюцію світоглядних позицій – від послідовника М. Драгоманова, соціаліста «ліберального і персоналістичного складу» до націонал-демократа і речника «реального націоналізму». Політико-правова доктрина молодого Франка – радикал-соціаліста, активного учасника радикальних політичних рухів зазнала певної еволюції до «зрілого» Франка, що перейшов на позиції ліберально-демократичної соціальної доктрини та світоглядного культуроцентризму у філософії. У популярній статті «Наука і її взаємини з працюючими класами» (1878 р.) І. Франко говорить про простолінійний прогрес суспільства, оскільки «людина споконвіку прагне до однієї мети – до щастя», «людство від самого початку свого розвитку постійно і невинно прямує до тієї мети». У праці «Що таке поступ?» (1903 р.) учений підходить до проблеми суспільного прогресу значно ґрунтовніше: «Одно те, що все на світі змінюється і ніщо не стоїть на місці, а друге – друге не таке певне, більше питання, ніж твердження: чи змінюється на ліпше, чи на гірше».

Однозначної відповіді І. Франко не дає, а наводить у наступному положенні підтвердження поступального розвитку суспільства з істотними застереженнями: «Люди йдуть наперед, то правда, знаходять по дорозі все щось нового, але часто й гублять не одно таке, за чим пізніше мусять жалувати. Іноді буває й так, що тратять майже все те, до чого перед тим доробилися сотками літ». Далі вчений деталізує це положення: «З усього того, що ми сказали досі, видно деякі цікаві речі, які слід зятимити собі. Перше те, що не весь людський рід поступає наперед. Велика його частина живе й досі в стані коли не повної дикості, то в стані, не дуже далекім від неї. Друге те, що той поступ не йде рівно, а якось хвилями: бувають хвилі високого підйому, а по них наступають хвилі упадку, якогось знесилля і зневір'я, потім хвиля знов підіймається, знов по якомусь часі спадає і так далі. А третє, що той поступ не держиться одного місця, а йде мов буря з одного краю до другого, лишаючи по часах оживленого руху пустоту та занепад».

Визнаючи спільності, через які людина здатна реалізувати своє прагнення до щастя, вчений на перше місце ставить родину, потім громаду і завершує нацією, бо саме нація, на думку І. Франка, є «органічною», натуральною складовою частиною історичного процесу. Вільний розвиток індивіда без усвідомлення нації як органічного фактора історичного поступу неможливий без залучення до неї як обов'язкової передумови становлення і саморозвитку людської індивідуальності. «Все, що йде поза рами нації, – підкреслює вчений, – се або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді би прикрити свої змагання до панування однієї нації над другою, або хоробливий сентименталізм фантастів, що раді би широкими «вселюдськими» фразами покрити своє духовне відчуження від рідної нації». У працях «Мислі о еволюції в історії людськості», «Леся Українка», «Поза межами можливого», «Принципи і безпринципність», «Ukraina irredenta», «Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова» та інших І. Франко дійшов висновку, що лише «політична самостійність всякого народу» є запорукою вирішення всіх інших його проблем. А що означає політична несамостійність якоїсь нації? І. Франко писав, що це такий її стан, коли вона мусить без опору дозволити визискувати себе іншій нації, мусить віддавати частину здобутків своєї праці на цілі, які з її розвоєм і забезпеченням не мають нічого спільного. Отже, «...національно-економічні питання самі собою, з залізною консеквенцією пруть усяку націю до виборювання для себе політичної самостійності, а в противнім разі розкривають перед нею неминучу перспективу економічного невільництва, занидіння, павперизації, культурного застою і упадку».

В останні десятиліття XIX ст. у Галичині посилювався соціально-політичний рух, до молодого покоління якого і належав І. Франко разом з Михайлом Павликом, Остапом Герлецьким та іншими діячами. У 1890 році за підтримки Михайла Драгоманова І. Франко став співзасновником

Русько-української радикальної партії (РУРП). До 1898 р. він її перший голова. На громадсько-політичному відтинку І. Франко довгі роки співпрацював з М. Драгомановим. Але після смерті останнього І. Франко змінив погляди і розійшовся з ним у поглядах на соціалізм і питання національної самостійності, звинувачуючи його у пов'язанні долі України з Росією («Суспільно-політичні погляди Михайла Драгоманова», 1906 р.). У 1899 році Франко разом із частиною радикалів і більшістю народників взяв участь у заснуванні Національно-демократичної партії, з якою співпрацював до 1904 року, після чого полишив активну участь у політичному житті.

У сучасних українських підручниках зазначається, що Іван Франко негативно ставився до ідеї диктатури пролетаріату, «державного соціалізму», жорсткої централізації усього суспільного життя. Майбутнє суспільство, на його думку, – справжнє народовладдя, а не формальна демократія. Державу і політику замінить діяльність самих громад.

Відносини між громадянами, об'єднаннями і народами визначатиме громадсько-федеративний принцип, який своїм змістом передбачає федерацію при збереженні автономії особистості, громади, народу.

Для І. Франка майбутня Україна – це розвинута, висококультурна нація Європи. У рамках ідей утопічного соціалізму він відстоював ідею об'єднання слов'янських націй у єдину федерацію і навіть оформлення всесвітньої федерації.

Наприкінці життя Івана Франка, селянського сина, який став світовим письменником, ученим, – висунули кандидатом на Нобелівську премію з літератури.

5.4. Георгій Андрузький

Наймолодшим членом Кирило-Мефодіївського товариства (студент), талановитим дослідником теорії політичного й державного розвитку, політичним діячем, публіцистом, поетом є Андрузький Георгій (Юрій) Львович (1827 – 1864).

Він був менш відомою і менш публічною особою зі складу членів Товариства. Інформація про життя та творчість Г. Л. Андрузького міститься, головним чином, у слідчій справі у зв'язку з Кирило-Мефодіївським товариством, зокрема, у його автобіографії 1850 р. Також відомо, що шляхетний рід Андрузьких походить із села Андруга (нині Кременецького району Тернопільської області), тому відомості про Андрузьких є в книгах кременецького земського суду. Вважається, що представники цього роду переселилися в Лівобережну Україну під час воєн Хмельницького у середині XVII ст. Можливо, його аристократичне походження обумовило спрямованість політичних поглядів – польське Краківське повстання 1846 р. він відобразив п'ятьма одами, у яких засуджував поляків і прославляв російського царя (і це при тому, що недавно в Товаристві він відрізнявся найбільш революційними,

радикальними та послідовно антисамодержавними поглядами). Відомо також, що на підставі порівняння деяких відмінностей теорій та деталей розгляду справи Товариства (його члени відмовлялись від показань, заперечували навіть факт знайомства між собою) радянські вчені вважали доречною тезу про класову боротьбу між членами Кирило-Мефодіївського товариства. І навіть пострадянська українська політична й історична наука, якій притаманно розглядати діяльність і творчість членів Товариства як синтез ідей романтизму і народності єдиної плеяди ідеалістів-мрійників, відрізняла два напрямки в її складі – ліберально-помірний (з найбільшою кількістю прихильників) та революційно-радикальний (до якого відносять ідеї П. Куліша та Г. Андрузького).

Тим часом таємнича біографія Г. Л. Андрузького становить великий інтерес уже на підставі того, що про неї відомо (та що чомусь невідомо). Георгій народився в с. Вечірки (нині Пирятинського району Полтавської обл.) у родині дрібного поміщика. У 1839 – 1845 рр. навчався в Київській гімназії, а з 1845 р. – у Київському університеті. У 1847 р. цар затвердив вирок: Андрузького відправити на навчання в Казанський університет, де поставити під особливий строгий контроль, а після закінчення університету не допускати в Україну. Відомо також, що владою вирішено було підкупити Андрузького, видаючи на його забезпечення значні суми. Однак у тому ж році він був відчислений з Казанського університету за станом здоров'я. Місцем служби йому було призначено губернське правління м. Петрозаводськ. Відомо, що в Петрозаводську Андрузький міг зустрічатися з іншим кирило-мефодієвцем – В. М. Белозерським (а влада Російської імперії прагнула не допустити контактів членів Товариства й розсилали їх за принципом «по одному на губернію»). У 1850 р. Андрузького було заарештовано у другий раз – під час обшуку в нього вилучили новий проект конституції та інші твори. Справа знову дійшла до царя, який наказав заслати Андрузького в Соловецький монастир на невизначений термін – до особливих розпоряджень. У монастирі Андрузький перебував до 1854 р., коли наказом був переведений на службу в Архангельськ. Уважається, що звільнення було нагородою за участь Андрузького в 1854 р. в обороні Соловецького монастиря від нападу англійців. Однак опубліковані документи не містять інформації про конкретні заслуги Андрузького, що послужили підставою для його звільнення. У 1856 р. цар звільняє Андрузького із заслання. Йому було навіть дозволено повернутися в Україну і служити в Полтаві під наглядом поліції. Але Андрузький залишається в Архангельську, де в 1857 р. одержує чин колезького реєстратора – найнижчий з можливих. Даних про подальше життя й смерть Г. Л. Андрузького немає, навіть його портрети не збереглися.

Серед творчої спадщини Г. Л. Андрузького слід зазначити «Перший проект конституції», «Другий проект конституції», «Ідеали держави»,

«Проекти досягнення можливого ступеня рівності і свободи (переважно в слов'янських землях)», «Символ віри» та ін.

Слід зазначити, що головним чином політичні погляди Андрузького збігалися з теоретико-ідеологічною концепцією Товариства. На відміну від своїх попередників – декабристів (з якими Андрузького поріднювало аристократичне походження) новим елементом ідейної програми розвитку національної (етнічної) спільноти став націоналізм – у цьому конкретному випадку український націоналізм. На відміну від більш відомих у наукових колах та їх дослідженнях еволюціоністів Андрузький спирався на революційну теорію та зробив великий внесок у цю філософську платформу, що давало пояснення спільному розвитку суспільства та держави в єдності минулого, теперішнього і майбутнього через аналіз характеру притаманних їм змін. Єдність національної спільноти та держави в руслі історичних явищ і соціалізованого простору постає як самостійна політико-філософська проблема, що в класично-філософській термінології визначається як національна ідея. Слід зазначити, що таким чином теорія відбивала відродження української культури перших десятиріч ХХ ст., пов'язане з бурхливим розвитком науки й осередків вищої освіти (зокрема Харківського університету). Це відродження обумовило захоплення «народом» і спрямувало політичну думку в русло усвідомлення української етнокультурної самобутності й антикріпосницького переконання. Тому у цьому напрямку ідейних засад Товариства поєднано націоналізм з радикальними суспільно-політичними ідеями декабристського руху.

Г. Андрузький писав: «Кожна монархія повинна вподібнюватися сімейству, не всяке й сімейство гарне, а тим більше в ньому можуть бути погрішності, тому що його зв'язує не споріднення, а політика. Якої ж міри могли б поставити монархію на можливий ступінь досконалості. Звичайно, їм немає числа й міри, але от, які мені прийшли на розум. Вони стосуються: а) закону, б) влади, в) волі, г) рівності... Рівність складається: а) Кожний член держави має такі ж права по народженню, як і інші: на честь, волю, майно й на всі привілеї своєї батьківщини. б) Подальший успіх залежить від розуму, дарувань, заслуг. Тому піднімати людей повинні: 1) розум, 2) дарування, 3) заслуги, 4) загальна користь».

У руслі проєвропейської інтерпретації вітчизняної історії незалежна Україна мала бути у федерації слов'янських народів. Але Андрузькому було притаманно захоплення не ідеєю «загальноруського» (російського) нативізму декабристів і навіть не панслов'янізмом свого братерства, а виявленням докорінної відмінності між російськими та українськими слов'янофілами з позицій «істинного» слов'янофіла. «Слов'яністів ще поділяють за племенами (поряд з суто політичним поділом на «поміркованих» та «непоміркованих»): на малоросів, поляків і росіян, але проміж них чисельні лише перші дві партії, а з-поміж росіян ідеями слов'янізму займається не більше чотирьох-п'яти студентів. Головний

корінь слов'янiзму вважається в Москві, хоча з тим не пов'язують політичних ідей, а займаються лише дослідженням старожитностей та історією слов'янських племен». Андрузький помічав, що студентів Київського університету охопила «політична лихоманка» – симптом прагнення перетворення абсолютистської монархії в конституційну державу.

За теорією Андрузького передбачалось ліквідувати самодержавний монархічний лад для відродження притаманних Україні демократичних традицій (утілених, зокрема, в козацтві), що вигідно відрізняли її від самодержавства Росії та аристократизму Польщі. Андрузький навіть уважав, що до повалення самодержав'я в Російській імперії є передчасними очікування прогресивних змін. Далі передбачалось установити демократичний лад (президентську або парламентську республіку) у кожній слов'янській державі. У майбутній федерації (або, скоріше, конфедерації) слов'янських держав створити спільний орган – собор, сейм чи раду – депутатів усіх слов'янських держав для вирішення питань тільки загальної компетенції. Для держав же вважалось за потрібне збереження суверенітету у всіх його проявах на внутрішньому та зовнішньому рівнях. Знову було висунуто ідею створення суверенної Української держави та розбудови на засадах політичного і соціального демократизму втілення конституційного ладу – створення громадянського суспільства.

5.5. Микола Костомаров

Костомаров Микола Іванович (1817 – 1885) є видатним представником політичної науки, політичним діячем, публіцистом, письменником, істориком, що досліджував проблеми історії і теорії політичного й державного розвитку, та одним з ідеологів Кирило-Мефодіївського товариства.

Народився М. І. Костомаров у Воронежській губернії. Освіту отримав у Воронежській гімназії та Харківському університеті, де згодом викладав. З 1846 р. почав читати лекції в Київському університеті та в цьому ж році став одним з засновників Кирило-Мефодіївського товариства спільно з Т. Шевченком, М. Гулаком, В. Белозерським та іншими видатними представниками прогресивних кіл української інтелігенції. Як визнаний ідеолог Товариства М. І. Костомаров поклав в основу його програмних творів ідеї демократії, національного відродження та панслов'янiзму. У 1848 р. після розгрому Товариства російським урядом М. І. Костомарова було засуджено на рік ув'язнення у Петропавлівській фортеці у Петербурзі та після закінчення терміну ув'язнення задля обмеження пересування вислано до Саратова. У 1859 р. М. І. Костомаров приїздить до Петербургу, де його було обрано професором Петербурзького університету на кафедрі російської історії, але вже в 1862 р. він припиняє викладацьку діяльність і з цього часу цілком присвячує себе науковій діяльності. Роботи «Думки про

федеративний принцип у Древній Русі», «Два росіяни народності», «Книга буття українського народу», «Риси народної південно-російської історії», «Гетьманство Виговського», «Гетьманство Ю. Хмельницького», «Правда полякам про Русь», «Правда московітам про Русь» та інші знайшли багато прихильників серед сучасників й не втрачають наукової цінності й актуальності в наш час.

М. І. Костомаров є визнаним засновником народницького напрямку в українській історіографії, етнографом і прихильником необхідності й наукової плідності вивчення історії різних епох і народів, дослідником концепції федеративного устрою, який при цьому вважав звинувачення у націоналізмі й тим більш у сепаратизмі безпідставним «навіженством». Син російського пана та української кріпачки, він був переконаним, що історична наука повинна мати своїм предметом в першу чергу життя народних мас. Не держава є першочерговою рушійною силою історії, а її народ. Тому народом у розумінні історика повинен вважатися зміст та істинно жива стихія розвитку, якою не є механічна сила держави, бо вона є формою та сама по собі «мертвим механізмом», що оживляється лише народними «спонуканнями» та поштовхами. На відміну від більшості істориків, які перейняли з Древньої Русі основи монархізму, у Костомарова перед ісконністю самодержавства переважала ідея суспільної самодіяльності. Крім того, народу притаманна цінність християнства – Бог є творцем історії через шлях спасіння людства, та майже християнського соціалізму – ідея рівності та братерства первинного християнства.

Як вчений М. І. Костомаров бачив мету історичної науки в дослідженні суспільства, народу. У своїх наукових і публіцистичних роботах він відстоював ідею самостійності української нації й самобутності українського історичного процесу, що втілює волелюбний рух українського народу: «...У вдачі українського народу переважає особиста воля, а в великоруським переважає загальність...в політичній сфері українці здатні були створити поміж собою добровільні товариства, зв'язані не більш, як того вимагала щоденна потреба, й міцні настільки, наскільки їх існування не шкодило незмінному праву особистої волі».

Отже, М. І. Костомаров обрав для себе найбільш важливою стороною досліджень історію народу. Відправною філософською тезою стало положення, що всіляке суспільство з його рухами та змінами має відношення до народу як явище до сутності. Базуючи дослідження історії народів та їхньої матеріальної й духовної культури на етнографічному матеріалі, М. І. Костомаров визначав поняття «народність» як самостійну та змістовну категорію історичної науки, вважаючи народність феноменом, що не формується та не задається «ніяким правом» і не породжується ніяким рухом крім природного об'єктивного розвитку, у тому числі не може бути викликана до життя державними рішеннями та політичним процесом.

Ця теза підтверджує й аргументує антицаристську та антикріпацьку спрямованість, що чітко простежується в монографіях і публіцистичних

творах М. І. Костомарова, який є послідовним прихильником визвольного руху народних мас: «...І хотіла Україна...жити по-братерськи з Польщею, але Польща жодним побитом не хотіла покинути своє панство. Тоді Україна пристала до Московщини... так щоб жити укупі, зарівно, як колись буде віки між слов'янськими людьми. Але скоро побачила Україна, що попалась в неволю, вона по своїй простоті і не знала, що то є цар, а цар московський значе усе рівно що ідол і мучитель. І одбилась Україна од Московщини, і не знала бідна, куди їй схилити голову». Ідеологічним обґрунтуванням критики абсолютизму та централізму стала концепція федеративного устрою спільної союзної держави вільних самостійних народів і самобутніх націй, з якої випливає необхідність боротьби за майже республіканську перебудову суспільства у формі федерації земель, де «Україна...буде непідлеглою Річчю Посполитою в союзі слов'янським», «бо вона любила і Польщу, і Московщину, як братів своїх і не хотіла з ними розбрататися, хотіла вона, щоб всі три жили вкупі в союзі». Костомаров вважає, що більш вільного та натхненного свободою народу ніж український годі й шукати, тому його культурно-історичне надбання постає порятунком на шляху розвитку братерських народів: «По многих летах стало в Слов'янщині три непідлеглих царства: Польща, Литва та Московщина...Але поробили панство і одурів народ польський...І попав народ московський, і попав у ідолопоклонство, бо царя свого назвав земним богом і усе, що цар робив, теє уважав за добре...А в Литві були литв'яки, та ще була й Україна, і Україна, поєднавшись з Польщею...вони не сотворили ні царя, ні пана, а сотворили братство-козацтво...».

5.6. Михайло Драгоманов

Драгоманов Михайло Петрович (1841–1895) є одним з засновників української політичної науки, філософом, істориком, талановитим публіцистом і літератором.

Освіту отримав у Полтавській гімназії та Київському університеті, де з 1864 р. викладав історію на посаді доцента. З 1870 по 1873 рр. проходив стажування у Львові, Празі, Гейдельбурзі, Цюріху, Відні та Флоренції. За кордоном вивчав концепції державних і недержавних націй та вирішував соціальні й національні проблеми, програми політичних партій, що об'єднують у дослідженнях розвитку продуктивні сили і виробничі відносини, цінності особистості та міри її свободи – на підставі досліджень і з позицій позитивізму було обґрунтовано ідею прогресу, обумовленого економічними відносинами. За пропаганду соціалізму Драгоманова було звільнено з Київського університету. Протягом 15 років у Женеві працює над науково-публіцистичним розповсюдженням у Західній Європі знань про Україну, критикою царизму з його репресивною політикою щодо інших народів, популяризацією ідей так званого «громадського соціалізму». З найбільшою цікавістю ставиться до проблем виведення української нації на

європейський рівень культури та засобу життя. З 1889 р. і до кінця життя Драгоманов обіймає посаду професора Вищої школи (пізніше університету) в Софії, де було продовжено розроблення теорії позитивізму, ідей спільної боротьби росіян та українців за свободу і децентралізацію державної влади. Є автором близько двох тисяч видатних робіт, серед яких «Чудацькі думки про українську національну справу», «Рай і поступ», «Старі хартії вольностей», «Австро-руські спомини», «Восточная политика Германии и обрусение», «Внутреннее рабство и война за освобождение», «До чего довоевались?» та ін.

Драгоманов виступив з позицій критики народницького напрямку в українській політичній та історичній науці, що домінувала в другій половині XIX – початку XX ст., і висунув протилежне твердження, приділяючи основну увагу створенню концепції державності. При цьому визнавав важливість становлення української національної спільності. Але національне питання розглядав із загальнолюдських позицій, проголошуючи у такий засіб космополітизм. Для України Європу бачив джерелом прогресу та взагалі відстоював ідею європеїзму. Він вважав, що невдовзі Європу буде перетворено на федерацію за зразком Швейцарії, і це буде запобіганням розв'язуванню воїн.

Головною перешкодою Російської імперії на шляху до конституційного ладу вважав централізацію, що не дає можливості для втілення свободи. Але Росія згодом приєднається до Європейської федерації, яка з часом пошириться і на Азію та Африку, що розповсюдить еволюцію політичної системи у вигляді принципів федератизму.

У творчості М. Драгоманова поєднано ідеї утопічного соціалізму і лібералізму. При розробленні ідеологічної концепції кращого майбутнього людства переважали ідеї необхідності федеративної республіки самоврядних громад, що вважалися соціалістичними. Ліберальний демократизм виявлявся в критиці абсолютизму і феодално-кріпосницької системи з вимогою конституційної юрисдикції й верховенства права. Лібералізм переважав і в політичних поглядах. Історичні події Драгоманов оцінював з позицій принципів еволюції й прогресу. Традиційну народницьку оцінку історичних подій через призму ідей народовладдя й інтересів трудового народу Драгоманов уважав обмеженою, суб'єктивною й навіть антинауковою. Але найбільші розбіжності з народниками виявилися в оцінюванні прогресивності й історичної перспективності народних рухів. Драгоманов визнавав необхідними і справедливими тільки ті рухи, які сприяли політичному, економічному й духовному розвитку суспільства. Уважав народні рухи, які затримували просвітництво і розвиток економіки або шкодили їм, споконвічно шкідливими й неприпустимими. Готовий був теоретично виправдати факти пригноблення та насильства, які сприяли прогресу суспільства й розквіту культури. Однак в останніх працях Драгоманов заперечує ідеї прогресу і діалектику, дійшовши висновку, що теорія історичного кругообігу правильна, оскільки

свобода як найдавніше явище з'явилася раніше за насильство й тиранію. Історія є постійним процесом боротьби за свободу, яку люди втрачали й іноді повертали.

Держава є «вільною спілкою» локальних самоврядованих громад, які доповнює центральна влада. Базовою ідеєю в концепції держави є рівність прав громадян, гарантована конституцією. При цьому не стільки важливою є форма державної влади, скільки її роль в системі місцевого самоврядування, що має бути домінуючим. Драгоманов формує державну єдність не від центру, а від самоврядованих одиниць. Перебудова суспільства на федеративних основах передбачає об'єднання вільних народів у вільні громади, а «громад» – у федерацію громад у межах України, що увійде у федерацію народів Росії, яка згодом увійде у федерацію слов'янських народів, далі – у федерацію Європи і далі – світу. Федеративні принципи автономії є основою «громадського соціалізму» теорії Драгоманова. Тільки за умов федерації може бути здійснена політична свобода та гарантовані конституційні права громадян і народів.

Національне питання, на думку Драгоманова, може бути вирішено не сепаративним шляхом, тобто не шляхом відділення, а навпаки – шляхом об'єднання та спільної визвольної боротьби російських народів усіх національностей. Уважав за благо українську державність, якщо вона приведе до приєднання України до єдиної федерації на підставі права на національну автономію на базі цінностей світового конституціоналізму.

Контрольні запитання

1. Що таке українська національна ідея з точки зору членів Кирило-Мефодіївського товариства?
2. Якими були особливості суспільно-політичного руху на початку XIX століття?
3. Визначіть місце Т. Шевченка в історії української політичної науки.
4. Назвіть основні твори П. Куліша.
5. Які три основні періоди можна виділити у процесі еволюції історико-політичних поглядів П. Куліша?
6. Які ідеї відстоював український письменник І. Франко ?
7. Якими були суспільно-політичні та правові погляди І. Франка?
8. У чому суть соціалістичних поглядів І. Франка?
9. Назвіть основні твори М. Драгоманова.
10. У чому виявляється космополітизм М. Драгоманова?
11. Визначіть місце Г. Андрузького в історії української політичної думки.

Література

1. Марченко, Н. Консервативний дискурс творчості П. Куліша / Н. Марченко // Вісник КНЛУ. Сер. : Історія, економіка, філософія. – 2014. – Вип. 19. – С. 44 – 50.

2. Скакун, О. До питання про політичні та державно-правові погляди Т. Г. Шевченка / О. Скакун, Н. Крестовська // Юридична Україна. – 2010. – № 1. – С. 4 – 9.

3. Гундорова, Т. Франко не Каменяр. Франко і Каменяр / Т. Гундорова. – Київ : Критика, 2006. – 352 с.

4. Михальченко, М. Українська національна ідея як стрижень духовного і політичного життя української політичної нації / М. Михальченко // Духовне життя українського суспільства: теоретико-методологічні та онтологічні проблеми розвитку : кол. моногр. у трьох книгах / за заг. ред. М. Михальченка, В. Скотного. – Київ : Дрогобич, 2009. – Кн. 1. – С. 12 – 45.

5. Політична філософія : підруч. / Є. М. Суліма, М. А. Шепелєв, В. В. Кривошеїн, В. Ю. Полянська. – Київ : Знання, 2006. – 799 с.

6. Юрій, М. Ф. Політологія : навч. посіб. / М. Ф. Юрій. – Київ : Дакор, 2006. – 416 с.

7. Огородник, І. В. Історія філософської думки в Україні : навч. посіб. / І. В. Огородник, В. В. Огородник. – Київ : Вища шк.; Т-во "Знання", КОО, 1999. – 543 с.

6. НАРОДНИЦЬКИЙ НАПРЯМОК

6.1. Михайло Грушевський.

6.2. Володимир Винниченко.

Народництво – це ідейно-просвітницький рух українства за звільнення від соціального і національного пригноблення. Цей напрямок в історії української політичної думки виник у першій половині XIX ст. у літературному середовищі, швидко еволюціонував від романтичних, нерідко екзальтовано-культових трактувань народу як таємної містичної сили до ретельного аналізу стану і причин втрати статусу суб'єкта історичного розвитку цим народом і усвідомленню необхідності боротьби за його звільнення [16].

На початку XX століття в українській політичній думці сформувався новий напрям – новонародництво, яке стало продовженням народницького напрямку XIX століття і теоретично віддзеркалило особливості політичного розвитку свого часу.

Стрижневими у світоглядній платформі учених-народників були принципи: народоправства (демократизм); ідея безкласовості української нації; розуміння народу як територіальної (а не етнічної) одиниці; пріоритет прав народу над правами держави.

Розглядаючи основні напрями розвитку української політичної науки першої половини XX століття, необхідно зазначити, що під час Першої світової війни і революції 1917–1920 рр. відродилися надії і прагнення

створити власну національну державу. Національно-визвольний рух із стадії культурного українофільства перейшов на стадію організації масової політичної боротьби, тому в центрі політичної науки того періоду були проблеми державності. Своєрідним кредо ряду політичних мислителів в Україні стала підтримка і відродження національної самосвідомості, розвиток національного руху за встановлення державності в Україні.

Погляди прогресивної інтелігенції, політичних діячів різнилися в підходах до вирішення соціально-економічних і політичних проблем, відбивали різноманітні політичні процеси, що відбувалися тоді в Україні – від ліберально-демократичних, націоналістичних до соціалістичних.

Найвідомішими представниками соціалістичного напрямку політичної думки України першої половини ХХ ст. були Михайло Грушевський і Володимир Винниченко.

6.1. Михайло Грушевський

Михайло Сергійович Грушевський (1866 – 1934) – історик, громадський і політичний діяч. Походить із давньої, відомої ще з XVIII століття, але бідної родини Грушів (пізніше Грушевських), що мешкала в Чигиринському повіті на Київщині. Його батько здобув вищу духовну освіту, але не прийняв сан священника, тому працював учителем греко-католицької гімназії в Холмі, де 17 вересня 1866 р. і народився син Михайло.

М. Грушевський навчався на історико-філологічному факультеті Київського університету (1886 – 1890 рр.), після закінчення якого був рекомендований для роботи на кафедру загальної історії Львівського університету, де читав курс історії України.

З 1908 р. діяльність М. Грушевського продовжується в Києві. Перша світова війна застає його в Карпатах. У середині листопада 1914 р. дістався Києва, але був заарештований, відбував заслання в Симбірську, Казані, а потім у Москві. Свободу принесла Лютнева революція в Петрограді. У березні в Києві утворюється Українська Центральна Рада, головою якої заочно обрано Михайла Грушевського. Викликаний телеграмою, 12 березня він повертається з Москви до Києва. Водночас із виконанням обов'язків голови Центральної Ради, вплив М. Грушевського на яку був цілковитим, він пише низку статей і брошур про поточні політичні питання, зокрема: «Хто такі українці і чого вони хочуть?», «Звідки пішло українство?», «Якої ми хочемо автономії і федерації?», «Українська Центральна Рада та її універсали».

Центральна Рада діяла протягом 14 місяців. Першим Універсалом було проголошено автономію України у складі Російської федеративної республіки. Третім Універсалом Центральна Рада проголосила Українську Народну Республіку, а 22 січня 1919 р. Четвертим Універсалом – повну політичну незалежність України від Росії. 29 квітня 1918 року Центральна

Рада обрала Михайла Грушевського Президентом Української Народної Республіки.

Після падіння Центральної Ради Грушевський перебував деякий час у Кам'янці-Подільському, де редагував газету «Голос Поділля», пізніше жив у Празі, Берліні, Відні, Женеві. Багато друкувався, видав книги із всесвітньої історії.

У березні 1924 року Грушевський із сім'єю приїжджає до Києва. Через шість років його обирають дійсним членом Академії наук СРСР. Зі зміною політичних орієнтирів у державі радянська влада посилює тиск на вченого. У 1931 р. він був арештований за звинуваченням у керівництві контрреволюційною організацією «Український національний центр». Після звільнення його було переведено до Москви. З кінця 30-х років роботи вченого було віддано у спеціальні сховища і вони фактично були під забороною. Помер М. Грушевський після нетривалої, але тяжкої хвороби 25 листопада 1934 р. в Кисловодську, де він перебував у санаторії. Похований на Байковому цвинтарі в Києві.

Його найважливіші праці: «Історія України-Руси» в 10 томах, 13 книгах, нарис «Історія українського народу». Загалом ученому належить майже 1800 публікацій.

Як історик М. Грушевський прагнув з'ясувати питання історичної ролі держави. Велике значення мало, чи держава відповідала чи не відповідала потребам народу. Саме у цій сфері М. Грушевський шукав ілюстрації своїм поглядам. Першим чинником стала Руська держава з центром у Києві, а згодом у Галичі XII – XIV ст. Важливо було довести, що Київська держава виникла на своєму рідному ґрунті і не була створена варягами. Цій меті учений присвятив розділ аналізу норманської теорії походження Київської держави.

В «Історії України-Руси» М. Грушевський виклав своє бачення політичної історії України, яку виводив із Київської Русі через Галицько-Волинське князівство, далі – через Литовсько-Руську добу до періоду козацько-гетьманських часів і Переяславського договору з Росією. Саме українські племена, на думку вченого, започаткували Київську державу. Історія ж великоруська, за М. Грушевським, починається зі свого кореня – Володимиро-Московського князівства.

Багато своїх праць Грушевський присвятив громадсько-політичній тематиці, охопивши майже всі сторони української політики, суспільного життя й культурного розвитку. Ці наукові надбання були не тільки результатом його п'ятдесятирічної наполегливої праці в галузі української науки, а й результатом діяльності політика-практика, який справив величезний вплив на суспільно-політичне життя України.

За своєю ідейно-політичною орієнтацією М. Грушевський був соціалістом, але марксистські погляди поділяв далеко не в усьому. Зокрема, у питанні про сутність держави, причини та шляхи її виникнення він істотно

уточнював марксистську тезу про те, що держава виникла внаслідок класового розшарування первісного суспільства.

У своїх численних працях, зокрема багатотомній «Історії України-Руси», детально дослідив історію українського народу. При цьому він відмовився від розгляду її як історії класової боротьби і подав як історію української державницької ідеї.

Творчість М. Грушевського багатогранна, у ряді праць, насамперед «Початки громадянства», він виклав своє розуміння історії розвитку людського суспільства. На його думку, в історії розвитку людського суспільства було три етапи: початок організації, племінно-родова організація і її розклад та перехід від племінно-родового укладу до класово-державного.

Аналізуючи творчість М. Грушевського, Б. Кухта виділяє декілька, на його думку, важливих тез [12].

Грушевський вважав основною рушійною силою прогресу суспільства, яке привело до відомої форми еволюції, не стільки економічну, як психологічну сторону, оскільки все людське життя «було вічною зміною, вічним чергуванням потягів до колективізму й індивідуальної самозадоволеності (автократії)» [9].

Прогрес починається тоді, коли в людстві починає протистояти два протилежних інстинкти: колективістський (солідарний), або альтруїстичний, та індивідуалістичний. Головну роль (Грушевський зовсім не відкидає ролі матеріального виробництва) відіграє «той загальний психологічний тон, який переходить через усі форми життя – в одних виявляє себе в організаційних формах, в інших – більше в настроях, але всі їх підводять під той потяг до солідарності...» [9, с.107].

М. Грушевський виклав своє розуміння політичної влади. Розглядаючи розклад племінно-родового ладу, що економічно виявився у приватизації і роздержавленні власності громад, він зазначив, що цей процес досягнув завершеності з виникненням влади. У зв'язку з цим автор проаналізував джерела влади. Першим джерелом він назвав релігійний культ тодішніх племен, з якого виросла ідея «божеського» походження старшин і лідерів (ватажків). Другим джерелом він назвав матеріальний «добробут», який «об'єднував владу ватажків і владних верств набагато сильніше, ніж інші чинники». Третім джерелом Грушевський уважав постійну військову дружину, яка поставила моральний авторитет влади на міцний фундамент примусу і сили. У результаті поєднання всіх зазначених джерел утворюються різні типи і форми влади і держави - демократичні, аристократичні та конституційні монархії [9, с.128].

М. Грушевський виклав своє розуміння державної організації – «державного укладу цивілізованих народів». Він указував при цьому на два головних підходи: перший, коли влада, яку здійснює держава, є прямим результатом передачі (трансмисії) волі та інтересів соціальних верств або груп; другий – коли влада використовує послух об'єктів влади,

які при цьому керуються раціональними і моральними мотивами. В обох випадках відносини між суб'єктами і об'єктами, відношення до держави й інших суспільних інститутів транслює право, яке розглядається як головний атрибут усякого державного устрою.

Як і деякі західноєвропейські соціологи, Грушевський вважав, що право гарантується всією сумою соціально-психологічних відносин, які існують між громадянами, а примус є лише одним із видів гарантії. Під впливом німецької школи він стверджував, що держава – «це суверенний союз народу, який шляхом планової діяльності, зверхніми засобами задовольняє індивідуальні й загальнолюдські солідарні інтереси у напрямі поступового розвою громадянства» [9, с. 257]. Характеризуючи владні відносини в рамках класової держави, а також еволюцію самої держави, він вказує на загострення конкурентної боротьби, суперечності по вертикалі суспільства, називаючи процес «демократизацією влади».

Ті верстви, що прокладають свій шлях у жорсткій конкуренції, підіймаючись знизу піраміди суспільства й влади, на його думку, висувають при цьому три головні вимоги: гласність правових норм, що дозволяє контролювати і змінювати політичний статус; опрацювання нового «виробничого права», що означає розширення соціально-політичної бази; постулат – «права мають відповідати обов'язкам, а обов'язки правам» [9, с. 299].

Грушевський також виклав своє розуміння механізму боротьби за владу та її утримання панівною верхівкою (елітою). У цьому процесі він зазначив такі моменти: а) для збереження влади еліта демагогічно оперує деклараціями «рівності і суверенітету народу»; б) використовує навіть «чари мистецтва і поезії», «поетів і митців», з яких робить апологетів «свого панування»; в) еліта використовує також «національні почуття», котрими владущі верстви звичайно стараються заповнити ту моральну порожнину, що з'явилася на місці зруйнованої їх роботою племінної солідарності, свідомості, морального обов'язку, що були колись живою душею родово-племінного життя [9, с. 300]. Таке розуміння підстав суспільного розвитку дало йому змогу сформулювати схему української історії, розвитку українського суспільства.

Як історик та історіограф М. Грушевський формувався під впливом наукових праць М. Максимовича, М. Костомарова, М. Драгоманова, які ідентифікували себе з народницькою школою. Власне сам він був представником народницького напрямку в історіографії, бо в центр історичного процесу ставив український народ як етнологічно-історичну цілість, в якій соціальні інтереси домінували над державними.

У науковій творчості М. Грушевського центральною є ідея української державності, яка пов'язана з науковою роботою над історією українського козацтва та добою Б. Хмельницького, а також із державотворчою діяльністю самого автора під час української революції 1917 – 1921 рр., яка привела вченого до ідеї самостійної та незалежної УНР. Ідея єдності

українських земель є провідною в історичній і публіцистичній творчості М. Грушевського. Наукова схема безперервності українського історичного процесу була засвоєна "державницькою школою", до якої перейшло багато його учнів, і знайшла визнання в російській та польській історіографії.

В історії українського народу М. Грушевський виокремлював такі періоди: період, що передував утворенню Київської держави; епоха державного життя (Київська Русь); литовсько-польська епоха; козацька епоха; занепад козацтва та українського життя; українське відродження. Крізь усі ці періоди вчений відтворює сформовану ним українську ідею, пов'язану з ідеєю свободи українського народу, насамперед національної свободи.

Спираючись на свій підхід, Грушевський склав власну схему історичного процесу у Східній Європі. Він відмовився від орієнтації на викладення історії класової боротьби, а натомість запропонував своє бачення української державницької історії. Його схема виглядає так: період, що передував утворенню Київської держави, епоха державницького життя, литовсько-польська епоха, козацька епоха, занепад козацтва і українського життя, українське відродження. Це дозволило М. Грушевському сказати, що загальноруської історії не може бути, як нема загальноруської народності. Може бути історія всіх руських народностей, або історія східного слов'янства.

Грушевський також заперечував претензії Московської Русі на частину стародавньоруської спадщини. Вихід із ситуації він бачив у тому, щоб усунути еkleктичний характер руської історії. Вважаючи розвиток людського суспільства як результат насамперед психологічного, духовного чинника, М. Грушевський сформулював українську ідею, яка в нього була тісно поєднана з ідеєю національної свободи.

Учений виходить з того, що існують дві «руських» народності – українсько-руська і великоруська. Київська держава, право, культура були творінням українсько-руської народності, а володимиро-московська держава – великоруської. Теза про те, що Київська Русь була першою формою української державності, слугувала обґрунтуванню боротьби українського народу за власну державність як таку, що здавна її мав.

Витоки своїх політичних поглядів сам М. Грушевський визначив у праці «Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання», яку він підготував за кордоном. У цій праці розкривається сутність народницького світогляду вченого – ідея пріоритету інтересів народу, суспільства над інтересами держави. Цю ідею він обстоював протягом усієї своєї наукової та громадської діяльності.

Виходячи із пріоритету ідеї народності, Грушевський звертається до дослідження історії українського народу як окремої етнокультурної одиниці, присвятивши цьому десятки років наполегливої праці. Саме історичні дослідження привели вченого до обґрунтування історико-

юридичних прав українського народу на самостійність і власну державність, до розуміння української соціалістичної республіки як форми народної держави.

Ідея пріоритету інтересів народу як критерію суспільного прогресу є провідною в усій науковій і громадській діяльності Грушевського. Виняткове значення в історії українського народу мали віковічні прагнення до землі і волі, бажання розпоряджатися продуктами своєї праці, що завжди були основою активності українських мас, причиною повстань проти чужого панування, причиною переселень та еміграції, трансформації різних місцевих груп у процесі шукання «вільної землі» у більш однорідну етнічну масу. Процес історичного розвитку, з одного боку, спільність території, політичні й культурні впливи – з іншого, на думку вченого, постійно трансформували українську народність, зводячи її до більш одноманітних форм існування.

Саме така подвійна мета – земля і воля – готувала, на думку Грушевського, підґрунтя для створення української нації, наповнювала життя українського народу цим одвічним прагненням, формувала право, мораль, весь світогляд; створювала свого роду релігію праці.

М. Грушевський розглядав українську націю як виключно хліборобську, що внаслідок чужоземного панування втратила вищі класи; підкреслював як позитивні риси українського народу (вроджену логічність думки, високі культурні й соціальні інстинкти, високу красу побуту), так і негативні (відсутність національної свідомості, слабкість національного інстинкту, низький рівень освіти, культурного та політичного виховання).

Як і народники, М. Грушевський під “народом” розумів “село, українське селянство”. Таке бачення “народу” залишилося на все життя, навіть тоді, коли він очолював Українську Центральну Раду. І тоді його позиція як президента була “селоцентрична”. У своїй програмній праці “Підстави Великої України” М. Грушевський писав: “Головною підставою цієї Великої України ще довго, коли не завжди, буде селянство, і на нім доводиться її будувати». Провідну роль селянства у суспільно-політичному та національному житті М. Грушевський бачив і у 20-х роках ХХ ст., коли в Україні відбувалися нові суспільно-економічні процеси. “Українська культурна робота, – зазначав він у 1926 р., – для українського села ще не закінчена. Завдання сформування української робітничої верстви, що має завершити будову української національності, веде до села».

М. Грушевський дав визначення поняття “народ”, яке розкривало його антропологічну та психофізичну характеристику. Учений підкреслював: “Так само відрізняється українська людність від своїх найближчих сусідів прикметами антропологічними – в будові тіла, і психофізичними – в складі індивідуальної вдачі, у відносинах родинних і суспільних, у побуті й культурі матеріальній і духовній. Ці психофізичні і культурні прикмети, що мають за собою більше або менше поважну історичну давність – довгий

процес розвою, зовсім виразно зв'язують в національну цілість поодинокі групи української людності супроти інших таких цілостей і роблять з неї живу національну індивідуальність “нарід”, з довгою історією його розвою”.

Учений дійшов висновку, що селянство є основою української нації і самим історичним процесом його навчено дивитися на себе як на єдиного справжнього представника нації, охоронця її традицій та ідеології, що воно є сильним, активним і національно відмінним від селянства Московщини, що Україна взагалі є країна землеробська, мужицька, з мужицькою культурою. М. Грушевський наголошував на своєрідності українського селянства, яке відзначається твердим моральним світоглядом, естетичними ознаками, оригінальною культурою, з якою справедливо відчуває себе не нижчим класом якоїсь нації, але народом-нацією, її єдиним представником.

Вивчаючи цю проблему автор робив особливий наголос на тому, що український народ протягом кількох століть перебував під чужоземною владою, не маючи власної національної держави. Саме тому у фундаментальній праці «Історія України-Руси» він зазначав, що несприятливі історичні умови призвели до руйнування політичного життя, економічного, культурного та національного занепаду українського народу, затьмарили світлі моменти його життя, прояви його активності, творчої енергії й кинули на роздоріжжя політичного життя як етнічну масу без національного обличчя, без традицій і навіть без імені.

У наукових працях М. Грушевського “народ” і “державна” нерозривно поєднані з “героєм в історії”. Щоправда, М. Грушевський виставляв на перший план народ, а не особу. За його словами, свою книгу про Богдана Хмельницького він хотів би присвятити не йому - вождеві, а творчим стражданням українських мас, усім, хто болів тілом. і духом, напружував сили фізичні й інтелектуальні, лив свою кров і бився в тенетах ситуації, перетворюючи це велике потрясіння, викликане “героєм Богданом” і його компанією, в динаміку життя цілої України [2, с. 366].

“Герої в історії” з'являються і виростають не самі із себе, у відриві від конкретно-історичних умов, без врахування, стану, вимог і потреб самого народу, у якого слід шукати підтримки. Як зазначає О. Прицак, концепція “героїв в історії” М. Грушевського виходить із твердження: “Люди, а в тім і історичні постаті є продуктом епохи і середовища”.

У такому руслі учений в основному й розглядав історичні постаті. Але М. Грушевський був далекий від того, щоб трактувати історичних діячів як просте, механічне, автоматичне породження епохи і середовища, бо “герой в історії” діє, отже, виявляються його розум, воля, сила, а це вже суб'єкт, а не просто і тільки об'єкт історії. На цій основі і стає можливим оцінювати роль, значення “героя в історії” у світлі вимог і потреб народу.

Не тільки ідея народності, але також ідея слов'янської федерації були тими підвалинами, на яких базувалася вся наукова і громадська діяльність М. Грушевського. Не випадково, навіть у моменти жорстокої кризи

федералістських ідей в Україні в 1918 р., він називав федералістську традицію «провідною ідеєю нашого національного політичного життя» [18]. Характеризуючи програму української партії соціалістів-революціонерів, у розробленні якої він брав активну участь, Грушевський писав: «Українська партія соціалістів-революціонерів завжди вважала своїм обов'язком дотримуватись старих федералістських принципів, висунутих кирило-мефодіївцями (і ще раніше «Обществом Соединенных Славян»), не кажучи вже про старші прецеденти».

У питанні про форму української державності погляди Грушевського зазнали певної еволюції – від ідеї федеративних форм організації державного життя української нації до ідеї національної незалежності України. Спочатку він, виступав за національно-культурну автономію України у складі Росії, пов'язував здобуття українським народом свободи з перетворенням Росії на демократичну правову державу.

Розмірковуючи про федеративний державний устрій, М. Грушевський припускав два варіанти його утворення: процес, який відбувається знизу (декілька держав утворюють одну і передають їй частину своїх суверенних прав), і процес, який здійснюється зверху (унітарна держава ділиться суверенітетом зі своїми провінціями і в такий спосіб стає федерацією). Важливим моментом у концепції федерації було те, що її суб'єкти не лише зберігали свою державність, а й мали можливість виходити з її складу.

У федерації, яку пропонував М. Грушевський, центральні органи повинні були: формувати загальні основи державного й суспільного ладу; розпоряджатися ресурсами, необхідними для утримання органів центрального і загальнодержавного управління; вирішувати питання війни і миру; займатися міжнародними відносинами, збройними силами; встановлювати митні правила; наглядати за поштою, телеграфом і залізницями. Передбачалися єдина грошова система і система мір і ваги. Федерація наділялася повноваженнями узгоджувати цивільне і кримінальне законодавство, законодавство з питань охорони прав національних меншин тощо. Решта питань устрою та нормування мали вирішуватися на місцевому рівні. Пропонувалося, що в Україні як суб'єкті федерації законодавча влада повинна бути сконцентрована в сеймі, а виконавча – в Раді міністрів.

Автор політико-правової концепції пропонував установити демократичну виборчу систему, яка передбачала б участь у виборах усіх соціальних груп.

На місцевому рівні планувалося мати три різновиди органів самоуправління: самоуправління громад; виборні управи волостей та управи повітів; обласні сейми й центральний парламент, який утворюється ними.

Важливим кроком на шляху до такої федерації М. Грушевський вважав ухвалення закону про мови, який регламентував би

статус національних мов і гарантував їх вільний розвиток.

Під час революції 1905 – 1907 рр. М. Грушевський вважав, що вирішення українського питання і національних проблем народів Росії можливе шляхом реалізації принципу національно-територіальної і обласної автономії і забезпечення національних прав усіх народів. Автономна Україна у складі федеративної Російської республіки – такою вбачав Грушевський українську державність. Основними рисами федеративної республіки мали бути широке місцеве самоврядування і представницька демократія. Українська національна територія має бути об'єднана в єдину область із власним сеймом, що обирається прямим, рівним, таємним голосуванням. Необхідно чітко розмежувати повноваження центру та областей: органи місцевого самоврядування мають розпоряджатися місцевими фінансами, земельним фондом, вирішувати питання освіти й культури; центральна влада має формувати норми загальних основ державного і суспільного ладу.

Автономію України автор концепції розглядав як "самозаконність" – право встановлювати свої закони і керуватися ними в житті. Україна у складі федерації повинна бути демократичною республікою, в якій гарантувалися б політичні свободи: свобода слова, зборів, громадських організацій, совісті, рівне виборче право за принципом таємного голосування. Реалізуючи свою автономію, Україна мала бути вільною у вирішенні політичних, економічних, культурних питань, самостійно розпоряджатися своїми багатствами й ресурсами. Автономній Україні належало мати свою адміністрацію та судову систему, свою армію, де було б створено такі умови, за яких проходження служби відбувалося б у безпосередній близькості від місця проживання військовослужбовців.

На відміну від попередників, М. Грушевському випало на долю реалізовувати на практиці свою державно-правову концепцію. Цей процес розпочався 17 березня 1917 р. зі створення Центральної Ради і знайшов утілення в її Універсалах.

У першому акті законодавчого характеру – I Універсалі проголошувалася необхідність вироблення власних законів і самостійного впорядкування на своїх землях. З цією метою було створено Генеральний секретаріат, який очолив В. Винниченко. У II Універсалі зазначалося, що Україна визнає всеросійські Установчі збори, які мають схвалити автономію України. III Універсал було оголошено після Жовтневого повстання 20 листопада 1917 р. У ньому було закладено фактичний відрив від Росії. У III Універсалі Україна проголошувалася Українською Республікою, за якою визначалося право самостійно ухвалювати закони і здійснювати владні функції через Центральну Раду та уряд (Секретаріат України). У цьому першому акті конституційного характеру Української держави декларувалися політичні свободи: свобода слова, друку, совісті, зборів, недоторканність особи. Скасовувалася смертна кара. Земля

ставала власністю всього народу, приватна власність на неї анулювалася. Передбачалися й інші соціальні та економічні перетворення. Окрім цього, Центральна Рада видала закони про Генеральний суд (2 грудня 1917 р.), про впорядкування прокурорського нагляду в Україні (23 грудня 1917 р.), про утворення українського війська (16 січня 1918 р.) та ін.

Новий характер українсько-російських взаємин після Жовтневої революції 1917 р. в Росії вніс значні корективи в політичну програму М. Грушевського. Він піддає різкій критиці політику радянської Росії в Україні, оскільки вважає, що вона фактично продовжує стару царську політику. Учений писав з цього приводу, що більшовицькі керівники, які своїм завданням поставили федеральне об'єднання великоруської та української демократії, під своїм федералізмом приховують найгірший терористичний централізм.

На початку 1918 р. IV Універсалом Центральної Ради Україна проголошувалася самостійною, незалежною республікою. Проте й тоді Грушевський залишався на позиціях федералізму, щоправда, у ширшому його розумінні. Підкреслюючи, що він «був і залишається далі федералістом, оскільки не вважає, як перед тим, так і тепер, самотнього державного відокремлення за політичний ідеал», учений далі писав: «Тільки маючи на меті, як кінцеву мету, федерацію світову, я буду виходити, як з першого конкретного кроку до неї, з федерації країв, зв'язаних географічно, економічно й культурно, а не з якоїсь федерації поневолі, на тій підставі, що ми колись разом були піймані при різних okazіях і замкнені до одної в'язничної клітки». І тільки «з тим, з ким буде їй по дорозі, Україна й установить федеративний зв'язок».

Надзвичайно важливим епізодом політичної діяльності М. Грушевського як українського федераліста був організований Центральною Радою в Києві у вересні 1917 р. з'їзд національностей Росії. Виступаючи перед учасниками з'їзду, Грушевський заявив, що «...ми розглядаємо федерацію не як шлях до самостійності, але як шлях до нових перспектив, які вже давно відкрилися провідним розумам людства, як шлях до федерації Європи і в майбутньому — до федерації всього світу».

Характеризуючи модель майбутнього суспільно-політичного устрою, вчений виходив із конституційних постулатів М. Драгоманова й Кирило-Мефодіївців, але значно збагатив їх із урахуванням нових досягнень вітчизняної, російської та світової культури. Головними конституційними ідеями вченого є: децентралізація держави, широка національна або територіальна автономія. (Як стверджував Грушевський, ідею поліційно-бюрократичного устрою треба відкинути й будувати правління на широких основах самоврядування, залишаючи міністерській адміністрації тільки функції загального контролю, координування й заповнювання тих прогалів, які можуть виявитися в діяльності органів самоврядування), парламентське правління; поділ влади не лише по горизонталі, а й по

вертикалі; чітке визначення державного характеру національних окраїн, їхніх територій, прав і свобод людини та громадянина. Грушевський вважав, що в конфліктах народу із владою провина лежить на владі, бо інтереси трудового народу – це найвищий закон усякої громадської організації, й коли в державі трудовому народові недобре, це його право контролювати й змінювати владу залежно від своїх інтересів та потреб.

М. Грушевський вважав себе переконаним федералістом, рішуче відкидав будь-які звинувачення в сепаратизмі й націоналізмі, але наголошував, що майбутня Українська держава має будуватися на основі домінантного українського національного елемента. Особливу увагу вчений приділяв територіальному поділу України. На його думку, наявний поділ на повіти й губернії непридатний для реалізації засад демократичного самоврядування. Оптимальним варіантом має бути утворення округів із населенням приблизно до 1 млн чоловік, спроможних організувати діяльність й забезпечити контроль за виконанням санітарних, комунікаційних, сільськогосподарських, земельних, промислових і культурних сфер суспільного буття.

М. Грушевський виробив власні погляди з національного питання, зокрема розробив в деталях федеративну концепцію. Тут він пройшов шлях – від підтримки ідеї федеративних форм організації державного життя (спочатку виступав за національно-культурну автономію в рамках «единой и неделимой», бо на його думку «народность для своего развития не нуждается непременно в политической самостоятельности») до реалізації ідеї національної незалежності та суверенітету, самостійності. Цю останню ідею він обгрунтував в збірнику статей «На порозі нової України». Таким чином, можна без перебільшення сказати, що Грушевський мав значний вплив на розвиток української політичної думки взагалі.

Політико-правове вчення М. Грушевського не було втілено в життя. Вочевидь, практичні дії автора розійшлися з його ідеями, зокрема в національному питанні. Проголосивши у своєму вченні неприпустимість будь-яких проявів українського шовінізму, він підійшов до вирішення проблем державотворення саме з позиції панування української нації. Це знайшло відображення в організації крайових органів управління за принципом української більшості, в утворенні народних міністерств у справах великоросів, євреїв і поляків, у законі про національно-персональні автономії від 9 січня 1918 р., який передбачав складання і публікацію списків відповідних національностей, а також інші, дивні з сучасного погляду, заходи щодо "підкування" про національні меншини. Такі заходи не були зрозумілими для широких верств населення України.

Підсумовуючи внесок М. Грушевського у розвиток історії й політичної практики української держави, можна зробити такий висновок. М. Грушевський пройшов нелегкий шлях від засновника національно-демократичної партії Галичини і Товариства українських поступовців у

Києві до творця української незалежної держави. Він був Головою Центральної Ради, а з часом визнав Радянську владу в Україні. Протягом усього періоду змінювалися його політичні погляди, але любов до своєї нації, свого народу не покидала, завжди була найвищим мірилом у всій його науковій та політичній діяльності.

6.2. Володимир Винниченко

Володимир Кирилович Винниченко (1880 – 1951) народився в Елисаветграді Херсонської губернії у бідняцькій селянській сім'ї. Після закінчення народної школи і гімназії в 1901 році поступає на юридичний факультет Київського університету. До цього часу він уже знайомий з роботами Маркса, розділяє соціал-демократичні переконання і займається політичною діяльністю. Ще на першому курсі за активну політичну діяльність його було виключено з університету без права продовжувати навчання в іншому вищому закладі.

В. Винниченко був одним із засновників Української соціалдемократичної робочої партії (спочатку називалася РУП, з 1905 р. – УСДРП), в якій очолював ліве її крило. З 1906 по 1914 роки вів підпільну і напівлегальну діяльність на території Російської імперії, після чергового арешту і загрози отримати пожиттєве ув'язнення емігрує за кордон. У Франції продовжує активно займатися політикою, підтримує зв'язок і намагається залишатися в гущі політичних подій на батьківщині. З початком Першої світової війни нелегально повертається до Росії.

Особливу політичну активність виявляє в революційні роки. Після Лютневої революції приїжджає в Україну, починає активну політичну роботу. У березні 1917-го стає членом Української Центральної Ради. В квітні 1917 року коли М. Грушевський став Головою ЦР, він очолює її виконавчий орган (по суті, перший український уряд) – Генеральний Секретаріат і стає автором практично усіх офіційних декларацій і законодавчих актів УНР. Особливе місце в них займають перші три Універсали ЦР і особливо знаковий – третій, оскільки в ньому зафіксовано реалізацію одвічного прагнення українців до створення власної держави.

У складні періоди розвитку політичної дійсності того часу неодноразово вів переговори від імені Центральної Ради, після прийняття IV Універсалу, коли Генеральний секретаріат був перетворений на Раду народних міністрів, став прем'єр-міністром формально суверенної держави, але незабаром через міжнародні протиріччя пішов у відставку.

У період Гетьманата П. Скоропадського Винниченко знаходиться в опозиції до існуючої влади і рішуче виступає за відновлення республіки. Для досягнення поставленої мети шукає будь-які можливості, від переговорів з гетьманом про створення "уряду народної довіри" до договору з більшовиками про встановлення радянської влади в Україні за умови проведення політики українізації.

Після відходу німців і вигнання гетьмана очолює Директорію, яка в цей час стає колективним органом виконавчої влади в Україні. У складі Директорії Винниченко веде постійну ідеологічну боротьбу з правими поглядами Петлюри, виступаючи за соціалістичні перетворення і мир з Совєтами.

Ідеологічні протиріччя провідних політичних діячів (перш за все С. Петлюри і В. Винниченка) зіграли важливу роль у падінні Директорії, в лютому 1919 р. ліві соціалісти разом з Винниченком були виведені зі складу Директорії та інших органів влади УНР. У цей період його політичні погляди трансформувалися у бік націонал-комунізму.

Після встановлення в Україні радянської влади, поразки ЦР і Директорії у 1919 році він знову емігрує і в Австрії організовує закордонну групу Української комуністичної партії і публікує лист-маніфест "До класово несвідомої української інтелігенції", в якому висловив своє політичне кредо – перехід на марксистську ідеологічну платформу.

Бажання повернутися на Батьківщину, взяти участь у політичних діях не покидає його і примушує постійно шукати можливості для їх реалізації. У результаті він отримує таку можливість і в 1920 році ненадовго повертається в Радянську Росію. Його авторитет і політичне ім'я дають можливість зустрітися з провідними політичними діячами того часу – Леніним, Л. Троцьким, Г. Зінов'євим, Л. Каменевим та ін.

Винниченку надійшла пропозиція приєднатися до РКП(б), яку він прийняв і обійняв посаду заступника голови Раднаркому Української Радянської Соціалістичної Республіки з повноваженнями наркома закордонних справ і перспективою кооптації в члени ЦК КП(б) України. Проте надії на можливість брати участь у прийнятті та проведенні політичних рішень на найвищому державному рівні не здійснилися. У результаті він відмовляється від роботи в уряді УРСР і емігрує у Відень, цього разу назавжди.

У цій еміграції він продовжує політичну діяльність, у 1920 – 1922 роках видає журнал комуністичної направленості, займається літературною діяльністю. Живучи у Франції в період нацистської окупації, Винниченко отримав пропозицію очолити український уряд за кордоном, але за моральними й ідейними принципами відмовився співпрацювати з нацистським режимом навіть заради інтересів України.

Після закінчення Другої світової війни висловлює ідеї про мирне співіснування, загальне роззброєння, мріє утілити в життя своє універсальне вчення "конкордизм" – філософію щастя. У кінці своєї творчої біографії активно займається літературою і мистецтвом, науковими і філософськими дослідженнями. Помер і похований у Франції.

Філософські й соціальні ідеї В. Винниченка подано у тритомній роботі "Відродження нації", романах "Записки кирпатого Мефістофеля", "Рівновага", "Ідоли", "Сонячна машина", "Заповіт борцям за звільнення", "Чесність з собою" та ін.

Творчість цього автора дуже багатопланова, у центрі його наукового інтересу були питання не тільки і навіть не стільки політичного характеру, скільки естетичної, моральної, загально цивілізаційної направленості.

Суспільно-політична діяльність Винниченка розвивалася у реаліях прогресивних, хоча й радикальних процесів та ідей початку ХХ століття. Світоглядні позиції автора виявилися співзвучними демократичному напрямку суспільно-політичних доктрин того часу. З молодих років суб'єктивні орієнтири і пориви Винниченка виявилися надзвичайно співзвучними генеральному, домінантному напрямку прогресивних громадських процесів. Ідеолог соціального і національного звільнення, він ефективно сприяв єднанню українства на платформі національно-демократичної революції. Він відчував політичний пульс нації, глибоко розумів потреби державного розвитку.

Винниченко виявився учасником політичних перетворень початку ХХ століття, які розпочали епоху Української революції, привели до створення перших національних політичних партій, підйому національно-визвольної боротьби, відродженню нації і національної державності, реалізації ідеї соборності.

Крах царського режиму створив умови для відродження української державності, саме ідея державного розвитку стала у подальшому центральною в теоретичних і практичних пошуках української політичної думки.

Центральною політичною проблемою, яку він формулював і намагався знайти її ефективне рішення, була національна. Його погляди на національне питання зазнавали певних змін і об'єктивно відбивали різні періоди історії України, політичні шукання самого автора. Можна сказати, що він пройшов шлях від прибічника культурно-національної автономії України у складі Російської федеративної республіки до визнання необхідності відродження самостійної української державності.

Як соціаліст розв'язання національного питання він підпорядковував вирішенню завдання соціального звільнення народів, іншими словами, звільнення їх від капіталістичної експлуатації. Тому був готовий відмовитися від національної незалежності на користь соціалізму. Поступово Винниченко відходить від ідей соціалізму і критикує як капіталізм, так і соціалізм, особливо у більшовистській формі виконання.

Він обгрунтовує необхідність входження України до складу Російської федерації з позицій історичних, економічних і культурних зв'язків України і Росії, потреб оборони. На його думку, основні чинники соціально-політичного життя України не потребують незалежності, самостійного політичного державного оформлення.

На думку автора, в існуючих умовах переважним для України варіантом є автономія у складі Російської федерації, основана на принципах взаємовигідних економічних стосунків у формі співдружності двох держав зі збереженням державної цілісності Росії і України.

Повна незалежність України, на його думку, неможлива передусім через міжнародне становище України. Відірвавшись від Росії, з'являється небезпека потрапити у залежність від іншої сильної західної держави. Тому Україна, на його думку, повинна домагатися не політичної і економічної незалежності, а будувати свої стосунки з Росією на взаємовигідних умовах.

Пізніше під впливом реальних політичних умов розвитку України він переглянув свою позицію відносно федеративного союзу України і Росії. Головною перешкодою в цьому процесі є почуття росіян як представників пануючої нації і почуття сервіризма – схильність до приниженості і прислугування в українців, ці якості формувалися віками і відразу зникнути не можуть. Отже, щоб змінити ситуацію і позбавитися від такої залежності, необхідно створити певні політичні умови, основною з яких є політична незалежність української нації. Кінець кінцем, метою Винниченка стала не сама державність, а відродження нації і пробудження в народі національної гідності. "... радянська влада могла бути сконструйована за таким принципом, щоб національний український характер зберігався повною мірою й щоб від того справа нашого національного відродження й нашої державності не постраждала" [1, ч. 3, с. 134 – 135].

Державність – це тільки проміжний засіб для досягнення такої глобальної мети, як формування національної самосвідомості. Модель національно-державного устрою, яку теоретично відстоював Винниченко і зусилля, які він робив для її впровадження в життя мали реалістичний і конструктивний характер. Його ідея народоправства, модель демократичної республіки, республіки трудового народу, тобто соціально орієнтованої держави, незрівнянні з історичним анархізмом авторитарно-монархічного гетьманства, з аморфно-деструктивною корпоративно-клановою атаманщиною С. Петлюри, які були альтернативними державницькими варіантами.

У вирішенні національного питання Винниченко стоїть на позиціях національної незалежності України, її демократичного розвитку. Автор засуджував будь - які форми насильницької централізації, панування одного народу над іншим. У зв'язку з цим він мав своє уявлення про інтернаціоналізм. Винниченко не сприймав «інтернаціоналізму спеціального російського видання, інтернаціоналізму вимагаючого зречення самої своєї національності і розчинення себе у безфарбній, абстрактній масі людскості» [1, ч. 2, с. 72 – 73]. Такий інтернаціоналізм він називав "абсурдним, лицемірним, шкідливим". У той же час автор є прибічником інтернаціоналізму як "поєднання усіх національних сил людскості, ... кооперації народів". Такий інтернаціоналізм вважає "вищим розвитком національного почуття, вищим ступенем розвитку людскості" [1, ч. 2, с. 73 – 74]. Він прихильно ставився до створення СРСР, але критикував національну політику більшовицького уряду.

Усе своє життя Винниченко прагнув поєднати проблеми соціального і національного звільнення українства, що і зумовило сутність теоретичних пошуків, еволюцію його поглядів у бік лівої ідеології. Автор вважав, що кращою формою розвитку і способом завершення революції кожної нації є повна державна незалежність, реалізована на принципах рівності стосунків і добровільного союзу з усіма соціалістичними державами проти світової буржуазії. На його думку, відродження української нації відбуватиметься в гармонії з її соціальним звільненням і цьому сприятиме соціалістичний режим, саме він може створити умови для національного відродження української нації.

Етичні погляди Винниченка ґрунтуються на ідеях людської гідності, запереченні примусових обов'язків щодо людини. Він засуджував і не сприймав чудовисько на ім'я "ми", яке прагне підкорити "я" людини. Він бере участь у створенні світоглядної концепції, яка дістала назву "конкордизм" (згода), у контексті його теорії людина повинна жити у згоді з собою, з природою, з людьми, з нацією, бути завжди "чесною з собою".

Застерігаючи людство від знищення в тотальній катастрофі війни, він пропонує свою програму співпраці, конвергенції держав з різними політичними системами. Ця ідея відбита в романі "Слово за тобою, Сталін!" (1950 р.).

Винниченка виділяла особлива, природжена здатність схоплювати глибинну і масштабну суть процесів на макрорівні, передбачати об'єктивний напрям перспективного розвитку політичних процесів. Переконливі докази цього – відсутність ейфорії стосовно соборницького процесу в 1918 – 1919 рр. і застережний песимізм з приводу наростання тоталітарних тенденцій у радянському суспільстві, посилення під прикриттям інтернаціональних гасел великодержавних, шовіністичних тенденцій у соціалістичній державній дійсності.

Біографія Винниченка яскрава і динамічна, наповнена подіями і духовними шуканнями. Особистість цієї людини складна і неоднозначна, він мав дар щирого і самокритичного ставлення до власних вчинків, багато думав і багато намагався зробити, тому часто помилявся і міняв свою позицію. Але завжди намагався залишатися чесним з самим собою, робив належні висновки, визнавав свої помилки і намагався їх виправити.

Контрольні запитання

1. Охарактеризуйте політико-державну концепцію Михайла Грушевського.
2. Назвіть визначальні положення політичної концепції Володимира Винниченка.
3. Що є характерним для філософсько-політичної платформи українського народництва?
4. Що відрізняє демократичні та просвітницькі філософсько-політичні пошуки в Україні кінця XIX – початку XX ст.?

5. У чому важливість філософсько-політичної ініціативи Михайла Грушевського, Володимира Винниченка?

Література

1. Винниченко, В. Відродження нації. – Київ : Либідь, 1990. – Ч. 2. – С. 72 –74; ч. 3. – С. 134 – 135.
2. Великий Українець : матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / упоряд. А. Демиденко. – Київ : Веселка, 1992. – 551 с.
3. Володимир Винниченко (Політична біографія) / С. В. Кульчицький, В. Ф. Солдатенко. – Київ : Альтернативи, 2005. – 374 с.
4. Грушевський, М. С. Очерк истории украинского народа. – Киев : Лыбидь, 1990. – 400 с.
5. Грушевський, М. С. Хто такі українці і чого вони хочуть? – Київ : Т-во «Знання», 1991. – 240 с.
6. Грушевський, М. Духовна Україна: зб. творів / М. Грушевський. – Київ : Либідь, 1994. – 558 с.
7. Грушевський, М. На порозі нової України : Гадки і мрії : моногр. / М. Грушевський. – Київ : Наук. думка, 1991. – 122 с.
8. Грушевський, М. Твори : у 50 т. – Львів: Світ, 2005. – т. 27. – 774 с.
9. Грушевський, М. Початок громадянства. Генетична соціологія. – Прага, 1921. – С. 86, 107, 128, 257, 299 – 300.
10. Камінський, Є. Михайло Грушевський: „Я промовляю від демократії...” // Людина і світ. – 1991. – № 6. – С.14 – 18.
11. Копиленко, О. Л. Українська ідея М. Грушевського: історія і сучасність: моногр. / О. Л. Копиленко; наук. ред. Б. М. Бабій. – Київ : Либідь, 1991. – 184 с.
12. Кухта, Б. З історії української політичної думки. – Київ : Вид-во «Генеза», 1994. – 362 с.
13. Пиріг, Р. Я. Ідейно-політичні підстави компромісу Михайла Грушевського з більшовицькою владою / Р. Я. Пиріг // УІЖ. – 2006. – № 5. – С. 4 – 19.
14. Солдатенко, В. Ф. Внесок М. С. Грушевського в розробку концепції національно-демократичної революції / В. Ф. Солдатенко // Михайло Грушевський – науковець і політик в контексті сучасності : зб. наук. пр. – Київ, 2002. – С. 202 – 208.
15. Ясь, О. В. Винниченко Володимир Кирилович // Енциклопедія історії України : у 10 т. / за заг. ред. В. А. Смолія. – Київ : Наук. думка, 2003. – Т. 1: А – В. – С. 510.
16. <http://ua.teka.com/ru/article/society/heritage/1268>

7. КОНСЕРВАТИВНИЙ НАПРЯМОК В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

7.1. В'ячеслав Липинський.

7.2. Степан Томашівський.

7.3. Василь Кучабський.

Кінець ХІХ – початок ХХ ст. став переломним етапом у розвитку українського консерватизму. У цей час у Європі внаслідок революційних виступів і посилення позицій ліберальних партій консервативні режими поступилися владою або здійснювали її в коаліції з іншими політичними силами. Лібералізм продемонстрував зростання свого впливу навіть у Німеччині та Росії, де монархія визнала низку ліберальних інститутів, суттєво підірвав позиції старого консерватизму і наступ модерного індустріалізму, який витіснив світовідчуття, пов'язані з консервативним сприйняттям світу.

Однак лібералізм в Україні не отримав такого поширення, як у країнах Західної Європи. Більш значне місце в історії української політичної думки посідають ідеї консерватизму, які особливо активізувалися в ХХ ст. Адже саме в цей час формуються перші політичні партії, програми окремих з яких базуються на консервативних позиціях. Український консерватизм отримав реальне втілення у документах політичних організацій і, таким чином, закріпився у політичній сфері суспільства. Для порівняння – у країнах Західної Європи такі партії з'явилися на 50 – 70 років раніше. Лише в першій половині ХХ ст. були здійснені перші спроби теоретичного обґрунтування українського консерватизму як ідейно-політичної доктрини. І знову ж таки – значно пізніше, ніж за рубежом.

Процес становлення ідейно-політичної доктрини українського консерватизму був складним і довготривалим. Це пояснювалося особливостями історичного розвитку України, зокрема тривалим бездержавним статусом, а також відмінностями у менталітеті українців сходу і заходу, що посилювало роз'єднуювальні тенденції в українському суспільстві. Як наслідок – велика неоднорідність соціальної бази консервативного руху та її часта зміна, розвиток окремих консервативних ідей і постулатів, які важко оформити у чітку політичну доктрину. Крім того, розвиток консерватизму не був неперервним, особливо в часи тоталітаризму. Характерними рисами українського консерватизму є його національна спрямованість, історична та просторова поліваріантність форм і напрямів, недостатня внутрішня організація консервативної доктрини на початку її становлення.

Величезне розмаїття проявів консерватизму спричинило появу його різного бачення такими українськими вченими, як В. Липинський, С. Томашівський, В. Кучабський та інші. Незважаючи на це, їхні консервативні доктрини все ж мають багато спільних рис: визнання домінуючої ролі

держави в житті суспільства, монархічна форма правління, елітаризм, національна ідея як основа буття нації, пошана до традицій, релігії, моралі тощо. Усі вони обґрунтовували власні консервативні концепції державотворення, спираючись на історичні традиції, виділяли головні чинники у побудові держави і таке інше. При цьому найбільш традиційною у плані дотримання усіх консервативних засад була доктрина В. Липинського. Політичним поглядам С. Томашівського притаманні консервативні ідеї еволюційного розвитку і прийнятності республіканського ладу. Радикалізм, з його революційними методами боротьби, опорою на військову силу, характерний, здебільшого, для В. Кучабського.

7.1. В'ячеслав Липинський

Найвпливовішим представником українського консерватизму вважається В'ячеслав Липинський (1882 – 1931). В'ячеслав Казимирович Липинський народився 5 квітня 1882 р. у селі Затурцях Володимирського повіту на Волині у родині багатого землевласника. Початкову освіту В'ячеслав Липинський здобув у Луцьку, а середню – у Першій класичній гімназії у Києві. Закінчивши гімназію, служив в російському війську. Потім вступив до університету в Кракові, де вивчав агрономію, а пізніше – історію на філософському факультеті. Історію і соціологію продовжував вивчати в Женевському університеті. Під час Першої світової війни служив офіцером у російській армії. У 1918 – 1919 рр. був послом гетьманського уряду і УНР у Відні. З червня 1919 р. В. Липинський перебував в еміграції в Австрії. Перебуваючи в еміграції, працював професором Українського наукового інституту в Берліні. Автор понад 200 наукових праць, найвідомішими з яких є «Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму» (1926), «Україна на переломі 1657 – 59» (1920), «Нотатки до історії українського державного будівництва в XVII столітті» (1920) та ін.

Серед них найбільш оригінальною й поширеною була політична доктрина, яку сформулював В. Липинський (1882 – 1931) – організатор Української демократично-хліборобської партії, посол у Відні (1918 – 1919), потім один із засновників Українського союзу хліборобів-державників, редактор ряду видань, завідувач кафедри української державності в Українському науковому інституті в Берліні (1926 – 1927).

Проживаючи в Австрії, В. Липинський листувався з однодумцями, редагував монархічний орган «Хліборобська Україна», що виходив у Відні впродовж 1920 – 1925 рр. Протягом цього часу утвердилася його позиція як лідера та головного ідеолога гетьманського руху. 1920-ті роки – період тісної співпраці з гетьманом Павлом Скоропадським та вихід у світ політичного трактату «Листи до братів-хліборобів», що став програмним документом для багатьох монархістів-гетьманців Західної Європи, Галичини, українських поселенців у Канаді та Сполучених Штатах Америки.

Заснувавши консервативну школу в українській політології В'ячеслав Липинський обґрунтував ідеї активної участі української шляхти в політичному та національному відродженні української держави. До революції 1917 року в його творчості ще є тенденції, близькі до народництва. Однак навіть тоді й пізніше В. Липинський як представник своєї верстви перебував на консервативних позиціях. Після 1917 року він не приєднався до Центральної Ради, натомість активно підтримував Гетьмана Павла Скоропадського, оскільки монархічна ідея була йому ближчою.

Основоположник державницького напрямку в українській історичній і політичній науці, В. Липинський вибудовував свою концепцію української державності, використовуючи різноманітні соціологічні, історичні та політологічні методи дослідження і в синтезі методологічно їх трансформуючи на українському ґрунті. Визначальний вплив на формування світогляду В. Липинського справили п'ять теоретичних напрямків політичної і соціологічної науки того часу: 1) ранні теорії соціального конфлікту, зокрема концепції Ф. Гегеля, К. Маркса, Л. Гумпловича; 2) західноєвропейський раціоналізм кінця XIX ст., зокрема теорії М. Вебера про значення ірраціональних впливів у людському існуванні та концепції Ж. Сореля, особливо критика ним доктрин демократії і лібералізму; 3) політологічні теорії еліти Г. Моски, Р. Міхельса і теорія циркуляції еліт В. Парето; 4) німецька політична історіографія, зокрема ідеї Л. фон Ранке та його учня Ф. Ратцеля про побудову державного життя; 5) польська консервативна історична школа.

Як справедливо зазначає П. П. Шляхтун, розглядаючи теорію та історію політичної науки, В. Липинський послідовно відстоював ідею незалежної української державності. Він уважав, що тільки власна держава, побудована українською нацією на своїй етнографічній території, врятує націю від економічного розпаду та кривавої анархії. Лейтмотивом творчості В. Липинського є слова: «Ніхто нам не збудує держави, коли ми самі її собі не збудуємо, і ніхто нас не зробить нацією, коли ми самі нацією не хочемо бути». Виходячи з цього, коли нація «живе та годується позичками чужих досвідчень, надбаннями духовними інших націй, тоді вона втрачає «органічну цілість», самотню особовість, своє обличчя і занепадає». Єдина ідеологія, яка може протистояти цим процесам, – націоналізм, але той націоналізм, що «впливає з досвідчень минулих років та продовжує реалізацію їх ідеалів».

Відповідно до цього власне призначення він бачив у тому, щоб прищепити народу України свої погляди як світогляд, здатний перетворити пасивну територіальну громаду в організовану політичну націю. Липинський стверджував, що метою українських консерваторів-монархістів є «виграти у смертельній боротьбі національних сил з інтернаціональним капіталом». Проте українцям слід перебороти свій «первородний гріх»,

який полягав в ідейному хаосі в політиці та браку організаційної дисципліни.

В. Липинський належав до кола нечисленних українських політиків і громадських діячів, які на противагу більшості учасників українського руху в підросійській Україні, що підтримували програму автономії у складі федерації, відстоювали ідею незалежної української держави. Позиція його однодумців не просто викликала непорозуміння українського громадянства, а й сприймалась як політичне «божевілля». Але, відстоюючи незалежну українську державність, В. Липинський у той же час підкреслював, що географічне положення України, спільне історичне минуле, спільні економічні інтереси потребують тісного економічного і військового союзу суверенної Української національної держави з Росією та Білоруссю.

У питаннях зовнішньої політики В. Липинський дотримувався погляду, що найбільшою загрозою для України є така ситуація, коли вона стає тереном суперництва російського і польського імперіалізмів, і при цьому ця боротьба ведеться руками і коштом самої України. Він відкинув як нераціональну “петлюрівську” концепцію української зовнішньої політики, тобто ідею боротьби проти Росії з опертям на Польщу ціною західноукраїнських земель. Майбутня українська держава, за Липинським, має шукати шляхи до мирних і добросусідських стосунків з постбільшовицькою Росією та Білорусією.

Обґрунтовуючи ідею створення незалежної української держави, В. Липинський на перший план спочатку висував її демократичний характер, вважаючи, що тільки демократія може стати твердою опорою державності. Питання про форму державного правління – монархічну або республіканську – було для нього другорядним. Згодом, аналізуючи причини невдачі української національної революції 1917 – 1920 рр., він був глибоко розчарований народницької елітою, яка розуміла демократію як необмежене народовладдя під керівництвом Рад і отаманів і виявилася нездатною вирішити нагальні проблеми державного будівництва. Він відкинув принципи демократії, оскільки вважав, що народ ніколи не буває кращий і розумніший від своїх провідників і він не в силі вирішити того, чого вони самі вирішити не можуть. Тому форму державності для України В. Липинський шукав між демократією, більшовицькою диктатурою і націоналізмом.

Такою формою він уважав конституційну монархію. На думку В. Липинського, кожен народ повинен пройти період монархії, відсутність якої на території України була причиною неоформленості власної державної організації протягом століть. Ідея монархії має бути консолідуючим фактором українського суспільства, вона відповідає державницькій традиції, започаткованій ще Б. Хмельницьким. Це має бути трудова, правова і спадкова (дідична) монархія на чолі з гетьманом.

Висновок на користь такої монархії В. Липинський зробив на основі аналізу виділених ним трьох основних форм і методів державного правління: демократії з республікою; охлократії з диктатурою; класократії з правовою державою – “законом обмеженою і законом обмежуючою” – монархією. Демократичний метод притаманний республіці й оснований на відкритій конкуренції у боротьбі за владу, яка розгорнулася між різними групами суспільства. Охлократичний метод характерний для диктатури і оснований на владі окремих суспільно-політичних груп (класу або партії) над суспільством. Тільки за класократії, яка складається з провідних представників усіх суспільних класів і верств, держава існує для нації.

Таким чином, за його схемою існують три основні типи державного устрою: «демократія», «охлократія» і «класократія»

Характеризуючи «демократію», В. Липинський зауважує, що державна влада в цих умовах або ж потрапляє безпосередньо до рук "багатіїв-плутократів", або до рук найнятих ними політиків-професіоналів з-поміж інтелігенції. Унаслідок цього державна влада стає знаряддям реалізації не народних, а приватних інтересів окремих осіб чи угруповань. Розмежування в умовах демократії політичних партій позбавляє їх відчуття політичної відповідальності, а необмежений демократичний індивідуалізм підриває в суспільстві основи дисципліни і правопорядку. Одним із прикладів такої «демократії» В. Липинський вважав Українську Народну Республіку.

До держав «охлократичного» типу В. Липинський відносить революційні диктатури, фашизм, більшовизм та ін. Для цієї системи характерне зосередження політичної й духовної влади в одних руках. Під духовною владою він розуміє не лише церковну в її традиційному розумінні, а й ідеологічну в сучасному розумінні, коли глава держави є водночас пророком і непогрішимим інтерпретатором офіційної ідеологічної доктрини. Особливістю «охлократії» є, на його думку, те, що вона в минулому складалася з кочівників, а в новітні часи – з декласованих елементів. За такого державного устрою панівною стає монолітна військово-бюрократична ланка, яка легко маніпулює юрбою.

Найприйнятнішою для України В. Липинський вважає «класократію» – форму державного устрою, яка відзначається рівновагою між владою і свободою, між силами консерватизму і прогресу. В основу такого устрою має бути покладена правова, "законом обмежена і законом обмежуюча" конституційна монархія. На чолі держави має бути монарх (гетьман), влада якого передається в спадок і є легітимною.

Основним фундаментом, на якому має базуватися українська монархія, В. Липинський називає аристократію, класократію, територіальний патріотизм, український консерватизм і релігійний дух. Гетьман як спадковий монарх представляє державу, уособлює її авторитет. Разом з гетьманом управління державними і громадськими справами здійснює аристократія – кращі представники нації незалежно від

їх соціального походження. В аристократії існують статична і динамічна складові. Першу представляють такі елементи, які присутні в будь-який історичний період, - шляхта і землеробський клас. Аристократія завжди повинна оновлюватися, інтегруючись з іншими соціальними шарами, які складають монархічну державу.

Такі особливості формування аристократії забезпечують представництво в її складі всіх суспільних класів і станів: промислового (фабриканти, інженери, робітники), хліборобського (поміщики, селяни, сільськогосподарські робітники), купецького і фінансового (всі, хто живе з обміну продуктами), комунікаційного (залізничники, водії), інтелігенції. У результаті аристократія виступає як класократія – влада найкращих представників усіх суспільних класів і станів. Класократія як спосіб організації державної влади, на думку В. Липинського, забезпечує єдність нації і заперечує буржуазний парламентаризм, соціалізм і націоналізм. Перший роз'єднує націю за партійною ознакою, другий – за класовою, а третій – за етнічною. Нація В. Липинського виступає не як етнічна, а як політична спільність, що включає всіх громадян держави незалежно від їх етнічної належності. Забезпеченням єдності нації є територіальний патріотизм – усвідомлення своєї території, любов до своєї землі, почуття єдності та співпраці між усіма її постійними мешканцями незалежно від їх походження, соціально-класової й етнічної належності, віросповідання тощо.

В. Липинський чітко відмежовує територіальний і політичний патріотизм від екстериторіального і релігійного шовінізму. На його думку, бути патріотом України означає докладати усіх зусиль для створення оптимальних умов для людського, державного і політичного співіснування людей, що живуть на нашій землі.

Відродження здорового українського консерватизму, який для вченого полягав не в намаганні реставрації старих віджилих форм, а в утвердженні організованих сил авторитету, дисципліни, правопорядку, здатне приборкувати й скеровувати в потрібне русло різні бунтарські прояви. Кожна нація є соціально-диференційованою і охоплює як прогресивні, так і консервативні елементи. Консервативні елементи – це верхні соціальні верстви громадянства, які мають давню політичну культуру і традиції державного життя, здатні приборкати анархію і свавілля. Еліта для нього – творча меншість, здатна до конструктивної державницької роботи без огляду на походження й стан, найактивніші та найліпші представники селянства, робітництва, шляхти, інтелігенції і т. д. Вона весь час змінюється, в ній відбувається постійна циркуляція через появу з низів кращих елементів, що стають на місце zdeгенерованих представників старої аристократії. Своє завдання провідна верства може виконати за таких умов: 1) хотіти правити, організувати та задля цього уміти жертвувати і ризикувати своїм життям; 2) мусить володіти технічними засобами війни та оборони: державою, зброєю та армією, 3) повинна

володіти технічними засобами економічної продукції: землею, фабриками та машинами.

Важливою умовою побудови держави і формування української нації В. Липинський вважав її релігійну єдність. Намагання надати пріоритету якійсь одній релігійній християнській організації, на його думку, видавалося дуже небезпечним кроком, що призвів би замість консолідації українства до його ще більшої дезорганізації. Він стверджував, що оскільки діяльність усіх християнських церков в Україні історично обумовлена, всі вони мають гармонізуватися на основі національної єдності. Католик В. Липинський не тільки помірковано ставився до православ'я, але й уважав його найкраще пристосованим до українського ґрунту.

Тільки християнська етика здатна створити моральний клімат, необхідний для державного будівництва. Відзначаючи животворну силу релігії, яка може примирити українство, спрямувати його на зміцнення держави, він у той же час застерігав проти церкви, пристосованої до політичної кон'юнктури, підкреслював, що тільки церква, яка не служить політиці, може нести священний національний прапор боротьби за свободу. Така церква навчить своїх вірних у світській боротьбі за українську державу використовувати вічні й загальнолюдські закони творчої громадської моралі, навчить їх любові до Бога, до правди. Для нього любити свій народ означало не потурати його глупості, хамству, лінощам і стихійним, руйнівним рухам, а намагатися розвинути і зміцнити те, що в українському народі було розумного, працьовитого, творчого. Він навчався з уроків історії свого народу, черпав зі скарбниці шляхетного і благородного українства, набуваючи політичного досвіду й релігійно-філософської мудрості.

В. Липинський вважав гетьманат 1918 р. найкращим наближенням до бажаної для України форми правління. 1920 року ним був написаний заклик до українських хліборобів-землевласників, що став свого роду ідеологічним маніфестом гетьманського руху 1920-х років. В ньому вчений стверджував, що Україна як типова селянська, хліборобська країна не може існувати на засадах буржуазного парламентаризму. За В. Липинським, принципи буржуазної демократії взагалі зводяться до того, що нацією управляють різні демагоги, які шляхом різних спекуляцій перемагають на виборах.

З огляду на це, спочатку В. Липинський пропонував організацію політичної влади в Україні у формі дуалістичної монархії:

- з гетьманом як сувереном незалежності української нації, головою оборони країни і головою кабінету міністрів, який зосереджував би у своїх руках виконавчу владу;

- двопалатним парламентом: територіальною, або нижчою, та трудовою, або вищою, законодавчими палатами, які представляли б інтереси окремих земель України, організацій працівників та професіональних спілок.

До нижчої палати, або з'їзду Рад окремих земель, мали входити представники місцевих земельних Рад (по 3 – 4 від кожної землі), обрані на підставі загального, рівного, таємного та пропорційного виборчого права. Передбачалося, що землі ці будуть меншими порівняно з існуючим в Україні губернським поділом. Така децентралізація, на думку Липинського, забезпечила б кращий контроль за діяльністю обраного парламенту.

Вища палата мала б формуватися «класократичними» трудовими організаціями, перш за все професійними спілками – селянсько-хліборобськими, робітничими, кооперативними, а також професійними спілками, визнаними державою: релігійними, науковими, освітніми, юридичними, медичними, промисловими, торговими, фінансовими.

Політична програма базувалася на юридичних та економічних підставах. Такими, за В. Липинським, були: 1) ґарантія недоторканості особи; 2) забезпечення права приватної власності на землю; 3) проведення аграрної реформи; 4) ґарантія об'єднання всіх українських земель.

Ідея дуалістичної монархії, яку він підтримував у 1920-ті роки, змінила ідею парламентської монархії англійського типу. Як і раніше, вчений повністю відкидав правомірність установа абсолютної монархії, підкреслюючи: «На землі українській і в державі українській може удержатися своя монархія тільки західного, англійського типу, а не типу східного, московського чи балканського: монархія царствующа, але не управляюча, монархія, «ублагороднююча» українських отаманів, а не монархія, яка сама дає приклад отаманства».

У світлі означеної еволюції поглядів ученого для забезпечення такого типу монархії він пропонував владу у майбутній монархічній Україні розподілити таким чином: гетьман, що персоніфікує та репрезентує державу, представник аристократичної династії, що уособлює вищість і авторитет; гетьманська управа як виконавчий орган, який очолює і організовує внутрішню та зовнішню політику. Члени управи призначаються гетьманом за узгодженням з радою присяжних; класократичне представництво – законодавчий орган, куди обирають найкращих представників від купецьких, селянських, робітничих та інших рад, які мають замінити партійно-вічевий принцип представництва; рада присяжних, вищий судовий орган, на який покладається функція контролю за діяльністю гетьмана з метою запобігти зловживанню владою з боку гетьмана.

Таким чином, В. Липинський в останні роки свого життя виступав прихильником одного з основних принципів парламентаризму – принципу розподілу влади на три незалежні форми: законодавчу, виконавчу та судову.

Отже, державницькі монархічні погляди в сполученні із засадами християнської етики і консерватизму є змістом політичної концепції

В. Липинського, концепції, що створила новий, державницький консервативний напрям в українській політології. Шукаючи “четвертого шляху” для України поза демократією, більшовизмом і фашистськими диктатурами та інтегральним націоналізмом, він сподівався знайти його у конституційній монархії. Теорія державності, еліт і механізмів суспільно-політичних перетворень В. Липинського мала чималий вплив на погляди численних українських і західних авторів, а поняття територіального патріотизму піднесло концепцію В. Липинського на рівень кращих зразків європейської політичної думки XX та XXI ст.

7.2. Степан Томашівський

Близькою до політичних поглядів В. Липинського була консервативна концепція створення української держави відомого галицького історика Степана Томашівського (1875 – 1930).

Степан Теодорович Томашівський народився 9 січня 1875 р. у селі Купновичі Самбірського повіту королівства Галичини і Володимирії у Австро-Мадярській імперії. Середню освіту здобув у Самбірській гімназії, після чого вступив до філософського факультету Львівського університету, в 1904 р. одержав диплом доктора філософії. Упродовж 1900 – 1906 рр. Степан Томашівський працював учителем історії, латинської, грецької і німецької мов та літератур у гімназіях міст Перемишля і Бережан. У 1906 р. він з великими труднощами перевівся до Львова на посаду викладача академічної гімназії. У роки Першої світової війни С. Томашівський жив в Мукачеві, Хусті, Ужгороді та Відні. Упродовж листопада 1918 р. – лютого 1919 р. він виконував обов’язки делегата Української Національної Ради ЗУНР (ЗО УНР) 1918 – 1919 рр. для спеціальних доручень, згодом перетворившись фактично на головного політичного радника уряду ЗУНР. З березня 1919 р. по червень 1921 р. С. Томашівський перебував на українській дипломатичній службі, працював у різних українських дипломатичних представництвах за кордоном – у Швейцарії, Франції і Великій Британії, був радником делегації УНР і керівником делегації ЗУНР на Паризькій мирній конференції 1919 – 1921 рр. У 1920-му Степан Томашівський виїхав до Великої Британії, де поєднував роботу представника уряду ЗУНР у Лондоні із працею в лондонських бібліотеках.

Влітку 1921 р. С. Томашівський подав у відставку і тимчасово оселився в Берліні, плануючи зайнятися теоретичною та ідейно-просвітницькою діяльністю. У 1921 – 1925 рр. Степан Томашівський провів у Берліні, де швидко зходиться з В’ячеславом Липинським, з яким познайомився ще у 1905 р. Між цими двома особами, попри усю суперечливість їхніх стосунків, установилася безсумнівна інтелектуальна близькість, підсилена спорідненістю методологічних засад вивчення історії, тому в українській історіографії вони стали поруч як два основоположники “державницької школи”.

У першій половині 1920-х рр. С.Томашівський редагує берлінські журнали “Українське слово” та “Літопис політики, письменства і мистецтва”. Саме в еміграції він видає фундаментальні історичні та політологічні праці, які ознаменували остаточний перехід з народницьких на державницькі позиції: «Українська історія», «Під колесами історії» (1925), «Про історію, героїв і політику» (1929).

З 1928 р. і до кінця життя С. Томашівський обіймає посаду доцента і надзвичайного професора східноєвропейської історії Краківського університету. У повоєнний час С. Томашівський став однією з провідних постатей українського консервативного табору, був членом головної управи Української християнської організації та співтворцем її ідеології і тактики.

Світоглядні основи наукової творчості С. Томашівського формувались під впливом концепцій М. Грушевського, М. Драгоманова, В. Липинського; Д. Мацціні, Г. Ферреро і О. Шпенглера.

Державна концепція С. Томашівського ґрунтується на ідеї особливої ролі Галичини та уніатської церкви в українському державотворенні. Основними факторами, на яких базується його концепція, є земля, нація і держава.

С. Томашівський вважав, що про Україну як про певну цілісність протягом усієї історії можна говорити тільки як про землю в географічному сенсі. Українська земля як фактор історії України – це історичний процес отримання українським народом землі. Другим важливим фактором історії українського державотворення є процес формування української нації, в якому поєднано дві протилежні тенденції – консолідуюча і роз'єднуюча. Третім фактором створення держави є перетворення української народності в націю і становлення першого українського національного державотворення – Галицько-Волинського князівства, яке утворилося після остаточного розпаду Київської держави і об'єднало вже тільки суто українські землі. Значення Галицько-Волинської держави полягає, зокрема, в тому, що вона зберегла Україну від поневолення й асиміляції як з боку Польщі, так і з боку Московії. Розірвавши династичні та церковно-політичні зв'язки з Московією, Галицько-Волинська держава відкрила для української народності можливість формувати власну національну культурну і політичну індивідуальність, доступ західноєвропейської культури на українські землі. Саме завдяки цій державі утворюється сучасна національна, політична, культурна і мовна самостійність України серед слов'ян.

Становленню сучасної самостійної української держави, на думку С. Томашівського, мали сприяти територіальний патріотизм і національна ідея.

Відсутність об'єднуючої національної ідеї, на думку С. Томашівського, була однією з важливих причин втрати Україною державності. Державність – це та форма, в якій національні сили можуть розвинути найкраще.

Якщо ця форма є недосяжною, то необхідно спрямувати всі зусилля на формування національної ідеї, яка містила б такі економічні, соціальні, культурні та моральні цінності, які дали б можливість створити незалежну державу.

Іншою причиною поразки української інтелігенції в її прагненні в 1917 – 1920 рр. побудувати свою державу С. Томашівський вважав орієнтацію на демократію і республіку, яких, на його думку, ніколи не знав український народ. С. Томашівський доводив, що традиції українського народу, наявність внутрішніх розбіжностей між провідниками і станами українського суспільства обумовлюють необхідність упровадження в Україні монархічної форми правління як такої, що найкраще сприяє утвердженню авторитету і порядку.

При цьому С. Томашівський не ототожнював демократію лише з республікою. На його думку, монархія, якщо вона не є абсолютною, також сумісна з демократією. Також не заперечував він і прийнятність для України республіканського ладу. Коли республіканська форма правління перетвориться шляхом еволюції з традиційної на монархічно-гетьманську форму, вона може бути прийнятною для України. Головне, щоб зміна форм правління відбувалося еволюційним шляхом.

Гасла соборності та самостійності С. Томашівський вважав передчасними для України, яка, на його думку, не підготовлена до цього ні культурно, ні соціально, ні економічно. Тобто, маючи державність України як ідеал, учений вважав за необхідне замість «погоні за недосяжним» направити зусилля на створення реальних економічних, культурних, соціальних і моральних цінностей. С. Томашівський вважав, що майбутня українська держава повинна формуватися на основі політичної автономії західноукраїнських земель, мати власне законодавство, адміністрацію, армію, систему освіти.

Автономія має спиратися на традиції Галицько-Волинського князівства, а також політичний досвід Австро-Угорської монархії і польського республіканського правління. Як зразок політичної організації для галицької автономії С. Томашівський узяв англійську парламентську монархію з широкими повноваженнями громад, округів і територій. У такій державі законодавча влада належала б палаті представників місцевих органів влади; виконавча влада – державній раді, до складу якої входили б представники духовних (греко-католицької церкви) і світських органів.

Символом держави мав стати монарх, але на відміну від В. Липинського С. Томашівський не вважав принциповим питання стосовно передачі монархічної влади, тому передбачав як передачу її в спадок, так і виборність членами державної влади.

Важливу роль у створенні української держави С. Томашівський відводить уніатській церкві. Історію церкви в Україні він розглядає в контексті відносин між римською та візантійською церквами, доводячи, що церковна унія 1596 р. – це не випадковість в українській історії, а

закономірне явище. Міцну форму національної держави створила тільки унія, ідея якої нерозривно пов'язана з напрямком і духом усієї української історії. А тому уніатська церква повинна відігравати важливу роль у розвитку української держави і впливати на форму державного правління. Таким чином, у державній концепції С. Томашівського українська державність є формою клерикальної монархії.

Навпаки, В. Липинському, людині надзвичайно толерантній у питаннях віросповідання, оцінювання С. Томашівським впливу православ'я на розвиток народів, що його прийняли, зовсім інше. Відсутність політичної свободи в країнах Східної Європи, їхня схильність до анархії та політичну нездібність він пояснював саме візантійськими впливами: оскільки православна церква, на відміну від католицької, не спромоглася навіть на забезпечення власної організаційної єдності та наднаціонального характеру, то вона не змогла навчити народи ні політичній волі, ні самоврядуванню. На думку С. Томашівського, тільки сильні католицькі впливи надали українцям значної культурної переваги перед росіянами та стали для них містком до західноєвропейської культури. Унія, в свою чергу, стала щасливим компромісом, синтезом двох історичних форм і культурних течій, що мала примирити їх прихильників, на жаль, не була справедливо оцінена ними. Оскільки українська православна церква зріклася всякої національної самобутності на користь московської церкви, а католицька сприймається багатьма українцями як чужа, то єдиною українською національною церквою має право вважатися тільки уніатська.

Оскільки С. Томашівський у політичних колах вважався прихильником гетьманського руху, то декларування ним таких поглядів могло, на думку ідеолога гетьманців В. Липинського, зашкодити об'єднанню монархічно налаштованих українців, об'єднанню, яке повинно було відбуватися під гаслами державотворення, а не під гаслами віросповідання. Зрештою це призвело до розриву відносин між В. Липинським та С. Томашівським.

Таким чином, концепція українського державотворення С. Томашівського базувалась на трьох основних принципах: освоєння майбутніми українськими племенами територій, на яких вони проживали; утворення української нації внаслідок відокремлення українських земель від великоруських після розпаду Київської держави і постійної сепарації Галицько-Волинського князівства; становлення першої української національної держави – Галицько-Волинського князівства як завершення цих двох процесів.

С. Томашівський став одним із засновників консервативно-державницької школи в українській політології та автором і пропагандистом двох своїх провідних ідейних установ – віри в історичне покликання Галичини як українського "П'ємонту" і переконання, що унія як синтез східних і західних релігійно-культурних традицій являє собою єдину справді національну українську церкву. Степан Томашівський у еміграції завжди волів бачити незалежну та самостійну соборну Українську

державу, яка була б вільна від польського пана і московського боярина. Його консервативно-державницька концепція, його праці і сьогодні є актуальними для певної частини українського народу.

7.3. Василь Кучабський

Певний вплив на розвиток консервативного напрямку української політичної думки мав Василь Кучабський (1895 – 1945).

Народився в Пустомитах (Волиці) біля Львова. У 1900 — 1905 рр. навчався в народній школі (початкова чотирикласна школа) міста Львова. Після її закінчення вступив до філії Цісарсько-королівської академічної гімназії у Львові. У 1913 р. з відзнакою закінчив гімназію і записався на відділ права Львівського університету, де провчився два семестри. З весни 1913 р. брав участь у роботі товариства "Січові стрільці", які стали основою майбутніх військових формувань Українських січових стрільців (УСС), Української Галицької армії.

З початком війни 1914 р. перебував у складі Легіону УСС як командант роти та сотні. Відзначився особистою хоробрістю, мужністю. У вересні 1916 р. був захоплений в полон і до втечі на початку 1918 р. ув'язнений у табір «Дубовці» біля Царицина. З січня 1918 р. перебував у Києві, взяв участь у створенні куреня січових стрільців під проводом Є. Коновальця. Обирався членом «Стрілецької Ради» січових стрільців, командував сотнею та полком.

У 1919 р. у складі дипломатичної місії України виїхав у Швецію. Після саморозпуску УСС з грудня 1919 р. перебував за кордоном. У 1920 р. повернувся до Львова. Був одним із засновників української військової організації (УВО). Продовжував навчання у Львівському таємному українському університеті. Постійно зазнавав переслідувань поліції.

У 1923 р. змушений був виїхати з України. Крім української та польської досконало опанував німецьку, англійську, грецьку та латинську мови. За кордоном обіймав посади журналіста, бібліографа у Берліні, Кілі та Любліні. Брав активну участь у роботі Українського наукового інституту в Берліні. У 1938 р. доктор філософії, професор В. Кучабський став дійсним членом Наукового товариства ім. Т. Шевченка.

Політичні погляди В. Кучабського обмежуються державно-консервативним напрямом. Автор ряду праць з історії та теорії міжнародних відносин, дипломатії. Серед них: "Україна і Польща", "Українська дипломатія і держави Антанти в році 1919", "Польська дипломатія і "східно-галицьке" питання на Паризькій мировій конференції 1919 р.", «Більшовизм і сучасне завдання українського народу» (1925), «Україна і Польща» (1933). Свої політичні висновки він робив на основі дослідження розвитку української державності в 1917 – 1920 рр.

На формування світогляду вченого вплинуло його перебування в еміграції, а саме: державницька концепція його вчителя В. Липинського; концепції С. Томахівського щодо ролі національної ідеї у

державотворенні; теорії Ф. Мейнеке, зокрема його концепція незалежності та суверенності держави як утілення найвищих етичних цінностей.

В. Кучабський був одним із найпослідовніших прихильників концепції В. Липинського, зокрема його вчення про роль провідної верстви в державотворчому процесі та теорії політичної культури. Але цілком очевидно, що вирішальний вплив на формування притаманної йому віри в особливу роль армії у державному будівництві, у військовій традиції українства мала безпосередня участь у бойових діях, у політичній боротьбі січового стрілецтва та Української військової організації.

У поглядах на політичну культуру В. Кучабський дотримувався концепції В. Липинського, суть якої ґрунтувалася на оптимальному поєднанні політичної науки і політичного досвіду. Виходячи із такого розуміння, він уважав, що політична культура включає не тільки правильне оцінювання існуючого, а ще більшою мірою точне оцінювання майбутнього. Вона передбачає не лише нові ідеї, що враховують суспільно-політичні реалії, а й сильних волевольних людей, здатних утілити ці ідеї в життя.

Еліту В. Кучабський розумів як аристократичну верству, здатну розв'язати назрілі питання сучасності. Її поява можлива внаслідок зміни духовної суті народу. Українську еліту 1917 – 1921 рр. він охарактеризував як таку, що не мала державно-владних рис, а більше схилилася до анархізму, продажності, відчуженості, матеріального комфорту. На думку вченого, високо розвинену духовну еліту можна сформувати тільки на засадах консерватизму, для чого необхідно підвищити освітній рівень молоді, відродити дух патріотизму, виховати усвідомлення рівності й спільності поляків і західних українців.

В. Кучабського дуже хвилювали проблеми виховання української еліти як запоруки створення на місці духовної руїни незалежної України. Для пояснення феномену еліти дослідник розглядав суспільство як ступеневу будову. Завершує цю піраміду потужна духовна сила – натхненні особистості. Але не каста вирішує місце окремої людини серед загального державного порядку, а здатність до провідних функцій своєї верстви. В. Кучабський розуміє класократичну державу як органічний порядок гідності, у якому вище поставлене сполучено нероздільно з нижче поставленим. Для такої держави всі суспільні верстви рівні, тобто всі вони беруть безпосередню участь в управлінні державою, але ця участь є різною залежно від вагомості та значення тих чи інших верств у житті нації і держави. Провідні верстви повинні бути «наскрізь переповнені духом чистого лицарства й пориваючого, святого героїства».

Як В. Липинський і С. Томашівський, найбільш придатною формою державного правління для України В. Кучабський вважав монархію. Особливу роль у становленні монархічної держави в той період, на його думку, мала відіграти провідна верства, сформована з «людей військового духу і організації», з огляду на втрату іншими суспільними верствами

здібностей і можливостей стати на чолі держави. Ця концепція, на формування якої не в останню чергу вплинуло те, що її автор сам був військовим, отримала назву «позитивний мілітаризм».

В. Кучабський взагалі не розглядав як принципове питання державний устрій, вважаючи нагальним завданням насамперед установлення вищої влади над суспільством, а вже потім, з урахуванням розстановки політичних сил всередині країни, законодавство повинно буде конкретизувати державний устрій.

Сповідуючи консервативні засади державотворення, дослідник вважав неминучим завершенням демократизації утвердження абсолютизму, тобто тієї чи іншої диктаторської форми правління. Такі погляди були слідством його уявлень про циклічність суспільно-політичного розвитку, коли розквіт суспільства, зумовлений діяльністю передових вождів, з часом замінюється періодом глибокої стагнації. Внутрішній хаос зможе регенеруватися шляхом великої внутрішньої реформи, яка на руїнах демократії могла відбутися тільки в умовах якоїсь диктатури. Але прийнятною для вченого була лише тимчасова диктатура, котра повинна після зміцнення творчих консервативних сил передати їм владу.

В. Кучабський поділяє ідеї В. Липинського і С. Томашівського про те, що справа українського державотворення може вирішити не етнічне об'єднання українців в межах чужої держави, а формування психологічного складу нації на певній території його проживання. Необхідною умовою цього є державна національна ідея. Для початку потрібен своєрідний український П'ємонт, який зможе організувати інші території України на визвольну боротьбу. На думку В. Кучабського, цю роль мала відіграти Галичина, в якій склалися для цього найбільш сприятливі умови. Військові могли б стати провідною верствою в українському державотворенні в 1917 – 1920 рр. Тоді, коли, на думку В. Кучабського, інші верстви виявилися нездатними до цього.

Однак «українським П'ємонтом» зовсім не обов'язково мала стати Галичина. Будувannya може початися, на його думку, з Київщини, Одещини чи навіть Кубані. Не переймаючись проблемою місця будувannya конкретної української національної держави, вчений наголошував на тому, що для цього саме захід мав на то час найсприятливіші об'єктивні й технічні умови.

Тому, описуючи роль релігії в побудові української держави, він не підтримує погляди С. Томашівського в цьому питанні й вважає, що з позицій католицької релігії й західноєвропейської орієнтації не можна оцінювати долю народу тільки з позиції лише Галичини, яка за своєю духовною структурою належить до східно-християнського світу.

В. Кучабський став також одним з перших глибоких і послідовних критиків більшовицької ідеології. У його аналізі – наукова та політична цінність висновків щодо перспектив державницьких змагань українського народу в контексті боротьби з російським шовінізмом у формі

більшовизму. Виходячи з визнання множинності й національної неповторності культур В. Кучабський розглядав більшовизм не як інтернаціональне, а передусім як національне, російське явище, що ґрунтувалося на монголо-візантійських традиціях. Більшовицьку інтернаціоналізацію України історик трактував як суцільну русифікацію українського народу на рівні не лише національно-культурного життя, а й соціально-класової структури суспільства. Адже якщо мета більшовицької революції, як вважав вчений, – руйнування, то мета національної революції – будівництва.

В. Кучабський рішуче заперечував і націоналістичні гасла, “поширення люджерної ненависті до займанців”, вважаючи, що ненависть, руйнування не можуть замінити творчий почин будівництва нової держави. Головну ознаку цивілізованої держави вчений вбачав не в мові й традиціях, а в здатності нації реалізувати себе в усіх ділянках суспільного життя. Використання гасла “про право націй на самовизначення” задля пропаганди він назвав геніальним винаходом більшовиків у реалізації російської великодержавницької ідеї. Ініційована заходами більшовиків українізація, на думку В. Кучабського, мала на меті, по-перше, приспати національні почуття українців, не дати їм змоги перетворити боротьбу за мову на засіб домагань національної держави; по-друге, розколоти національно-патріотичні сили і в західній, і в радянській Україні, посилити прорадянські настрої, повернути на свій бік національну еліту; по-третє, використати українізацію для піднесення власного престижу в очах світової громадськості, щоб інспірувати антиколоніальну боротьбу проти тогочасної ліберальної системи Заходу.

В. Кучабський зазначав, що здорова, органічна держава утворюється лише там, де серед населення відбулися глибокі внутрішні державотворчі процеси і суспільство очолила політично визначена провідна верства, озброєна державотворчою суверенною ідеєю. У створенні такої держави В. Кучабський вбачає основне завдання консервативних сил і своє завдання як політика та історика.

Таким чином, погляди В. Кучабського стосовно українського консерватизму можна звести до таких основних висновків:

1) консерватизм має узаконювати суспільну мораль для ліквідації партійних і групових протиріч і підпорядковувати її загальнонаціональним державним інтересам; 2) зосереджувати зусилля на підвищенні рівня освіти та вихованні молодого покоління; 3) відроджувати серед залишків історичної старовинної аристократії, генетичних носіїв консерватизму, дух патріотизму, повернення до цінностей України; 4) скеровувати організацію життя народу, його духовного та матеріального буття на найвищі досягнення та відібрати тим самим у декласованої нетворчої масової інтелігенції її дотеперішню монополію на владу, політику і репрезентацію народу.

Отже, незважаючи на внутрішню складність і недостатню організованість, значну ідейно-просторову диференціацію, український консерватизм у 1900 – 1930-х рр. викристалізувався як ідейно-політична доктрина і відіграв величезну роль у житті української нації як доктрина збереження національних традицій, мови, культури, освіти, захисту релігії та Церкви, відродження історичних форм державності. Його принципи розглядалися як наріжний камінь побудови нової незалежної Української держави, характерними рисами якої були б міцність, стабільність і порядок.

Аналіз державотворчих консервативних концепцій в українській історичній науці в еміграції свідчить про те, що вчені консервативного напрямку дотримувались різних поглядів і орієнтацій щодо майбутнього державного будівництва. Водночас усіх їх об'єднували три спільні ідеї, що простежуються при аналізі наукової спадщини вчених консервативного напрямку: 1) критичне ставлення до ліберально-демократичних засад суспільного ладу; 2) визначення домінуючої ролі держави в суспільно-політичному житті; 3) пошуки нових методів організації державного ладу і суспільних відносин. Розглядаючи націю як територіальне згуртування всіх громадян, які проживають на території України, навколо ідеї української державності вчені-консерватори будували свої концепції на дослідженні історії монархічних традицій української держави, аналізували причини утворення і занепаду аристократичного ладу в різні періоди української історії.

Становлення суверенної Української держави неможливе без урахування історичного досвіду державотворення, без відновлення національних традицій, ідейної та культурної спадщини минулого. Отже, дослідження ідейно-політичної доктрини українського консерватизму з її опорою на авторитет, традиції, закон, релігію, мораль тощо є надзвичайно актуальним у сучасних умовах.

Контрольні запитання

1. Який напрям соціально-політичної думки розвивали в своїх роботах В. Липинський, С. Томашівський і В. Кучабський?
2. Які основні типи державного устрою виділяв В. Липинський, аналізуючи форми і методи державного правління?
3. Яку форму державного устрою В. Липинський вважав найприйнятнішою для України?
4. На яких основних принципах базувалась концепція українського державотворення С. Томашівського?
5. Чому у концепції С. Томашівського українська державність постає у формі клерикальної монархії?
6. Яку роль у побудові української держави В. Кучабський відводить політичній еліті й політичній культурі?

Література

1. Гелей, С. Консервативна течія в суспільно-політичній думці України XIX ст. / С. Гелей. – Львів : Ін-т українознавства НАН України, 1996. – 124 с.
2. Кухта, Б. Л. З історії української політичної думки / Б. Л. Кухта. – Київ : Генеза, 1994. – 368 с.
3. Кучабський, В. Більшовизм і сучасне завдання українського заходу / В. Кучабський. – Львів, 1925. – 296 с.
4. Кучабський, В. Вага і завдання західно-української держави серед сил Східної Європи на переломі 1918/19 року // Дзвони. – 1932. – Т. 2. – 806 с.
5. Кучабський, В. Одверта відповідь польському консерватистові / В. Кучабський. – Львів : Вид-во «Мета», 1932. – 236 с.
6. Липинський, В. Україна на переломі. 1657 – 1659 / В. Липинський. – Відень, 1920. – 214 с.
7. Липинський, В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму / В. Липинський. Політологія. Кінець XIX – перша половина XX ст. : хрестоматія. – Львів : Світ, 1996. – С. 877 – 822.
8. Потульницький, В. А. Історія української політології (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці) / В. А. Потульницький. – Київ : Либідь, 1992. – 232 с.
9. Потульницький, В. А. Нариси з української політології (1819 – 1991) / В. А. Потульницький. – Київ : Либідь, 1994. – 320 с.
10. Томашівський, С. Українська історія / С. Томашівський. – Львів, Діло, 1919. – 236 с.
11. Томашівський, С. Про ідеї, героїв і політику: відкритий лист до В. Липинського з додатками / С. Томашівський. – Львів : Діло, 1929. – 133с.
12. Шляхтун, П. П. Політологія (теорія та історія політичної науки) : навч. посіб. / П. П. Шляхтун. – Київ : Либідь, 2005. – 576 с.

8. НАЦІОНАЛЬНО–ДЕРЖАВНИЦЬКИЙ НАПРЯМОК

8.1. Станіслав Дністрянський.

8.2. Володимир Старосольський.

8.3. Ольгерд Бочковський.

8.1. Станіслав Дністрянський

Науковий внесок С. Дністрянського (1870 – 1935) є надзвичайно важливим, оскільки мислитель є представником групи вчених, погляди яких формувались під час переломних подій творення української державності. Тому постає завдання всебічно проаналізувати досвід вітчизняного державотворення тих років, адже він справив значний вплив на процеси відновлення української державності після розпаду Радянського Союзу. С. Дністрянський формулює глибинні основи

розуміння сутності українського народу, засади створення та реалізації національної ідеї, що є основою для функціонування української держави. Ці складові є основоположним підґрунтям для нового горизонту у розвитку національної свідомості, що є підставою для відновлення українського національно-політичного життя. Соціально-політичні погляди С. Дністрянського справляли вагомий вплив на перебіг національно-політичного життя тих років, а також у майбутньому були проаналізовані з наукової точки зору у роботах В. Возного «Державно-правові погляди академіка С. Дністрянського» та А. Ковалю «Погляди С. Дністрянського на державу та право».

С. Дністрянський використовує філософські погляди Аристотеля і Платона щодо людини, суспільства та держави з метою створення власної оригінальної концепції державного та соціально-політичного життя. С. Дністрянський поділяє думку Аристотеля про важливість розвитку людської сили волі як основоположної засади прогресивного розвитку суспільства та держави. Лише сила волі здатна надихати народи на відстоювання власної незалежної державності, а в разі її тимчасової втрати – концентрувати усі можливі зусилля з метою її відновлення. Всебічний розвиток національного державного механізму залежить від здатності гармонійно поєднувати два начала – матеріальне та духовне, які є однаково необхідними для незалежного функціонування державності. Використовуючи зазначений алгоритм розуміння С. Дністрянським розвитку природи, суспільства та держави, виокремимо базові складові державницької концепції мислителя. Перша – природно-історична, а друга – духовно-ідейна, яка включає соціально-моральні імперативи, що регламентують правила поведінки в певній соціально-політичній спільноті.

С. Дністрянський вважає, що історичний розвиток суспільства є природним процесом, який неодмінним чином приводить до утворення державного механізму у різних народів світу. Проте державність як таку можна втратити внаслідок знову ж таки цього природного розвитку. Історичний процес, згідно з ученням С. Дністрянського, можна розкрити як арену боротьби різних народів, які переслідують мету утворення власної держави. Циклічність суспільного та державного розвитку полягає у тому, що більшості народам світу важко втримати неперервність процесу функціонування власного національного механізму впродовж тривалого часу, а тому постійно постає завдання концентрувати зусилля з метою розбудови, захисту та відновлення власної державності.

Держава та народ, згідно з ученням С. Дністрянського, постають як прогнозований та закономірний результат розвитку певного суспільства впродовж тривалого часу на певній території. Так, соціальні спільноти проходять певні етапи свого історичного розвитку – родина, рід, плем'я, що у майбутньому приводить до більш складної форми організації соціально-політичного життя у формі народу та держави. Держава постає як найвища ланка у процесі історичного розвитку спільноти, що свідчить

про досягнення нею високого рівня розвитку матеріальної та духовної культури, самосвідомості й сили волі. Держава постає як сталий запит з боку високорозвиненої спільноти досягати ефективного рівня комунікації між її членами з приводу базових алгоритмів спільного розвитку у майбутньому. Держава є наслідком природного бажання спільноти жити разом у майбутньому завдяки ідентифікації спільної історії та культури, яка неодмінним чином приводить до функціонування системи права. Правова основа є свідченням високого рівня розвитку національної свідомості та культури, яка сприймає державний примус як необхідність для ефективної організації усіх сфер життя в суспільстві й охорони державного механізму від внутрішніх і зовнішніх загроз.

С. Дністрянський вважає, що головними складовими держави є: 1) територія; 2) населення; 3) рівень організації суспільних відносин. Територія є основою функціонування будь-якої держави, оскільки є підставою для повноцінного розвитку соціальних, економічних і культурних відносин між людьми. Територія тлумачиться як безумовна засада розвитку національної державності та позиціонування себе на міжнародній арені. Саме з метою захисту території об'єднувались нерідко навіть не пов'язані між собою за родовою ознакою племена. Це створює підстави розглядати С. Дністрянським державу, у першу чергу, з точки зору існування територіальних зв'язків, а не родових. Культурна неспорідненість племен, що об'єднувались, була домінуючим стимулом для вироблення універсальної системи правил для регулювання багатограних соціальних зв'язків, яка пізніше була оформлена в систему права. Таким чином, право є головною основою функціонування держави, яка виникла у результаті об'єднання неспоріднених племен.

Розглядаючи моральні засади функціонування державності С. Дністрянський зазначив, що народ має відчувати спільну потребу жити разом, творити сучасну історію і розуміти спільне минуле. Це бажання жити разом ґрунтується на функціонуванні універсальної моральної системи, яка сприймається більшістю населення як невід'ємна складова повсякденного життя, що визначає алгоритми поведінки та сприйняття певних типових ситуацій. Це сприяє створенню системи державної влади, яка передбачає функціонування ієрархічних відносин та підпорядкування системи інститутів єдиному центру. Система моралі в суспільстві має допомагати реалізації базових функцій державної та політичної влади, а саме здійсненню ефективного управління через належне сприйняття населенням владного характеру політики. Держава постає як результат досконалого морального розвитку суспільства, яке прагне організованості, ефективності в управлінні, визначеності соціальних ролей і функцій та прогнозованості напрямку суспільного розвитку. Таким чином, владний характер політики має сприяти розвитку моральних засад суспільства, визначати пріоритети та цілі в культурному розвитку держави, а також забезпечувати функціонування продуктивної еліти. Держава як інститут

обов'язково має здобути авторитет з боку суспільства і докладати постійних зусиль для його підтримки та посилення. Цей авторитет сприяє процесу легітимації державної та політичної влади, що позитивним чином позначається на реалізації державних рішень і забезпечує високий рівень комунікації між інститутами державної влади та населенням. Тому, легітимність державної влади, в основі якої лежить моральний авторитет, є невід'ємною складовою функціонування багаторівневої системи інститутів держави.

Вищою формою організації системи соціальних відносин у державі є, за С. Дністрянським, громадянство як правовий зв'язок між державою та людиною. Таким чином, С. Дністрянський аргументує на користь республіканської форми правління, яка ґрунтується на принципі виборності органів державної влади. Звідси випливає, що політична еліта є виборною й оновлюється, відповідно, на наступних виборах. Цей алгоритм створює динамічний характер функціонування політичної системи, що передбачає реалізацію певних бажаних і задекларованих цінностей, які визнаються пріоритетними для більшості громадян на певному етапі суспільного розвитку. Виборність органів державної влади потребує високого рівня політичної свідомості та культури громадян, формування належного рівня відповідальності за власне майбутнє через участь у державно-політичному житті. Тому рівень загальної освіти громадян, а також політичної освіти виборців має бути на безумовно високому рівні, щоб забезпечити відповідальне ставлення останніх до політичної сфери. Отже, держава відіграє ключову роль у розвитку та підтримці функціонування освітньої сфери, яка створює підвалини формування високоосвічених і відповідальних громадян, без яких неможливе функціонування демократичних процедур.

С. Дністрянський вважав, що держава як складна система виявляє свою діяльність шляхом організації роботи багатьох елементів через владу. Остання спирається на правову систему та примус. У такий спосіб мислитель аргументував на користь теорії суспільного договору, народного суверенітету та ідеї права: «Ніхто не сміє над другим панувати, та всі мусять рівно підпорядковуватись під загальне добро народу, так як сам народ це добро розуміє і як він сам його переводить» [1, с. 24]. Абстрактні ідеї завжди мають свої конкретні втілення у певному місці та часі. Тому С. Дністрянський детально аналізує висловлювання В. Вільсона стосовно форм реалізації народного суверенітету та проблем, які з цим пов'язані в аспектах територіальної цілісності, національних змагань та утворення нових держав. С. Дністрянський таким чином формулює принцип самовизначення націй: «Це не думки філософа, які міг би замінити другий філософ іншими думками, це змагання, скроплене кров'ю поколінь, нестримна логіка історичних випадків» [1, с. 14]. У поняття «самовизначення народів» науковець укладає двоякий зміст – зовнішній і внутрішній.

Самовизначення народів та націй виявляється як бажання самостійно творити власну історію, сучасне та майбутнє. Ідея самовизначення народів реалізується через національно-територіальний суверенітет, власну самостійну державність і соціокультурний розвиток. Реалізація принципу самовизначення народів у світовому вимірі означає створення надійного фундаменту для забезпечення миру на Землі. Це пов'язано з тим, що нереалізовані національно-культурні завдання, на думку С. Дністрянського, повсякчас спричиняють ворожнечу між народами та державами. Тому кордони держави мають відображати етнографічний принцип проживання населення.

Таким чином, С. Дністрянський у власній концепції державотворення відводив визначальну роль моральним підвалинам. Смислова наповненість особистого життя індивіда багато в чому обумовлена рівнем включеності у творення загальносуспільних смислів у громадському житті держави. Першочерговим загальносуспільним смислом є вольове бажання народу жити разом шляхом конструювання проекту спільного майбутнього та консенсусу з питань історичної спадщини. Саме завдяки вольовому загальносуспільному акту розкривається внутрішня сила народу, яка постає як запорука його духовної єдності та незалежності від інших держав. У цьому виявляється єдність і водночас незбігання понять «народ» і «держава» у концепції С. Дністрянського: «Хоч народи старі як світ, національна ідея є витвором новіших часів; вона й поставила народ у безпосереднє відношення до держави. Народ став свідомим суспільним зв'язком в ході історії останніх століть, як протест проти територіальної самовлади держави» [1, с. 9]. По суті, С. Дністрянський говорить про поняття «громадянське суспільство», яке було артикульоване у науковому смислі дещо пізніше: «Не держава є самометою, тільки народ; держава має служити цілям народу, вона має бути видимим знаком народної спільноти, – правною організацією народу» [1, с. 14–15]. Держава постає як інститут, створений народною волею з метою реалізації загальносуспільних інтересів. Звідси впливає природна обумовленість народів мати власну державність і бути незалежними від інших. У такий спосіб С. Дністрянський обґрунтовував право українського народу мати власну державність і творити багату самобутню культуру.

8.2. Володимир Старосольський

Володимир Старосольський є одним з перших, хто започаткував науковий дискурс стосовно поняття «нація» в українській політичній думці. Наукові пошуки вченого стосувалися не лише теоретичних розробок щодо дефініції самого поняття, а й стосовно осягнення та наукової інтерпретації феномена існування націй у просторі та часі. Тлумачення поняття «нація» вчений виводить з атомістичного бачення, згідно з яким потрібно чітко окреслити основні характеристики та виокремити критерії, що допоможуть аналізувати визначальні відмінності однієї нації від іншої. Зазначимо, що

Старосольський частково використав наукові розробки Ф. Тьонніса для обґрунтування власної концепції нації: «...саму спільноту треба розуміти як живий організм, а суспільство – як механічний агрегат і артефакт» [2, с. 19]. Старосольський уважав, що для існування нації ключовим фактором є довготривалі зв'язки всередині спільноти, оскільки в суспільстві зв'язки між людьми мають особливість швидко формуватися та так само швидко зникати. Ці довготривалі зв'язки всередині спільноти базуються на волі, яка може бути стихійною та свідомою. Саме стихійна, тобто нераціональна воля є визначальною для виникнення й існування нації. Водночас, свідомою воля є причиною появи спільноти, яка визначає пріоритетність досягнення політичних цілей. Виокремлення понять «нація» та «спільнота» є необхідним для з'ясування тієї обставини, що будь-яка нація природно прагне до політичного самовизначення: «воля до політичного самовизначення – головний індикатор народження та загибелі нації. Без стихійної волі народ ще не є нацією або перестав нею бути» [3, с. 35]. Кожна нація існує у певному географічному просторі та у певний період часу. Нації є живими організмами, що прагнуть розвиватися, вдосконалюватися та продовжити власне існування якомога довше. Саме тому політична сфера є надзвичайно важливою для будь-якої нації, адже є простором і платформою, де створюються соціальні та політичні інститути, які гарантують та забезпечують існування нації. Старосольський зазначав, що волю складно виокремити у двох чистих типах, а тому у чистому вигляді спільнота також існувати не може: «Кожен конкретний прояв волі має в собі, звичайно, елементи обох типів: психологія та логіка, почуття й холодний розум, араціональне та раціональне перехрещуються в житті одиниць і громад на кожному кроці. Воля стихійна викликає прояви свідомої й змінює свій первісний характер, раціоналізуючись, та навпаки – свідомою воля провокує співзвучні із собою емоційні прояви, стає в більшій чи меншій мірі стихійною» [3, с. 36].

В. Старосольський тлумачив націю як спільноту, яка утворюється за допомогою саме стихійної волі, що є властивою спільностям з органічною основою. Відповідно, нація постає як суб'єктивний центр зі своїми власними інтересами, культурними тенденціями, територією, традиціями та людьми, які через спільні характеристики утворюють єдину субстанцію – народ. Ефективність існування нації у просторі та часі визначається рівнем її контролю над власним життям, прогнозованістю майбутнього, захищеністю від внутрішніх і зовнішніх загроз. Тому кожна нація позиціонує себе окремою культурою, яка має тривале існування в минулому та прагне до самовідтворення у майбутньому.

Таким чином, В. Старосольський виокремлює два основні підходи, за допомогою яких можна аналізувати поняття «нація» – атомістичний та соціологічний. Зазначимо, що в тогочасній суспільно-політичній думці домінувало саме атомістичне бачення світу. Популярність атомістичного розуміння світу та нації виявлялось у тому, що націю тлумачили як певну

кількість індивідів у певному просторі та часі. Тому В. Старосольський органічно використовує термін «права нації» для позначення необхідності задоволення конкретних індивідуальних потреб кожного члена спільноти та нації в цілому [4]. Тому це поняття послідовно стало використовуватись у юридичній науці для позначення необхідності задоволення прагнень певної нації.

Зазначимо, що В. Старосольський тлумачив націю як продукт модерної епохи. Будь-яка нація органічно прагне до самовираження у політичному просторі. З цього випливає певна проблема для неупередженого дослідження феномена націй та порівняння їх між собою. Це пояснюється тим, що дослідники націй нерідко мають заздалегідь кристалізований інтерес позиціонувати певну націю як більш енергійну, культуротворчу, реформаторську або просто сильну. Крім того, дослідники націй часто є провідниками державних ідеологій та виконують замовлення політичної системи й еліти. Тому суперечка часто стосується історичних питань, наприклад щодо давності існування тієї чи іншої нації [4]. У цьому відношенні боротьба різних поглядів, ідей, теорій стосовно минулого постає як боротьба націй за власне майбутнє шляхом легітимації себе в історії.

В. Старосольський виокремлює основні критерії, за якими можна аналізувати нації: 1) антропологічна схожість побудови тіла та спільні риси зовнішнього вигляду; 2) окрема мова, що використовується в усіх сферах суспільного життя; 3) спільне історичне минуле, неперервність єдиної культурної традиції, національні змагання та політичне самовизначення; 4) територія, що є основою для створення державних інститутів [4].

В. Старосольський уважав, що культура є визначальним чинником у процесі формування політичної нації. Культура об'єднує народ в один живий організм, який прагне творити спільне майбутнє разом. Водночас, ігнорування державою функцій з підтримки розвитку культурної сфери може призвести до непередбачуваних негативних явищ, оскільки брак власної культури необхідним чином призводить до заповнення цієї ніші іншою культурою. Так виникає ідентифікації народу з іншим культурним простором, що становить пряму загрозу існуванню державних інститутів. У цьому виявляється зв'язок між державною політикою та підтримкою культурної сфери, що є запорукою гармонійного розвитку нації. Спільність культурного простору створює і формує єдині цінності, смисли, бачення власного майбутнього та стратегії державного розвитку. Саме через культурну сферу нація позиціонує себе на міжнародній арені, обґрунтовує власну відокремленість, вступає у рівноправні відносини з іншими народами та має можливість обійняти лідируючі позиції у міжнародних відносинах.

В. Старосольський відзначав, що власна мова є головною ознакою політичної нації. У цьому відношенні держава має зайняти чітку позицію стосовно підтримки національної мови в культурному, соціальному та

державному житті. Саме мовна ідентичність є основою розбудови власної державності, особливо у народів, які цю державність утратили на певний період часу. Мова є основою національного духу, культурною пам'яттю про важливі здобутки в минулому, що обґрунтовують право на власне політичне самовизначення у майбутньому. Мова є основою національного духу, започаткування нових культурних смислів, підставою для розбудови рівноправних стосунків у сфері міжнародних відносин. В. Старосольський вважає, що турбота про власну мову є запорукою для успішної реалізації проекту політичного руху в Україні, спрямованого на відбудову інститутів національної державності. Також мислитель закликає об'єднатись політичну еліту з точки зору бачення державного інтересу, а не лише з'ясування, хто здобуде владу.

В. Старосольський вважає, що культурний фактор надалі відіграватиме все більше значення в політичному процесі розбудови інститутів української державності. Зроблений вченим детальний аналіз культурного життя в Україні дає всі підстави вважати, що процес національного та політичного відродження неодмінним чином реалізується у відновленні власної держави. Загалом В. Старосольський виступав за розбудову політичної нації, адже дотримувався думки, що раса не є головною характеристикою нації. Уважаючи, що критерій раси є важливим для аналізу поняття нації, вчений все ж таки не надавав йому визначального значення: «Існування расових окремішностей не можна заперечити, а раз признається їх, то муситься признати, що фізична та моральна якість одиниць, з яких складається суспільство, мусить впливати і на його кість як гуртової цілості. Так внутрішнє життя нації, як і її доля в зносінах з другими, безперечно є залежні від расових прикмет» [4].

В. Старосольський вважає, що не всі народи мають можливість перетворитись у націю. Цьому процесу безумовно можуть сприяти традиція демократичного управління та особливості релігійного життя народу. Водночас, саме поняття «нація» є продуктом модерної епохи, яке означає, що в добу античності не існувало націй у класичному розумінні. Мова йшла скоріше про етноси в термінах кровної спорідненості, осілого проживання на певних територіях, спорідненості релігійної та культурної традиції. Таким чином, процес формування націй охоплює багато часу, починаючи з доби Античності, Середньовіччя та Нового часу. В. Старосольський зазначає, що деякі нації формувались більш повільно порівняно з іншими. Спільною для всіх у цьому складному процесі була наявність демократичних традицій: «Народини нації є тісно зв'язані з народами політичної новочасної демократії. Зв'язок поміж обома є не випадковий і не зовнішній тільки, але він лежить глибоко в суті обох явищ. З внутрішньою необхідністю мусів суспільно-політичний рух, що відбувався під кличем боротьби за народну суверенність, викликати явище назване нацією. Розуміється, не про логічну необхідність тут мова. Не абстрактна логіка породила націю. Породила її практична, соціальна та психологічна

неминучість, якої закони в суспільнім бутті далеко сильніші та плодотворніші як закони формальної логіки. Але навіть в царині сеї останньої, в царині абстрактного, теоретичного думання, в супроводі якого відбувалася величава боротьба політичного абсолютизму з «народом» за державу, навіть там стрічаєм моменти, які вказують на необхідність народження політичної нації» [4]. Таким чином, В. Старосольський є одним з перших, хто пов'язав формування нації з наявністю демократичних практик. Зазначимо, що в демократичній традиції саме більшість населення вважається легітимним носієм влади. Водночас згадаємо, що сама демократія пройшла тернистий та складний шлях еволюції, коли до цієї легітимної більшості громадян належало не більше 5–7 % населення (наприклад, у Стародавній Греції).

З огляду на особливості оригінальної концепції нації В. Старосольського, вченого відносять до представників конструктивного напрямку в розумінні теорії націотворення, що протистоїть атомістичним течіям. Це пояснюється тим, що мислитель критикував антропологічні характеристики нації, оскільки вважав, що останні можуть зазнавати суттєвих змін протягом певного часу. До цього можна також додати, що модерні нації можуть користуватися декількома мовами одночасно або ж різні нації користуються однією мовою (наприклад, англійською та ін.). У цьому сенсі єдина мова як критерій нації характерний для атомістичної течії, не є властивою для конструктивного підходу. Незважаючи на певні суперечності у поглядах ученого, що постають при детальному аналізі концепції нації В. Старосольського, його концепцію можна позначити як проект політичної нації, яка має спільні культурні та психологічні ознаки.

8.3. Ольгерд Бочковський

Політологічна концепція Ольгерда Бочковського характеризується використанням таких понять, як націологія та націософія. Учений є визначним систематизатором знань у сфері гуманітарних наук, що стосуються проблем нації. Саме на підставі проведеного ґрунтовного аналізу Ольгерд Бочковський запропонував виокремити нову науку – націологію: «Цей конспективний нарис націології маю намір ширше розвинути в спеціальній монографії – «Модерна нація», що буде спробою обґрунтування націології, як самостійної науки про націю» [5, с. 2]. Учений зазначає, що дослідження нації проводилось на межі різних наук і, по суті, мало міждисциплінарний характер, але настав момент для появи спеціальної науки, яка має всебічно досліджувати проблеми нації та процеси націотворення. Раніше проблемами нації займалися історія, географія, політичні науки, етнологія, мовознавство й естетика, але ХХ століття знаменувало появу нових націй, а тому вкрай необхідними є модернізація і оновлення методологічних підходів і власне виокремлення спеціальної науки.

Зазначимо, що пропозиції та наукові тези Ольгерда Бочковського породжували жваве обговорення в тогочасних колах наукової спільноти, що в цілому позитивно сприяло поглибленню знань з обговорюваних питань. Нариклад, відомо, що впливовий соціолог Петерим Сорокін досить скептично відреагував на думки Ольгерда Бочковського про націологію як спеціальну науку про нації: «...немає національних проблем і національної нерівності, а є загальна проблема нерівності, що виступає в різних видах, створена різним сполученням загальних соціальних факторів, серед яких неможливо знайти суто національного фактора, який відрізняється від релігійних, економічних, інтелектуальних, правових, побутових, станово-професійних, територіальних та інших факторів» [6, с. 250]. Петерим Сорокін був і залишається впливовим соціологом, а тому його погляди справляли неабиякий вплив на формування наукового дискурсу в цілому та стосовно питань нації зокрема. Водночас, ця обставина не завадила Ольгерду Бочковському розпочати більш детальне обґрунтування власних поглядів та вийти за межі розуміння нації виключно в термінах державотворення: «мозаїкова», так би мовити, метода трактування національного питання лише ускладнює вивчення нації, як такої, цебто як окремого й своєрідного явища людського розвитку та співжиття» [5, с. 8]. Крім того, Ольгерд Бочковський підкріплював власні думки передовим європейським досвідом у вивченні націй. Наприклад, він був добре обізнаний з ідеями Дж. Мадзіні та П. Манчіані, які тлумачили націю як самодостатній предмет наукових досліджень. Аргументуючи на користь самостійності націології як науки, Ольгерд Бочковський пропонує оригінальну внутрішню структуру останньої: «3 методологічних і практичних міркувань краще однак розмежувати завдання й навіть щодо назви розрізнити ці дві частини націології – практичну, тобто етнополітику від теоретичної, цебто націології» [5, с. 51].

Зазначимо, що Ольгерд Бочковський досить детально визначив предмет націології як окремої науки, чим створив надійний фундамент подальшим розробкам та дослідженням у цьому новому дискурсі: «1. Історична або генетична націологія, як вступна частина цієї дисципліни, що з'ясовує систематичною методою на підставі даних етнології (етнографії) та генетичної соціології – процеси етногенези, цебто утворювання народів із первісних племен; 2. Націоаналітика, що вивчає складові елементи модерної нації та її суспільну структуру; 3. Націодинаміка (зглядно механіка), що досліджує національні рухи, як суспільні процеси; 4. Етнополітика – цебто національна політика, завданням якої є збагнення у першу чергу істоти взаємин між нацією і державою, а відтак винайдення відповідних засобів до якнайдоцільнішого поладження національних питань на практиці. Конкретна етнополітика – це у своїй істоті націотехніка, що трактує практично справи захисту національних меншостей, інформації про них, тощо; 5. Націософія – до компетенції якої належить з'ясування проблематики нації з ідеологічного

та філософського боку, отже, наукове освітлення таких питань, як нація й людство, космополітизм, інтернаціоналізм та націоналізм. Націософія має вивчати далі проблеми й проблематику національної культури та етики» [5, с. 75].

Загалом суспільно-політичні ідеї Ольгерда Бочковського слід розглядати в контексті тогочасної західно-європейської думки, що приділяла значну увагу проблемам захисту національних меншин, міжнаціональних відносин усередині країн і зв'язку між етносом, нацією та становленням модерних державних інституцій. Розуміючи, що відновлення української державності значною мірою залежить від наукового обґрунтування та доведення права українців мати власну державу, Ольгерд Бочковський постійно ставив українське питання в тогочасному науковому дискурсі Західної Європи. Перебуваючи в еміграції, він працював у дипломатичній місії в Празі, викладав, очолював комітет, що допомагав під час голодомору 1933 року. Ольгерд Бочковський займав активну громадянську позицію, оскільки не був виключно кабінетним ученим, а цікавився тогочасним світовим політичним процесом і місцем українців у ньому. Право недержавних націй отримати власну державність мислитель уважав одним з ключових факторів світової безпеки, що у майбутньому може суттєво знизити ризики нових війн на ґрунті боротьби за етнічне та національне самовизначення.

Ольгерд Бочковський зробив значний внесок у дослідження національних меншин. Учений виокремлював три основні типи: 1) єдиний народ у межах однієї держави; 2) поневолений народ, представники якого перебувають у різних державах; 3) національна меншина, що є частиною народу, який має власну державність. Проблема українського народу, на думку мислителя, полягає у тому, що він є багатонаціональним і водночас поділеним між різними державами. Головними критеріями та факторами виживання національної меншини в межах інших народів є рівень національної свідомості, турбота про власну культурну ідентичність, високий рівень політичної культури й участі, економічний достаток і роль в економічній системі держави, де перебувають. Важливим та інноваційним є те, що Ольгерд Бочковський був одним з перших, хто ініціював вирішення питання національних меншин у площині міжнародного права шляхом створення реальних легітимних та ефективних механізмів, які гарантують права на захист, культурний розвиток, політичну участь. Учений уважав, що кожна держава має віднаходити власні механізми та засоби захисту національних меншин, оскільки важко віднайти універсальний механізм з огляду на неповторюваність та обставини.

Контрольні запитання

1. Назвіть основні соціально-політичні ідеї С. Дністрянського.
2. Розкрийте поняття «нація» у політичному вченні В. Старосольського.

3. Визначить соціально-політичний зміст «націології» згідно з ученням О. Бочковського.

4. Порівняйте політичні погляди С. Дністрянського, В. Старосольського та О. Бочковського на поняття «нація».

Література

1. Дністрянський, С. Нова держава / С. Дністрянський // Український скиталець. – Відень ; Прага ; Львів, 1923. – 29 с.

2. Тьонніс, Ф. Спільнота та суспільство : пер. з нім. / Ф. Тьонніс. – Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2005. – 262 с.

3. Старосольський, В. Й. Теорія нації / В. Й. Старосольський. – Нью-Йорк ; Київ : Наук. т-во ім. Т. Шевченка ; Вища шк., 1998. – 157 с.

4. Старосольський, В. Теорія нації [Електронний ресурс] / В. Старосольський. – Режим доступу : <http://izbornyk.org.ua/starosol/stan.htm>

5. Бочковський, О. Вступ до націології [Електронний ресурс] / О. Бочковський // Генеза. – 1995. – № 1(3). – С. 114. – Режим доступу: <http://ukrstor.com/ukrstor/natiologia.html>.

6. Сорокин, П. А. Человек. Цивилизация. Общество / П. А. Сорокин; общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Соломонова. – М. : Политиздат, 1992. – 543 с.

ВИСНОВОК

Історія розвитку української політичної думки відображає специфіку історичного розвитку України. Кожна національна спільнота має свою національну ідею, яка супроводжує існування нації. Найповнішою адекватною суспільно-політичною формою вираження національної ідеї є національна державність.

Домодерновий (XI – перша половина XIX ст.) період розвитку української політичної думки стосується часів, які передують утворенню сучасної української нації і, відповідно, національної держави.

Модерновий період (друга половина XIX – XX ст.). Починаючи з 40-х років XIX ст. українські науковці активно осмислюють історичний шлях, який пройшов український народ, і устрій його державного життя. Погляди прогресивної інтелігенції і політичних діячів різнилися в підходах до вирішення соціально-економічних і політичних проблем, відображали всілякі політичні процеси, що відбувалися в Україні, – від ліберально-демократичних, націоналістичних до соціалістичних.

Продовжуючи традицію декабристів, Н. Костомаров, Т. Шевченко, Н. Гулак та інші члени Кирило-Мефодіївського товариства обґрунтовували необхідність відродження української державності в рамках слов'янської федерації, побудованої на демократичних принципах. Ліквідація кріпацького права, знищення самодержавства, встановлення республіканської форми правління – головні складові політичної програми української демократії XIX століття.

Наступним домінуючим в українській політичній думці став народницький напрям (М. Грушевський, В. Винниченко), які продовжували традиції демократизму і федералізму, підкреслювали пріоритет інтересів народу та суспільства над інтересами держави. М. Грушевський обґрунтовував ідею народовладдя, аналізував процес створення української нації, розвивав думку про федеративний устрій слов'янських держав.

На межі XIX і XX століть на тлі національного і соціального визвольного руху українська політична думка розвинулася у різних, під час протилежних, напрямках. Опонентом народницької школи був М. Драгоманов, прибічник суспільно-культурного прогресу, примату політичної сфери суспільства над економічною. Виступаючи за широкі політичні реформи, він обґрунтовував необхідність громадянських свобод і децентралізації влади, розвивав ідею місцевого самоврядування. Держава, за Драгомановим, має бути "вільним союзом" органів місцевого самоврядування, які, об'єднуючись на конфедеративній основі, перешкоджають централізму і забезпечують вільний розвиток особистості й народу.

Важливим напрямом української політичної думки модернового періоду була консервативна течія (В.Липинський, С.Томашівський, В. Кучабський), яка обґрунтовувала політико-правові основи монархічного гетьманського устрою в Україні як у минулому, так і в XX столітті. Консерватори вважали, що без держави немає нації, а є лише народ в етнічному розумінні цього слова. Вони обґрунтували пріоритет держави над інтересами нації, найбільш прийнятною формою державного управління в Україні вони вважали консервативно-монархічну, тобто виступали за створення незалежної України у формі спадкової монархії.

Державна ідеологія відродилася в Україні під час Першої світової війни. Учені, які стоять на позиціях державотворення, займаючи середню позицію між народниками і консерваторами, одночасно демонстративно відмежовувалися від обох цих напрямів, вважаючи основним критерієм історичної оцінки інтерес нації і держави при домінанті пріоритету нації над державою.

Проблеми державного будівництва України вивчали прибічники національно-державницького напрямку (С. Дністрянський, В. Старосольський, О. Бочковський). У руслі цього напрямку розроблялися проекти української конституції, розвивалася ідея федерації з обґрунтуванням права народів на самовизначення.

У цілому можна сказати, що представники різних напрямів і позицій все більше схилялися до думки, що державна самостійність, політична суверенність України є вирішальним і єдино можливим чинником національного відродження і розквіту України і її народу.

Розпад СРСР і проголошення України суверенною державою в 1991 р. створили якісно нові умови для розвитку вітчизняної суспільно-політичної науки, зокрема в контексті проблем історії політичної думки.

Спадщина української політичної думки не втратила своєї актуальності й у наш час. Однак зробити теоретичний аналіз соціально-політичних ідей і світоглядних концепцій у сучасній Україні, на наш погляд, не є можливим. Існуючі суспільно-політичні процеси складні, динамічні, багаторівневі – тому необхідно мати час і наукові ресурси для того, щоб об'єктивно й неупереджено оцінити сьогодення. Це питання наступного наукового аналізу.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
 A. ДОМОДЕРНОВИЙ ПЕРІОД	6
 1. ПОЛІТИЧНІ ТА ПРАВОВІ ІДЕЇ СТАРОДАВНЬОЇ РУСІ	6
1.1. «Слово про закон і благодать»	8
1.2. «Руська правда»	11
1.4. «Повчання» Володимира Мономаха	13
1.5. «Слово о полку Ігоревім»	17
 2. ПОЛІТИЧНА ДУМКА РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ (XVI – XVIII ст.)	23
2.1. Станіслав Оріховський	25
2.2. Христофор Філарет	30
2.3. Петро Могила	33
 3. СТАНОВЛЕННЯ КОЗАЦЬКО-ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ.....	38
3.1. Юрій Немирич	38
3.2. Пилип Орлик	43
3.3. Феофан Прокопович	47
 4. УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИЧНА ДУМКА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.....	52
4.1. Становий конституціоналізм XVIII ст. і Україна	52
4.2. Український становий конституціоналізм: Григорій Полетика.....	56
4.3. «Конституція» Катерини II і «малоросійська» автономія.....	60
4.4. «Конституція» Катерини II і «добре впорядкована держава»: Слобідська Україна.....	66

Б. МОДЕРНОВИЙ ПЕРІОД.....	74
5. КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКЕ ТОВАРИСТВО.....	74
5.1. Тарас Шевченко.....	77
5.2. Пантелеймон Куліш.....	78
5.3. Іван Франко.....	80
5.4. Георгій Андрузький.....	82
5.5. Микола Костомаров.....	85
5.6. Михайло Драгоманов.....	87
6. НАРОДНИЦЬКИЙ НАПРЯМОК.....	90
6.1. Михайло Грушевський.....	91
6.2. Володимир Винниченко.....	101
7. КОНСЕРВАТИВНИЙ НАПРЯМОК В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.....	107
7.1. В'ячеслав Липинський.....	108
7.2. Степан Томашівський.....	115
7.3. Василь Кучабський.....	119
8. НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНИЦЬКИЙ НАПРЯМОК.....	125
8.1. Станіслав Дністрянський	125
8.2. Володимир Старосольський.....	129
8.3. Ольгерд Бочковський.....	133
ВИСНОВОК.....	136

Навчальне видання

Копилов Володимир Олександрович,

Ковальова Ірина Іванівна,

Каніщев Григорій Юрійович

та ін.

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

Редактор Н. М. Сікульська

Зв. план, 2017

Підписано до видання 15.06.2017

Ум. друк. арк. 7,8. Обл.-вид. арк. 8,8. Електронний ресурс

Видавець і виготовлювач

Національний аерокосмічний університет ім. М. Є. Жуковського

«Харківський авіаційний інститут»

61070, Харків-70, вул. Чкалова, 17

<http://www.khai.edu>

Видавничий центр «ХАІ»

61070, Харків-70, вул. Чкалова, 17

izdat@khai.edu

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції сер. ДК № 391 від 30.03.2001